

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

**“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”**

Series

**“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”**

Випуск 42

Заснован 1983 р.

Харків
2019

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання є фаховим угалузі соціологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України № 315 від 16.05.2016 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №7 від 24.06.2019 р.)

Головний редактор:

Сорока Юлія Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Відповідальний редактор:

Сокур'янська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна

Технічний редактор:

Остроухова Анна Сергіївна – факультет соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Редакційна колегія:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна

Батасєва Катерина Вікторівна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Зелінська Марія – доктор гуманітарних наук в галузі соціології, професор, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура, Польща

Клочко Мар'яна – доктор філософії в галузі соціології, професор кафедри соціології, Державний університет штату Огайо (США)

Лисиця Надія Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, кафедра економіки та меркетингу, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця;

Мусієздов Олексій Олександрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Пилипенко Валерій Євгенович – доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, Україна

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Республіка Білорусь

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вулиця Івана Франка, 24, Дрогобич 82100, Львівська область, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

http://periodicals.karazin.ua/ssms

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of post-Soviet sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods" is a specialized edition in sociology. Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 16.05.2016, No. 315

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol №7 dated 24 June 2019)

Chief Editor:

Soroka Yuliya – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Assistant Editor

Sokurianska L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Technical Editor

Ostroukhova Anna – Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Editorial Board

Bakirov Vil – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, President of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Bataeva Katherina – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Ukraine

Golikov Oleksandr – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Klochko Marianna – PhD (Sociology), Associate Professor, Sociology Department, The Ohio State University, Marion (USA)

Lysytsia Nadiia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Economics and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine

Musiyezdov Oleksiy – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Nikolayevska Alla – PhD (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Nikolayevskyy Valeriy – PhD (Philosophy), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Pilipenko Valeriy – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Leading Research Fellow, Department of History and Theory of Sociology Institute of Sociology National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Rotman David – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus

Ruschenko Igor – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology and Political Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

Serdiuk Oleksii – PhD (in Sociology), Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

Shchudlo Svitlana – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine

Zielińska Maria – PhD in Sociology, Associate Professor, Faculty of Pedagogy, Psychology and Sociology, Institute of Sociology, University of Zielona Gora, Zielona Góra, Poland

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P від 21.08.2015

ЗМІСТ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

Ніколаєнко В. Л., Ніколаєнко Л. Г., Яковенко Ю. І. Суперечності в обґрунтуванні Толкоттом Парсонсом функціоналістського стилю соціологічного мислення	7
Кононов І. Ф. Ідеї Ульріха Бека в контексті сучасних методологічних пошуків у світовій соціології	20
Ідрісов Б. Теоретичні аспекти аналізу можливих причин українських революцій	35
Міхно Н. К. Можливості залучення семіотичного підходу до аналізу міського простору	45

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Прибиткова І. М. Перехід України до економіки постіндустріального типу як передумова розвитку пересувних ринків праці	51
Кислова О. М. Великі дані в контексті дослідження проблем сучасного суспільства	59
Руссу Д. Є. Соціальна інтеграція, консолідація та довіра у суспільствах ризику: кейс автостопу та його евристичні можливості	69
Слово про Вчителя	77
Учень, знайди Вчителя	81
Материнство – посада пожиттєва	84
Вимоги до публікацій	86
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	87

СОДЕРЖАНИЕ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Николаенко В. Л., Николаенко Л. Г., Яковенко Ю. И. Противоречия в обосновании Толкоттом Парсонсом функционалистского стиля социологического мышления	7
Кононов И. Ф. Идеи Ульриха Бека в контексте современных методологических поисков в мировой социологии	20
Идрисов Б. Теоретические аспекты анализа возможных причин украинских революций	35
Михно Н. К. Возможности использования семиотического подхода к анализу городского пространства	45
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Прибыткова И. М. Переход Украины к экономике постиндустриального типа как предпосылка развития передвижных рынков труда	51
Кислова О. Н. Большие данные в контексте исследования проблем современного общества	59
Руссу Д. Е. Социальная интеграция, консолидация и доверие в обществах риска: кейс автостопа и его эвристические возможности	69
Слово об Учителе	77
Ученик, найди Учителя	81
«Материнство – должность пожизненная»	84
Требования к публикациям	86
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	87

CONTENTS

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Nikolaenko V., Nikolaenko L., Yakovenko Yu. Controversies in Tolcott Parsons' Justification of Functionalist Style of Sociological Thinking	7
Kononov I. Ideas of Ulrich Beck in the Context of Modern Methodological Searches in World Sociology	20
Bachtior I. Theoretical Aspects of the Analysis of the Possible Causes of Ukrainian Revolutions	35
Mikhno N. Possibilities of Involving the Semiotic Approach to the Urban Space Analysis	45
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Prybytkova I. The Ukraine's Transition To the Economics of Postindustrial Type as Premise of Development of Mobile Labour Markets	51
Kyslova O. Big Data in the Context of Studying Problems of Modern Society	59
Russu D. Social Integration, Consolidation, and Trust in the Risky Societies: Hitch-Hiking Case and it's Heuristic Possibilities	69
Speech about the Master	77
Apprentice, seek for the Master	81
«Motherhood is a Lifelong Status»	84
The Requirements to the Publication	86
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	87

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.258

СУПЕРЕЧНОСТІ В ОБҐРУНТУВАННІ ТОЛКОТТОМ ПАРСОНСОМ
ФУНКЦІОНАЛІСТСЬКОГО СТИЛЮ СОЦІОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

Ніколаєнко Володимир Леонідович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету (Київ), просп. Космонавта Комарова, 1, корпус 8, Київ 03058, Україна, nikolaenkovi@ukr.net

Ніколаєнко Леонід Григорович – кандидат філософських наук, доцент, незалежний дослідник, nikolaenkolg@ukr.net

Яковенко Юрій Іванович – доктор соціологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри соціології та політології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету, просп. Космонавта Комарова, 1, корпус 8, Київ 03058, iurii_jakovenko2017@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6006-8651>

Nikolaenko Vladimir – PhD of Social Science, Docent of Department of Sociology and Political Science, Faculty of Linguistics and Social Communications, National Aviation University (Kyiv), building 8, 1, Kosmonavta Komarova av., Kiev 03058, Ukraine, nikolaenkovi@ukr.net

Nikolaenko Leonid – PhD of Philosophy, Docent, independent researcher, nikolaenkolg@ukr.net

Yakovenko Yuriy – Doctor of Social Science, Full Professor, Honored Worker of Education of Ukraine Professor of Department of Sociology and Political Science, Faculty of Linguistics and Social Communications, National Aviation University, building 8, 1, Kosmonavta Komarova av., Kiev 03058, Ukraine, iurii_jakovenko2017@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6006-8651>

*У статті акцентовано увагу на виявленні протиріч функціоналістськи орієнтованої соціологічної думки, що акумулює різноманітні тенденції, які визначають способи та стилі соціологічного теоретизування. Зокрема, запропоновано аналіз зв'язку між життєвою та творчою біографією одного з фундаторів структурного функціоналізму Толкотта Парсонса, їхній вплив на спосіб і стиль його соціологічного мислення. З точки зору авторів статті, автобіографія Т. Парсонса свідчить про те, що ліберальний спосіб мислення був **органічним** для американського вченого. Саме цей спосіб знайшов своє адекватне віддзеркалення в його науковій творчості та визначив стиль мислення одного з найвідоміших представників структурного функціоналізму. Підкреслено, що, відповідаючи на звинувачення в порушенні «балансу між наступністю і «опортунізмом»» в його «інтелектуальній історії», Т. Парсонс поставив питання, які не розв'язували зазначену суперечність, а суттєво загострювали її. Подібні ситуації низкою інтелектуалів віднесені до категорії шизофренічних явищ у культурі пізнього капіталізму. Але вони мають свою логіку, спираючись на правила якої, теоретики пропонують різні способи виходу із суперечливих соціальних ситуацій, що забезпечують тимчасовий успіх, паралельно створюючи ефект їхнього відкладеного загострення. Акцентовано увагу на тому, що в роботах Т. Парсонса визначальним є усвідомлена, але не розв'язана суперечність між соціальним і соцієтальним, де соцієтальне вимагає розвитку, а соціальне – порядку. Доведено, що функціоналістський стиль соціологічного мислення якраз і створює ілюзію можливості її розв'язання методом неоголошеної відмови від розвитку в ім'я порядку, що, у свою чергу, веде до радикальної відмови від принципу раціоналізму.*

Ключові слова: соціологія знання, соціологія мислення, спосіб мислення, стиль мислення, манера висловлювання, паралогіка, функціоналістський стиль мислення, схізис, шизофренія, соціальне, соцієтальне, соціальний порядок, соціальний розвиток.

The article focuses on identifying contradictions of functionalist oriented sociological thought, which accumulates various tendencies that determine the ways and styles of sociological theorizing. In particular, an analysis of the link between the life and creative biography of Talcott Parsons as one of the founders of structural functionalism, their influence on the way and style of his sociological thinking.

From the point of view of the authors of the article, T. Parsons' autobiography suggests that the liberal way of thinking was natural to the American scientist. It is this method that has found its adequate reflection in his scientific work and determined the thinking style of one of the most prominent representatives of structural functionalism. It is emphasized that, in response to the accusations of violating the "balance between succession and opportunism" in his "intellectual history", T. Parsons raised questions that did not resolve this contradiction but significantly exacerbated it. Similar situations are classified by a number of intellectuals as schizophrenic in the culture of late capitalism. But they have their logic, based on the rules of which theorists offer different ways of getting out of contradictory social situations that provide temporary success, while creating the effect of their delayed exacerbation. It is emphasized that in the works of T. Parsons the contradiction between "social" and "societal" is realized but not resolved, where "societal" requires development and "social" requires order. It is proved that the functionalist style of sociological thinking creates the illusion of the possibility of its solution by the method of undeclared refusal to develop in the name of order, which, in turn, leads to a radical rejection of the principle of rationalism.

Keywords: sociology of knowledge, sociology of thinking, way of thinking, style of thinking, manner of expression, paralogics, functionalist style of thinking, schisis, schizophrenia, social, societal, social order.

Актуальність теми статті. В Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна 12-13 жовтня 2017 року відбувся III Конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання». Резолюція цього Конгресу містить п. 2: «Важливим завданням, яке стоїть перед українськими соціологами, є налагодження ефективної наукової комунікації, спрямованої на розробку теоретичних і методологічних основ соціологічного вивчення і пояснення сучасного суспільства. Для досягнення цієї мети пропонується створення при НДК САУ з питань логіки та методології соціологічних досліджень постійно діючого методологічного семінару, який повинен проводитися 1-2 рази на рік на базі академічних установ і / або соціологічних підрозділів ВНЗ країни за участю регіональних відділень САУ». Автори статті, як члени даного НДК, відповідно до пункту 2 резолюції пропонують матеріали для обговорення на засіданні запропонованого семінару.

Наукова проблема пов'язана з попередніми зауваженнями [8] щодо стану дискурсу соціологічного мислення, бо в соціології набирає популярності тенденція в дусі кантівської критики теоретичного та практичного розуму, яку після праць Ч. Р. Міллса [7] називають критикою соціологічного розуму. Тому наше прагнення полягає в тому, щоб з'ясувати присутню тут знамениту кантівську антиномію, що є базовою для розуміння генезису наукової проблеми, але водночас похідною від розподілу праці і що поділила суспільство на нерівні групи. Маємо, з однієї сторони, соціологічні елітистські теорії з їхніми основоположними категоріями еліти і маси – того ж логічного порядку, що відбиває порядок, встановлений у ході першої модернізації. І, з другої – функціоналізм, спрямований на захист порядку, можна розглядати як латентну елітистську теорію. Закладені в ньому ліберальні семантичні константи дають можливість побачити, що офіційна соціологія (на думку А. Гоулднера), розпорошена на напрямки, рівні та підрівні, але насправді є чітко вибудованою, проте ідеологічною системою, котра, між тим досі, аналітично не відрефлексована. Отже, проблема в наявності суперечностей функціоналістські орієнтованого соціологічного розуму, в якому мають місце різноманітні тенденції, що визначають способи та стилі соціологічного мислення

Мета статті полягає у розкритті сутності суперечностей функціоналістські орієнтованого соціологічного розуму. Якщо розум є найвищий рівень мисленевої діяльності, то в ньому зосереджена перш за все логіка, правила якої, як ми далі побачимо, народжені далеко за її межами. Розуму і темпорально, і соціально-культурно передує здоровий глузд, що й є визначальним соціологічних теоріях раціональності.

Так, за Міллсом, соціологічна спільнота містить дві чисельно нерівномірні частини: перша – соціологи-теоретики («двадцятичотиригодинники» за визначенням Горовіца), а друга – восьмигодинники (ті, хто «займаються своєю справою вісім годин на день» [7, с. 5]); більша частина з них у своїх повсякденних практиках керується здоровим глуздом.

Між тим, здоровий глузд задовольняється формально-логічними засобами, а соціологічний розум животіє силою діалектики – спроможності розв'язувати суперечності логічними засобами. Між тим, «двадцятичотиригодинники» діалектику у своїй більшості не визнають, а тому, як опортуністи, шукають способи обійтися без неї, незважаючи на те, що нехтування діалектикою, як ми далі побачимо, призводить до негативних результатів: є спроможність фіксувати взаємовиключні тенденції, але водночас є неспроможність знаходити в них способи, як сказав би Г. Гегель, їх знімати. Стиль мислення, властивий Т. Парсонсу, та його твори є прикладом тому.

Аналіз досліджень і публікацій. Завдання обговорити тематику соціологічного мислення поставлена давно, а соціолог-теоретик, як правило, так чи інакше її намагається розв'язати. Проте так і не встановлено, чи виявив хтось його родові ознаки та чи пояснив, що це за мислення. Тому звернемо увагу на дві відомі спроби з цього приводу: З. Баумана («Мислити соціологічно») і Ч. Р. Міллса («Соціологічна уява»).

Спочатку процитуємо З. Баумана, який пише: «В роки пригнічуючої однодумності, коли злагоджений газетний хор заглушав будь-який самостійний голос, соціологія стала своєрідним притулком для громадської думки – цього розсадника інакомислення. Для офіційних же правоохоронців вона здавалася владою влади неможливих, навіть якщо хтось із соціологів і клявся їм у своєму вірнопідданстві» [1].

До речі, про яке суспільство тут пише З. Бауман? Кожен може спробувати запропонувати відповідь самостійно. Для тих хто відповіді не знайшов, звертаємо увагу на слова, що ми вважаємо ключовими: соціологія «здавалася владою влади неможливих». Це ж не про наше *тоталітарне* минуле, а про західне суспільство: *вільне і демократичне*, в якому широко розрекламований плюралізм думок легітимізує соціальні структури (соціальне), що насправді жорстко контролюють інституціоналізованою одностайністю та стверджує, як ми далі покажемо, парсонівську соцієтальність. «The system of modern societies» Т. Парсонса побудована на подібних взаємовиключних положеннях, що, як потім скаже Ф. Джеймісон, є родовою ознакою пізнього модерну (капіталізму) і що не може не вплинути як на думки пересічних людей, так і на думку науковців.

Всупереч З. Бауману соціологічне мислення, дійсно, «здатне стати силою вільної людини» [1], але воно здатне стати й силою, що забезпечує розподіл людей за принципом панування і підлеглості, що наразі так і є.

Деяко більше ми дізнаємося про соціологічне мислення з роботи Ч.Р. Міллса «Соціологічна уява», а потім ще й від П. Штомпки [13], який спирається на Ч. Р. Міллса.

По-перше, уява не є мисленням, хоча без уяви мислення не може бути.

По-друге, Ч. Міллс все таки широко використовував поняття «стиль мислення», зокрема назвавши парсонівський стиль стилем високої теорії [7, с. 37], а в інших місцях ще й логічним, синтетичним, а то й абстрактно-емпіричним. На нашу думку, це зумовлено тим, що різні стилі мислення можуть бути інтерферентні, тобто накладатися один на одного.

По-третє, сама постановка питання про стилі мислення є свідченням розуміння науковцями того, що соціологічне мислення диференційоване, тобто не таке вже й одностайне (тобто, неоднорідне).

По-четверте, Ч. Р. Міллс розумів, що «в кожному інтелектуальному епоху якийсь один стиль мислення прагне визначати культурне життя» [7, с. 23], але помилявся, стверджуючи, що, як правило, таке буває недовго.

По-п'яте, ані Ч. Р. Міллс, ані хто інший не розглядає соціологічне мислення як специфічний спосіб відображення наявної в суспільстві соціальної ієрархії, де на вищому щаблі ми знаходимо спосіб мислення, а на нижчому – манеру, а то й манерність.

Ч. Р. Міллс також зазначав, що соціологи несуть відповідальність за несправедливий розподіл влади в модерному суспільстві. Вони мали б зважувати на те, що «соціологія – це перш за все спосіб виходу за рамки того, про що ми читаємо в газеті. Вона дає систему понять і питань, що допомагають нам зробити це. Якщо це не відбувається, то соціологія як частина ліберальної освіти виявляється неспроможною» [7].

Але виникають питання. Хто сказав, що ліберальна освіта¹ має наділяти нас такою спроможністю? Одних вона наділяє такою спроможністю, а інших – ні. Інакше яким чином суспільство розкладеться на еліту і масу?

Що ж до дискурсу соціологічного мислення, то відомо, що жоден дискурс ніколи не завершується, бо функція дискурсу – не розв'язувати проблему на користь усім, а заявляти щось як спосіб нагадувати про себе. Слово «дискурс» є англійським – це своєрідне talk show, спосіб трансформації науки в щось на кшталт «пост-». Його й перекладають як «біганина, метушня, маневр, колооберт», а лише потім, (і то алегорично) як «бесіда». Дискурс, як сказав би К. Маннгейм, – це спосіб підірвати соціальне коріння опонента, а не наше рідне об'єднує обговорення, спрямоване на розв'язання завдань у принципі. Дискурс і обговорення – взаємовиключні способи (культури), що реалізують себе в стилях.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена дана стаття, пропонуємо на прикладі біографії як творчості та біографії Т. Парсонса. У своїй визначальній роботі «Система сучасних суспільств» Т. Парсонс з низки причин змушений був вкотре звернутися до соціології знання, точніше, до соціології мислення, як до одного з її напрямків, а саме – до аналізу стилю мислення та осмислення тих чи інших соціальних проблем. Розділ, написаний у формі есе, «Стиль мислення та огляд основних тем» є водночас і своєрідним біографічним оповіданням, і відповіддю на численні звинувачення критиків у тому, що він припускається «своєрідного “інтелектуального опортунізму”» в його власному «послідовному та безперервному розвитку» [10, с. 254–255]. В ньому ми знаходимо опис Т. Парсонсом власної «інтелектуальної історії» [10, с. 264] та її вплив на його наукову творчість. Фактично зазначене есе є результатом авторського самоспостереження та опису власного стилю мислення, що вже саме по собі є досить незвичним. Мало того, Т. Парсонс, вживаючи поняття «стиль мислення», намагався розкрити його зміст через практичну реалізацію в наукових текстах. Тобто питання теорії тут стають вторинними, хоча й немінучими.

Критики Т. Парсонса, обговорюючи властивий йому стиль мислення, переважно звертають увагу

¹ В одному з останніх своїх телевізійних інтерв'ю нобелівський лауреат Ж. Алфьоров сказав, що, освіта (він мав на увазі перш за все загальну освіту) – це найбільш жахливе, що зараз нами отримано у спадок від Заходу.

не на форму думки, виражену в її логічному оформленні, а на форму речень, в якій думка висловлена. Ось приклад такого підходу: «Важкуватість стилю викладу, академічна сухість, незрозумілість формулювань навіть фахівців ставили в глухий кут. Зокрема, Х. Абельс нарікає, що при інтерпретації вчення Парсонса “деколи доводиться досить далеко відступати від оригінальної термінології і користуватися загальноприйнятими соціологічними поняттями, бо деякі місця в його творах написані настільки складною мовою, що викликають труднощі навіть у вельми зацікавлених читачів”» [5].

Серед найбільш відомих критиків Т. Парсонса були Х. Абельс, Ю. Хабермас, П. Сорокін, Ч. Р. Мілс, А. Гоулднер, Л. Козер, Р. Дарендорф, Д. Локвуд, Т. Боттомор та багато інших авторів. Йому закидали граничний консерватизм та реакційність профашистського гатунку; нездатність аналізувати дійсні соціальні зміни, людські страждання, злидні, поневіряння та конфлікти; гіпертрофування ідей надсоціалізованості, репресивності, конформізму, покірності індивіда нормативному порядку типу фашистського; погано приховану інструкцію з експлуатації «капіталістичної нації-держави» тощо [5].

Ми ж задаємо питання: Яким чином усі ці звинувачення корелюють зі стилем мислення, властивим Т. Парсонсу? І чи дав він на них адекватні відповіді? Ми вважаємо, що він таких відповідей не дав. То ми спробуємо запропонувати їх самі, спираючись як на тексти Т. Парсонса, так і на його аналіз власного стилю мислення.

Викладення основного матеріалу. Т. Парсонса не без підстав звинувачували в профанованому академізмі, за яким були приховані соціально визначені семантичні константи (пропозиції), властиві так званому пізньому модерну. На них-то ми і звернемо увагу, бо логіка їхнього зв'язку і визначає стиль мислення, властивий групі вчених, яких називають структурними функціоналістами, а саме – це функціоналістський стиль мислення як предмет частково свідомого вибору вченого, а частково як похідна від його біографії. Правда, дехто вже говорить, що Т. Парсонсу властивий не структурний, а системний функціоналізм, бо поняттю «система» в його працях надано визначальне місце.

На нашу думку, гранична суперечність думок Т. Парсонса – родова ознака його стилю мислення, яка є похідною від функціонально орієнтованої життєвої позиції, що й визначає відповідну логіку мислення.

В добу маккартизму його небезпідставно звинувачували в симпатіях до комуністів, хоча він був свідомим антикомуністом. Його, знов-таки, небезпідставно, звинувачували у фашизмі, але він доклав чимало зусиль у боротьбі з ним. Що до теорії, то ми так і не дізнаємося про зміст основних для нього понять «структура» і «система», бо функціоналізм таких питань не прояснює. Однак це спеціальна тема, якої ми тут торкатися не будемо, бо вона варта бути темою наступної статті. Але у нього є своєрідний аналог цих понять – це поняття «соціального» та «соціетального». На них ми трохи пізніше і зупинимось більш детально.

Тут же зазначимо, що заявлена тема нас зацікавила не з тієї причини, що нас турбує сам по собі академізм соціологічної науки, що, звісно, вимагає до себе відповідного ставлення, а ті соціальні наслідки, до яких призводять *сучасні* соціологічні теорії, наприклад теорія сучасних (модерних) соціальних систем. Зокрема такі наслідки, що їх можна конструювати за наперед заданими лекалами і параметрами, що й є основним завданням низки функціоналістськи орієнтованих теорій².

Отже, якщо ми пишемо про Т. Парсонса, то маємо на увазі а) сучасну; б) вітчизняну соціологічну думку, бо важливим завданням, яке стоїть перед українськими соціологами, є налагодження ефективної наукової комунікації, спрямованої на розробку теоретичних і методологічних основ соціологічного вивчення і пояснення сучасного суспільства. Відомо, що Т. Парсонс описував становлення власного стилю мислення з самого початку свого професійного зростання, коли він ще не мав «чітко спланованої кар'єри» [10, с. 255], хоча його приваблювала медицина та гуманітарні науки. Таким чином, соціологом він навіть не планував бути і «не планував переносу власних інтересів з біомедичної області у сферу суспільних наук» [10, с. 255]. Він «ніяк не передбачав своєї германської авантюри, включаючи направлення в Гейдельберг» [10, с. 255], нічого не чув про М. Вебера. Коли ж повертався до Гарварду, то, наприклад, нічого не знав про одного з провідних на той час соціологів США Л. Дж. Хендерсона. До речі, для нашого подальшого дослідження важливо, що Л. Хендерсона, наукова творчість якого у нас практично невідома (бо навіть у книзі Дж. Рітцера «Сучасні соціологічні теорії» його згадано один раз лише як психолога, що викладав «по теоріям В. Парето»), прослуховувати був запрошений Дж. Хоманс. Опис Хомансом того, чому його так привабили і захопили погляди В. Парето, багато в чому пояснює, чому соціологічна теорія в США була настільки консервативною і настільки антимарксистською» [11, с. 80].

Щоб запобігти звинувачень читачів в авторській заідеологізованості, ми зробимо три зауваження.

По-перше, нагадаємо, що в кожному тексті мають місце семантичні константи або пропозиції, що й забезпечують автентичність тексту при його перекладі на інші мови.

² Наприклад, читаючи парсонівські тексти, неважко побачити, що вітчизняних соціологів пронизав справжній інтелектуальний опортунізм, *збагачений*, як постійно повторював наш колега, професор КНУТШ В. Гарасенко, елементарним мавпуванням, тобто запозиченням дослідницьких стандартів заходу без чіткого розуміння тих соціальних смислів, що за ними стоять.

По-друге, гарвардський Л. Дж. Хендерсон, як і чиказький Ч. Р. Хендерсон (пастор) разом зі А. В. Смоллом, Дж. Е. Вінсентом (першим у світі аспірантом-соціологом та автором першого у світі підручника з соціології), та У. А. Томасом доклали багато зусиль для того, щоб свідомо зорієнтувати соціологію в США на лібералізм як філософсько-соціологічну базу досліджень, що мала бути альтернативою не просто філософсько-соціологічному марксизму, а й діалектиці як методології пізнання.

По-третє, А. Смолл («батько» соціології в США, син пастора), Дж. Вінсент (син єпископа), У. Томас та Ч. Хендерсон – це засновники чиказької школи соціології. Чиказький університет, як відомо, хоча і є світським закладом, однак був заснований Американською баптистською спільнотою освіти. «Для молодого Чиказького відділення соціології було характерно кілька відмінних рис. По-перше, він мав тісний зв'язок з релігією, бо викладачі самі були священиками, інші – синами священиків. Смолл, наприклад, вважав, що “вища мета соціології повинна по суті бути християнською”» [11, с. 80].

Отже, не дивно, що ці вчені читали лекції, збагачені ліберально орієнтованими семантичними константами, що часто-густо розбавляли семантикою проповіді в дусі сучасної громадянської релігії. Знову мова соціології у їхньому виконанні ставала засобом викладу зазначених семантичних констант³.

Зазначимо, що хоча поняття «функція» було відомо задовго до О. Конта, як визначальний принцип пізнання його почали використовувати після О. Конта, але саме після Т. Парсонса стало можливо говорити про специфічний функціоналістський стиль соціологічного мислення, що став предметом наслідування. Життєвий шлях Т. Парсонса – соціальний фактор, що сприяв кристалізації функціоналізму як методу, досить широко вживаного в соціально зумовленому стилі мислення, який, незважаючи на шалений опір в соціологічній спільноті, для багатьох став єдино можливим способом мислення.

Такою постає незвична для підручників соціології діалектика суперечностей в біографії та мисленні Т. Парсонса, яка має широко розповсюджені соціальні наслідки. Тому ці суперечності постають як фактор шизофренізації сучасної соціології. Цей процес виявлений французами Ж Дельозом та Ф. Гваттарі у монографії «Анти-Едип: Капіталізм і шизофренія», проте ми вбачаємо інший процес – трансформація методології в постметодологію, а соціології у постсоціологію, а також роль в цьому процесі так званої паралогіки [8, с. 192]. У цьому контексті ми хочемо звернути увагу на те, що саме Т. Парсонс став визначальною фігурою в зазначених трансформаціях, коли шизофренія з явища психічного стала перетворюватися в явище соціально-культурного порядку, що, як стверджує В. Руднев (учень Ю. М. Лотмана), породжує не лише шизофренізоване мистецтво або постмодерністське масове мистецтво, в якому, однак, «пробиваються паростки дійсного смислу» [12, с. 152], але й постмодерністську шизонауку, що проникла навіть у фізику.

В. Руднев з цього приводу пише: «“Де ці атоми, ви їх бачили?” – запитав Е. Мах – один із зачинателів нової моделі світу, який сформулював закон «принципової координатії» між матерією і свідомістю, після якого розмежування між матеріалізмом і ідеалізмом у філософії було поховано» [12, с. 504]. Якщо так, то виникає питання: «Що вивчають фізики? Власну свідомість?». Між тим, В. Руднев і сам припустився певної шизоїдності, бо було поховано лише попереднє розуміння матерії, згідно з яким, матерія – це не речовина. А речовина – лише один з її станів. Матерія – це те, що не є свідомістю та існує незалежно від неї, а свідомість, у свою чергу, – похідна від процесів, що відбуваються в матеріальному світі та людській історії. Але справді, роль Маха «у формуванні сучасного мислення ми багато в чому недооцінюємо» [12, с. 392]. Хоча слово *сучасне* треба було б взяти в лапки і додати словосполучення *шизофренізованого мислення, побудованого на логіці смислових розривів*.

А як ставитися, наприклад, до твердження феноменологів, що немає значення істинні чи хибні уявлення, має значення лише їхній вплив на поведінку людей? Чисто шизофренічний постулат, для якого істина і хибність – одне й те саме, при тому, що їхні поведінкові наслідки далеко не одні й ті самі. Нагадуємо, що за нашим визначенням паралогіка – це система висловлювань, складених зі взаємовиключних вербальних актів [8, с. 199]. У Т. Парсонса – це логіка соціальності та логіка соцієтальності, суперечність між якими він намагався підкорити принципу порядку.

Описуючи власний стиль мислення, Т. Парсонс, не дає йому визначення і не пояснює, до якого способу мислення його можна віднести. Проте з непрямих висловлювань це зробити неважко: він представник своєрідного філософського «синтезу» лібералізму з консерватизмом, практичне втілення якого відбулося на ниві соціології. Сам він ліберал, а як вчений, що практикує функціоналізм, – гранично

³ До речі, Л. Дж. Хендерсон був ще й фізіологом, хіміком, біологом і філософом. Це він дещо пізніше в Гарварді створив і був директором Лабораторії фізіологічних та соціологічних досліджень втомлюваності. Це він, спираючись на власне розуміння соціальної системи та соціологію В. Парето, займався дослідженнями соціальної поведінки за аналогією з функціональною фізіологічною регуляцією в живих організмах. Це він, усупереч П. Сорокіну, допоміг Т. Парсонсу обжитися в Гарварді. І це він визначив творчі біографії багатьох гарвардських соціологів, зокрема Дж. Хоманса, Т. Парсонса, Р. Мертона та Е. Мейо.

Не в останню чергу його стараннями структурний функціоналізм набув визначального статусу в США, а потім і у світовій соціології. Дане зауваження є край важливим для аналізу будь-якого способу мислення, що реалізується в стилях.

можливий консерватор. Як пише В. Руднев, подібне співіснування відповідає «шизофренічному схізису, коли у свідомості однаково актуально дещо одне і дещо протилежне» [12, с. 594 – 605]. Тобто при здоровій психіці відбуваються збої в логіці мислення, викликані тими чи іншими соціальними чинниками, в тому числі розривами у свідомості між емоційним та раціональним.

Справа в тому, що свідомість постає діалектичною єдністю емоційного та раціональним, бо розрив між ними робить таку свідомість, в якій переважають емоції, фанатичною, а таку, в якій переважає раціональне, перетворює на дещо зле, жорстоке, цинічне і підступне. Властива філософії І. Канта поезія раціонального передбачала обмеження розуму заради віри. Цим він намагався збалансувати розрив, що намічався під тиском раннього капіталізму, зародки якого тоді в Європі вже були. Г. Гегель показав, що раціональне та емоційне можуть бути збалансованими, хоча лише розум дає людям свободу від невігластва. К. Маркс довів, що економіка, в якій переважає голий розрахунок, робить людей байдужими один до одного, позбавляє їх співчуття, а при досить ефективних діях позбавляє й розуму. О. Конт зробив з розуму культ і символ віри одночасно: все має стати раціональним, а наука разом з мистецтвом мають безперервно співати йому гімн. Наступники підхопили ідею і у різний спосіб обґрунтовували культурну позитивність раціонального. Правда, були і супротивники, але абсолютна більшість з них штовхала назад до віри, до співчуття стражденим від нахабного розуму. Вони розуміли, що розум розпався на злий та добрий, хоча часто не могли розібратися, де який, і тому виступали просто за віру.

Т. Парсонс був у першій обоймі, серед тих, хто шукав для розуму незоране поле для дії, незважаючи на їхні наслідки. Це теж викликало обурення, але Т. Парсонс стояв на своєму.

Функціоналізм – це класичний приклад розриву між емоціо та раціо на користь раціо, яке, у випадку невідповідності успіхом, втрачає здоровий глузд, причому часто і в прямому, і в переносному смислі.

Отже, коли ми говоримо про функціоналістський стиль мислення, то маємо на увазі, що він базується й на певних психічних засадах, але говоримо не про них, не про психіку, а про невпорядковану культуру мислення, про те, що носій такої культури може навіть не здогадуватися, що вказана вище роздвоєність *для нього* стала нормою.

Важливо те, що така шизофренічна культура мислення стала предметом дослідження Ж. Лакана, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі та інших видатних вчених і розглядалася ними як родова ознака постмодернізму.

Нагадуємо, що в основі шизофренії лежить схізис (σχίσις від давньо-грецької – розколювання, поділ; розріз), а саме явні та неявні алогізми у свідомості і мисленні митців та вчених. З чим наука боролася, те знов повертається до неї зі сфери повсякденної свідомості та повсякденного мислення⁴. Т. Парсонс – не тільки носій функціоналістського стилю мислення в соціології, а ще й носій одного з варіантів реалізації ліберального способу мислення, багато в чому *збагаченого* консерватизмом та прихованою релігійною семантикою, що й є з нашої точки зору, схізисом. Твори Т. Парсонса, в яких при уважному погляді ми знаходимо досить ретельно розроблену соціологію релігії – своєрідну антитезу соціології знання, й надають для таких висновків ґрунтовних підстав.

У творчій біографії Т. Парсонса (а, отже і в його інтелектуальній еволюції) є вкрай важливе свідчення про те, що у нього «рано склалася упередженість проти В. Парето та Е. Дюркгейма як досить незначних та неглибоких авторів» [10, с. 255]. Те саме стосується й З. Фрейда. А ми вже знаємо, що пізніше Т. Парсонс неодноразово звертався до їхніх праць, без чого його власна соціологія ХХ століття була б неможливою.

Тут, як бачимо, на індивідуальному рівні маємо конфлікт, що стався і триває не одне століття між науками *про природу* та науками *про людину* (культуру), чому молодий Т. Парсонс скоріш за все навіть не надавав значення. В цей період він просто реагував «на інтелектуальні стимули» [10, с. 255] (зокрема наукові зустрічі та конференції), результатом чого стали дві його перші статті: «“Вік та стать у соціальній структурі Сполучених Штатів” як реакція на заклик Американської соціологічної асоціації (1941) до соціологів висвітлити зв’язок між віком і статтю “як координатами рольової структури”» [10, с. 255] та «“Система спорідненості в сучасних Сполучених Штатах” (1943) як реакція на прохання редактора журналу «Американський антрополог» Р. Лінтона спробувати «синтезувати антропологічний метод аналізу родинних зв’язків із соціологічним баченням американського суспільства» [10, с. 255].

Як бачимо, зазначені наукові праці Т. Парсонса це – *результат реакції* автора на ті чи інші соціальні подразники, що можуть бути або колективними, або індивідуальними. Проте цей результат завжди буде визначений декількома факторами, серед яких:

– інтелектуальний, бо вчений є перш за все професіоналом у своїй справі;

– методологічний, бо методологія, поєднуючи в собі у синкретичному вигляді світоглядні, ідеологічні, політичні та моральні аспекти, визначає ідеологію та логіку дослідження, що засвоюються в перебігу професійної підготовки вченого, а потім автор здатен обґрунтувати обрання тієї методології, що відповідає його переконанням та власному розумінню міри її адекватності обраним предмету, меті та завданням дослідження.

⁴ Якщо схізма – розкол в релігійних організаціях, то схізис – розкол особистості в самій собі по соціально значимих питаннях.

Для повноти картини звертаємо увагу ще й на таке :

- будь-яка ідеологія містить у собі власні соціально визначені семантичні константи, що, у разі їхнього прийняття, впливає на творчу біографію вченого;
- зазначені семантичні константи, будучи інтерналізованими, впливають на психіку вченого, бо переходять на рівень його персонального життєвого та творчого досвіду;
- наукова творчість важлива тим, що містить відповідну політику реалізації здобутих вченим досягнень.

Наукове осяяння виникає не на пустому місці: воно є результатом взаємодії значної кількості факторів. А з огляду на сказане вище, говорити про те, що наука знаходиться поза політикою та ідеологією, принаймні є лукавством.

Т. Парсонс не випадково згадав саме про Л. Дж. Хендерсона, бо у прямому спілкуванні отримав від нього найбільш значимі уроки поєднання у власному стилі мислення усіх цих обставин. Отже, будь-яке твердження про функціоналізм як щось очищене від ідеологічного впливу не відповідає дійсності

Вивчаючи тексти Т. Парсонса, неважко пересвідчитися в його визначальній ліберальній філософсько-соціологічній позиції, втіленій у структурно-функціоналістській логіці мисленій, збагаченої ще й власною мисленевою манерою. А стиль мислення, як стверджують психологи, визначає соціопсихічний тип особистості [6].

Однак ми говоримо не про психічні особливості Т. Парсонса як вченого, а про його інтелект, а також про ті соціальні фактори, що впливали на формування його функціоналістського стилю мислення, в чому біографічний фактор є визначальним. Творча біографія, викладена в текстах, як бачимо, – відображенням життєвої біографії.

Щодо творів Т. Парсонса, то вони усі співрозмірні з ліберально визначеною ідеєю приватної власності, що й визначає властивий йому ліберальний спосіб мислення, спрямований на легітимацію та консервацію існуючого порядку, в якому приватна власність інституціоналізована.

Автобіографія Т. Парсонса свідчить, що ліберальний спосіб мислення для нього був органічним, лишалося тільки знайти той стиль мислення, за допомогою якого він міг би його найбільш адекватно втілити у власній науковій творчості та впровадити у світову соціологічну думку.

Л. Хендерсон був одним з тих, хто йому у цьому допоміг, спираючись на вже набуті Т. Парсонсом біомедичні знання, а також на власне використання функціоналізму як методу дослідження. У спілкуванні з Т. Парсонсом Л. Хендерсон використовував функціоналізм вже як «спосіб навчання (methodus)», тобто показував, «як належить учню; і загальні правила, під які він нарешті підводить свій спосіб дій, [і які] можуть служити швидше для того, щоб при нагоді нагадати його головні моменти, а не для того, щоб учень механічно їх повторював, тобто не перетворював метод в манеру (modus)» [4. с. 377].

Отже спосіб мислення – це політико-ідеологічно визначений спосіб мислення, перекладений на мову певної методології. Іншими словами, це певна культура мислення, а стиль – його своєрідна субкультура, що знаходить своє втілення в різних мисленевих манерах.

Життєва і творча біографії Т. Парсонса дають достатні підстави як для таких висновків, так і для висновків щодо стилю мислення як фактору визначення поведінки вченого в науці.

Соціологам та психологам давно відомо, що, як ми мислимо, так ми себе і поводимо, що думки соціально зумовлені. Наукова думка, за визначенням, мала б бути спроможною не лише до усвідомлення власної соціальної зумовленості, а й до творчого ставлення до дійсності, щоб будувати суспільне життя «за законами краси» (К. Маркс), а не за роздвоєними по змісту законами панування/підлеглості, функціонування яких і роздвоєє свідомість кожного, змушуючи пристосовуватися до життя за такими законами.

Щоб більш чітко з'ясувати зміст поняття «спосіб та стиль мислення», нагадаємо, що, розподіляючи вчених, наприклад, на марксистів, неомарксистів і немарксистів, ми маємо на увазі властиві вказаним групам способи мислення. В цьому сенсі, скажімо, ліберальний (а він є одним з немарксистських) спосіб мислення мало чим відрізняється від консервативного. До того ж вони вже давно багато в чому практично злилися.

Неомарксистичні, у свою чергу, являють собою своєрідний «середній клас», спрямований на пошук синтезу взаємовиключних способів мислення. Користуючись марксистською лексикою, вони надають їй не аутентичні марксизму смисли і, бажають того, чи ні, перетворюються на своєрідних ліберал-консерваторів, завдяки чому в їхню досить радикальну критику *сучасності* проникають відповідні, але приховані семантичні константи.

Коли ж ми розподіляємо вчених на феноменологів, структурних функціоналістів, представників драматургічного підходу тощо, ми розподіляємо їх вже за ознакою стилів мислення, в яких так чи інакше присутня консервативна ідея захисту порядку. Іншими словами, в кожному з них прихована функціональна складова.

То чому ж все-таки саме функціоналізм стає найкращим способом «синтезу» лібералізму з консерватизмом? Читаємо Парсонса: «Критики дуже часто оголошували мене останнім захисником

порядку за всяку ціну (під граничним випадком такого захисту зазвичай мали на увазі фашизм). На щастя, більш проникливі з критиків змогли побачити порядок як проблему, а не як імператив» [10, с. 259].

Однак захист порядку будь-якою ціною, граничним випадком якого (захисту), дійсно, є державотворення з опорою на фашизм, не виключає погляду на порядок як погляд, що містить наукову проблему: соціологічна проблема без соціальної – пуста місце. Соціологія, наприклад, під час нацизму в Німеччині та фашизму в Італії «розвивалася» досить інтенсивно. Та й приборчик нацизму зовсім не обов'язково має бути вдягнений у форму СС, бо може носити і професорську мантію, і будь-які інші шати. Функціоналізм Т. Парсонса багатьма його критиками був сприйнятий як символ «СС-поведінки» в науці, тобто функціоналісти добровільно перебирають на себе функцію теоретичного обґрунтування такої поведінки, її легітимації та розробки технологій її впровадження в практику соціального контролю.

Говоримо про це виключно з огляду на логіку суджень Т. Парсонса, який намагається довести, що функціоналістський стиль соціологічного мислення і є власне і виключно науковим.

Але з огляду на тривалий досвід викладання соціології у ВНЗ та спостереження за мисленням випускників-соціологів, треба розвести два поняття: поняття «функціоналістський стиль мислення», властивий його першовідкривачам та теоретикам-послідовникам, та «функціональний стиль мислення», властивий усім тим, хто отримав функціонально орієнтовану освіту, але не усвідомив того, які соціальні смисли за нею стоять, бо не вчив реальну практику як даного стилю мислення, так і його впровадження в процес навчання.

Функціональний стиль мислення для таких людей перетворився в єдино можливий спосіб мислення, бо жодного іншого вони або не знають, або вважають його неприйнятним бо він не веде до очікуваного професійного успіху та кар'єрного зростання.

Однак є складність. Скажімо, Т. Парсонс як теоретик є носієм функціоналістського стилю мислення, спрямованого на обґрунтування функціональної поведінки та відмежування її від такої, що порушує порядок, а як громадянин – функціонального, бо його поведінка не виходить за межі порядку.

Однак часто виходить так, що соціальна реальність, в якій перебувають люди, вимагає одного, а особисті (приховані ролевою маскою) потреби – іншого, внаслідок чого відбувається розрив значень в персональній свідомості.

Іншим прикладам такого мислення є мислення тих студентів, які, наприклад, вимагають більше практики і менше теорії, чуючи від викладачів, що теорія забезпечує синтез різного роду знань, а отже – й загальний інтелектуальний розвиток. Сам Т. Парсонс називає подібне мислення меркантильним⁵, а ми – опортуністичним (в радянську добу турбота про робітниць полягала, зокрема, в тому, що вагітних до відпуски переводили на легку роботу з паперами, яку вони виконували без зайвих для них теорій).

Люди з таким мисленням, як правило, діють за аналогією, тобто наслідують дії, що за їх спостереженнями ведуть до успіху, і відхиляють ті, що до успіху не ведуть. Це і є прикладом інтелектуального мавпування, коли метод пізнання (він же метод дій) трансформується в манеру опортуністичного гатунку (манерність).

Такою є досить суперечлива ситуація, в яку потрапляє людський інтелект і яку вище названо шизофренією, керуючись думками Дельоза. Наприклад, у критиці Ф. Джеймісоном постмодернізму роздвоєне ставлення до дійсності або шизофренічні суперечності розглядаються як явища соціального порядку. А Парсонс, між іншим, сам свідчить про те, що дехто з критиків закидав йому «шизофренічне роздвоєння особистості як професіонала» [10, с. 256].

Між тим, щось подібне у творах Т. Парсонса почало виявлятися з самого початку його наукової діяльності. Він сам пише, що в науковій спільноті США виникли «два споріднених уявлення» про його «роль в американському суспільствознавстві». Перше звинувачувало його в езотерично академічному журналізмі (есеїзмі), у відсутності зв'язку з емпіричним матеріалом. А друге – в шизофренічному роздвоєнні особистості як професіонала. «З одного боку, журналізм, з іншого – абсолютно нереалістичне абстрактно-формалізоване теоретизування» [10, с. 256].

Однак з такими критиками не можна погодитися, бо хоча діагноз ними поставлений правильно, але підстави для нього обрані некоректні, бо журналізм досить добре уживається з абстрактно-формалізованим теоретизуванням.

Насправді означене професійне роздвоєння – суперечність методологічна і навіть світоглядно-філософська. У Т. Парсонса вона виявляється в усвідомленій ним суперечності між соціальністю та соціетальністю, яку він розв'язати так і не зміг. Точніше, запропонований ним функціоналістський спосіб розв'язання вказаної суперечності і є, власне, шизофренічним, бо він передбачає принцип *порядок будь-якою ціною*, навіть всупереч автору.

Справа в тому, що соціетальність хоча й, дійсно, вимагає порядку як засобу запобігання її розвалу, орієнтує не на банальне перебування в часі та просторі, а на зусилля до розвитку як системну зміну

⁵ В іншому місці ми розглянемо його теорію зв'язку раціональності та меркантильності, розроблену ним в роботі «Про структуру соціальної дії».

способів життя, що відповідали б вимогам часу. Але це суперечить тим принципам, на яких заснована структурна впорядкованість соціетального, в якій спостерігаємо перманентні структурні напруги, включаючи досить гострі.

Така суперечність є чисто діалектичною та вимагає й діалектичного ставлення до неї. Між тим, всупереч, наприклад, функціоналістськи орієнтованому конфліктуалізму, самі конфлікти не ведуть до розвитку: вони ведуть до тимчасового зняття структурних напруг, не виключаючи можливого розвалу соціетального. До розвитку ведуть суперечності, і то лише ті, що знаходять своє попереднє розв'язання засобами діалектичної логіки. Конфліктуалісти підмінили поняття «суперечність» поняттям «конфлікт», а для того, щоб в таку підміну повірили як в істину, і авторитетного в той час К. Маркса віднесли до засновників конфліктуалізму.

Конфліктуалістський стиль мислення, як і функціоналістський, – похідні від системних структурних напруг. Завдання виявлення порядку для них є визначальним, адже стиль мислення є похідним від наявності відцентрових сил, що сприяють виходу за межі їх структурного впорядкування, тобто за межі того порядку, в якому вони скуті вимогою функціональності.

Функціоналізм (як і конфліктуалізм) – це різні спроби якомога щільніше притерти елементи структури, між якими панує невагомна відцентрова сила. Вони акцентуються на найдрібніших елементах структур з огляду на виявлення міри їхньої функціональності (а після Р. Мертона – і дисфункціональності). Можна сказати, що тут ми стикаємося з «постмодерністською шизофрагментацією» [3, с. 714] реальності, неможливої без «втрати історичності» [3, с. 723], замішаної на «шизофренічній присутності та орієнтованій на «опір тотальностям» [3, с. 762]. І все це родові ознаки «ідеального шизофреніка Дельоза та Гваттарі – психічного суб'єкта, який «сприймає» виключно за рахунок розрізнення та диференціації, якщо така взагалі мислима ...» (цитовано за: [3, с. 662]).

Все це втілено в текстах Т. Парсонса. Наприклад, автор чітко розуміє, що:

– соціетальне перебуває в часі і там, де потрібно, широко користується словом «історія», однак в його ж дослідженнях відсутній принцип історизму, згідно з яким ніщо не є вічним, тобто все зароджується і з часом переходить в інші форми свого буття; без «втрати історичності» функціоналізм неможливий;

– функціоналізм вимагає функціонально спрямованих дій; тому почав розробляти власну теорію соціальної дії як засобу контролю над структурними напругами та соціальними конфліктами, але цим же низводить людське буття до «шизофренічної присутності» в часі, бо, як сказав класик, лише тварина змінює світ в силу присутності в ньому, а люди – в силу наявності у них потреб і волі;

– соціетальне як тотальне наділене й відповідними властивостями, наприклад властивістю стабільного розвитку. Однак усупереч цьому Т. Парсонс шукає шляхи до виключно структурної стабільності, що неможливо без розрізнення та диференціації;

– порядок вимагає так званої соціальної солідарності (тотальності, без якої соціетальне неможливе). Але тут же автор виступає проти «тотального поглинання індивіда або відповідної підгрупи деякою макроскопічно зрозумілою спільнотою» [10, с. 245];

– спільні зусилля приносять очікуваний ефект; однак сам Т. Парсонс категорично виступає проти спільних зусиль, особливо там, де вони виходять за межі порядку.

Цей ряд можна продовжувати до нескінченості, і в ньому критики помітили основні шизофренічні роздвоєння в стилі мислення та, відповідно, в творах Т. Парсонса. Наприклад, опір тотальностям супроводжується гімном ліберал-консервативно визначеній тотальності. Т. Парсонс при цьому явив нам зразок радикального лібералізму, що саме по собі може здатися абсурдом. Хоча насправді це реальність.

Ускладнює ситуацію ще й те, що й сам порядок у Т. Парсонса фактично має два взаємовиключні порядки. Один функціонує на рівні соціетального, адже внаслідок того, що існує «соціетальна спільнота», то вона потребує власних правил впорядкування свого життя. Другий порядок – результат функціонально визначеного впорядкування структурних напруг. Думка Т. Парсонса гойдається від одного порядку до іншого в пошуку балансу, а не в пошуку того порядку, в якому вказана суперечність могла б бути знятою.

Важливо знати, що поняття «соціальні системи» Т. Парсонс запозичив у В. Парето, а той, у свою чергу, – «з теоретичної механіки, але спробував застосувати її і до економіки, і до соціології» (цит. за: [14, с. 115-118]). Наслідком є концепція «соціальної системи», як стверджували і Л. Дж. Хендерсон, і Т. Парсонс після В. Парето. Подібне розуміння системи, за словами Л. Дж. Хендерсона, – «можливо, найважливіший внесок Парето в соціологію». Її-то Т. Парсонс «сприйняв так серйозно, що пізніше використав вказане словосполучення як назву своєї книги» [10, с. 212].

Усупереч сказаному, зазначимо, що, хоча людям іноді властиві так звані механічні дії, але люди – не гвинтики, а суспільство – не механізм.

Як бачимо, такі теоретики, як В. Парето, Л. Дж. Хендерсон та Т. Парсонс, як і їхні численні послідовники, *переклали мову теоретичної механіки на мову соціології і створили теорії панування одних людей над іншими*. Причому одні теоретики свідомо закладали у свої теорії такі семантичні константи як

влада, підлеглість, панування, соціальні нерівності тощо, а інші, мавпуючи, не помічають їхні реальні соціальні смисли, бо звертають увагу на механіку дій, а не на їхню вольову складову.

Якщо Т. Парсонс діяв свідомо і чітко розумів, що головною тотальністю є соціетальне, без якого не обійтися, то його слід поставити функціонально під досить жорсткий, але політично гнучкий контроль. І тоді виходить, що існує суспільство тому, що усі соціальні процеси мають бути контрольовані окремо взятою спільнотою, що стоїть над суспільством (що і є спочатку елітаризм, що набуває згодом рис фашизму, нацизму чи більшовизму). А це означає, що існує нібито два суспільства в одному: одне власне суспільство, а інше – своєрідне «надсуспільство», що має усе, що в суспільстві відбувається, класифікувати за ознакою функціональності / дисфункціональності і на цій підставі виносити відповідний вирок усьому тому, що заслуговує або на *Vergesellschaftung* («соцієтизацію») або на *Vergemeinschaftung* («спільнототизацію»), або має бути віднесено до категорії *Kampf* (тобто «боротьба» в смислі «конфлікт»), а не в смислі єдності і боротьби протилежностей як джерела розвитку; згадаємо тезу про те, що розбудова соціалізму може йти під впливом загострення класової боротьби).

Звісно, Т. Парсонс, використовуючи у своїй роботі «Про структуру соціальної дії» такі терміни (пов'язані з ученнями Ф. Тьонніса та М. Вебера), відкрито говорить про те, що «ця класифікація» просто є «первинною базою» для побудови «наступної системи типів відносин» [9, с. 214].

Наше обурення викликало те, що приховане в парсонівській теорії порядку і взагалі ніколи не було проговорювано: – функціоналізм як принцип впорядкування суспільного буття неухильно вимагає *впорядкування* соціально розпорощених думок про порядок, домінуюча частина яких, як вже відмічалось, вимагає виходу за його межі. І тоді теоретики порядку неодмінно приходять до проголошення потреби конструювання комунікативних теорій, що насправді стають теоріями соціальних маніпуляцій. Скажімо, соціологічна теорія демоскопії німкені Н. Нойман з'явилася вчасно і у потрібному місці, точніше, там і тоді, де і коли розпорощення думок було викликане жахливою поразкою попереднього способу життя та відповідного йому способу мислення.

Цей приклад показує, що постмодерна шизофренія – результат намагань технологічно, штучно унормувати відносини, що визначають суперечність між соціальною та соціетальною, на користь структурно впорядкованої соціальності, тобто в намаганні поставити шлагбаум на шляху природно-історичного за своєю суттю соціального розвитку [2].

У всьому хтось з науковців навіть углядів кінець історії, потім, щоправда, неявно визнавши, що на нього найшло тимчасове помутніння розуму. Однак не треба плутати природні заблудження та помутніння розуму внаслідок неспроможності розв'язувати суперечності засобами логіки. Вказівка в текстах Т. Парсонса на наявну суперечність між соціетальністю та її структурним впорядкуванням суспільства (соціальною) – це емпірична даність чи журналістський закид? А фіксація того факту, що спочатку було маніфестовано кінець історії, а потім зізналися, що помилилися, – так, що це є: емпірична даність чи знов журналізм? Звісно, питання риторичні, бо відповідь на них очевидна.

Емпірія, між іншим, – це не лише так звані дані, формалізовані та візуалізовані, як уявляють це собі вульгарні соціологи. Це все те, що є предметом чуття. Це ще й те, що може бути чуттям верифіковане і що, нарешті, стає підставою для узагальнень та статистично достовірних висновків, практична значущість яких, знов-таки не зводиться до їхньої прагматичної складової (яка виявляється у зворотному впливі теорії на емпірію життя), а виявляється у її світоглядному, (ширше – у соціально-культурному) сенсі.

Вимоги до обсягу статті не дозволяють нам наводити чисельні приклади класичних соціологічних творів, в яких *дійсна даність соціальної реальності* не завжди виражена формально, але описана на рівні її візуалізації. Крім того, наприклад, досвід переживання жебрацтва жебраками є не менш емпіричним, ніж статистика жебрацтва. Однак не треба плутати феноменологію жебрацтва з описом реального життя жебраків, бо інколи можна зустріти судження про їхню навіть надзвичайну заможність.

Так от, коли вчені живуть в так би мовити історії, але фіксують її кінець, то це теж є шизофренією, зумовленою соціально визначеною спробою зупинити час. Однак саме така шизофренія і є специфічно постмодерним стилем мислення, роздвоєним за ознакою неузгодженості:

- мети (намірів) дій з реальністю;
- засобів дій або способів опису реальності з самою реальністю.

У випадку з Т. Парсонсом його критики угляділи шизофренію у розриві між безперервністю та наступністю його інтелектуального розвитку: «Професор Рене Фокс спеціально спонукав мене (в докладному особистому посланні) розглянути проблему безперервності і наступності мого розвитку, особливо на теоретичних рівнях» [10, с. 256].

Це означає, що перелік суперечностей в соціології Т. Парсонса був в соціологічній спільноті США окреслений досить гостро, тому що він так чи інакше торкався долі не лише соціології як науки, а й самих соціологів. Знаючи тенденції, що відбуваються в соціології США, до такого далеко не всі були готові, що й викликало досить нервову реакцію і розколело соціологічну спільноту сполучених штатів.

Одну частину складали ті, що і діяли і мислили функціонально, бо існуючий порядок їх так чи інакше задовольняв. Саме їх Парсонс і назвав «більш проникливими», бо вони «зуміли побачити порядок як проблему, а не як імператив». Другу частину складали ті, що функціонально були змушені діяти на офіційному рівні, а дисфункційно певною мірою мислити на неофіційному. Вони-то і углядели в інтерпретації Т. Парсонсом порядку саме імператив, були праві і тим обурилися.

Щоправда, перша частина теж обурилася, але не на Т. Парсонса, а на реакцію других за те, що ті дозволили собі озвучити невдоволення і вимагали своєї сатисфакції – більш детального пояснення функціоналістського етосу замирення.

Вони розуміли, що функціоналістський спосіб розв'язання суперечності між соціальністю та соціетальністю хоча й виражений в досить абстрактній формі – прозорий натяк на інституційну вимогу до кожного узгодити дисфункційне мислення з функціональними діями. Тобто це вимога визнання існуючого порядку як єдино можливого і легітимного, а не пошуку шляхів до його вдосконалення на користь усіх; це заклик не до творчого ставлення до існуючого порядку, а до смиренності та пошуку засобів забезпечення масової смиренності.

Теорія ж, за визначенням, мала обґрунтовувати такі способи розв'язання зазначеної суперечності, що забезпечували б соціальний розвиток (докладніше про це див. [2]), а не способи забезпечення всемертвляючої соціальної стабільності. Це й викликало гостре обурення.

Зазначимо, що Т. Парсонс не був психічно хворим, але в критиці на його адресу «мається на увазі, якщо не стверджується прямо», що в його особі уживається дві особистості і що «ці дві особистості не мають між собою нічого спільного» [10, с. 256]. Функціоналістська теорія Т. Парсонса давала привід для таких висновків, неприємних для нього особисто, але думок, розповсюджених у соціологічній спільноті США. Як міг би сказати Р. Мертон, вона викликала серйозні сумніви стосовно стану парсонівського персонального наукового етосу – біографічно визначеного і свідомо обраного неоднозначного стилю поведінки в науці, суб'єктивно вираженого у формі функціоналістського стилю мислення.

Головні висновки. Виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що:

- спосіб мислення визначається прийнятими політико-ідеологічними настановами, з одного боку, та способом життя вченого, який він теж або приймає, або, перебуваючи в ньому, суб'єктивно відхиляє;
- стиль мислення вченого – це синкретична єдність його соціо-психіко-теоретико-методологічної орієнтації, спосіб реалізації якої властивий групі дослідників, до якої він належить;
- стиль мислення – це ще й складна мисленева структура, в якій знов-таки, в синкретичній єдності знаходяться спосіб, сам стиль, манера і тип мислення⁶.

Соціальна орієнтація, у свою чергу, може визначитися як тим, яке місце об'єктивно займає вчений в соціальній структурі, так і тим, яке місце він суб'єктивно відводить собі в ній. Але в будь-якому вона ще й включає в себе і політико-ідеологічні переконання, що набуваються в життєвому досвіді.

В такому умовиводі ми знаходимо визначення стилю мислення через визначення його способу. Тобто теоретико-методологічна орієнтація вченого – це спосіб мислення, властивий певній науковій спільноті. Стиль мислення – це практична реалізація відповідного способу мислення в дослідницькій формі і водночас фактор, що розбиває вказану наукову спільноту на субстильові групи. Отже, проблематика стилю – це вже проблематика не методології, а методу, розробленого в межах певної методології. Коли ж тому чи іншому методу суб'єктивно приписується ознака самодостатності, тоді він вже може набувати статусу методології.

Таким чином, манера висловлювання – це спосіб побудови висловлювання думок, властивий окремо взятому вченому, визначений відповідним стилем мислення і адаптований до власних творчих інтересів. Крім того треба чітко усвідомити, що:

- критика соціологічного розуму прямим шляхом до усвідомлення соціологами власної ролі як в наявних соціальних змінах, так і в історії науки, бо і соціологія як наука, і самі соціологи наділені агентністю;
- соціологія як наука може як сприяти соціальному розвитку, так і консервувати існуючий соціальний порядок;
- соціологічне мислення – це не лише дещо, що має інструментальну функцію, як це розуміють функціоналісти, але ще й світоглядна складова, яка має допомогти нам у процесі усвідомлення того, хто ми, якою мірою олюднені (а не соціалізовані) і на що ми спроможні;
- логіка мислення, властива Т. Парсонсу, – це яскравий приклад культурної логіки пізнього капіталізму (Ф. Джеймсон), обтяженої низкою суперечностей, властивих «системам сучасних суспільств»;
- соціологія Т. Парсонса, його власний стиль мислення, (які для багатьох стали керівництвом до дії), є лише визначальним приводом для постановки та обговорення зазначених вище проблем.

І насамкінець відмітимо, що:

⁶ Типи мислення визначаються сферами суспільного життя та стилями буття. Це, наприклад, соціальне мислення, наукове мислення, мислення політиків, музичне мислення тощо.

– ми не виступаємо проти функціоналізму як принципу пізнання, ми виступаємо проти того способу його використання, який властивий Т. Парсонсу та його послідовникам – розділяй і володарюй, що відповідає виключно потребам «ліберального практицизму» [7, с. 34];

– ми торкнулися лише частки написаної Т. Парсонсом власної біографії і маємо намір цю роботу продовжити;

– як не парадоксально, за функціоналістським стилем мислення, – прихована вже помічена (але допоки неусвідомлена) тенденція до відмови від принципу раціоналізму, яка отримала назву шизофренії.

Література:

1. Бауман З. Мыслить социологически / пер. с англ. под ред. А. Ф. Филиппова. Москва: Аспект Пресс, 1996. 256 с. URL: <http://padaread.com/?book=72471&pg=257>
2. Гавриленко І. М., Недюха М. П., Яковенко Ю.І. Соціальний розвиток: навчальний посібник. 2-е вид, перероб. доп. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 580 с.
3. Джеймисон Ф. Постмодернизм, или Культурная логика позднего капитализма / пер. с англ. Д. Кралечкина; под науч. ред. А. Олейникова. М.: Издательство Института Гайдара, 2019. 808 с.
4. Кант Э. Критика эстетической способности суждения. Соч. в 6 т., т. 5. М., 1966. С. 201-249.
5. Кравченко А. И. Особенности стиля мышления и критика учения Парсонса. История социологии в 2-томах. Том. 2. М., 2014. URL: https://studme.org/56413/sotsiologiya/istoriya_sotsiologii_tom_2.
6. Мегедь В. В. Стили мышления и типы URL: http://ru.laser.ru/authors/meged_ovcharov/styles_and_types.htm.
7. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / пер. с англ. О. А. Оберемко; общ. ред. Г. С. Батыгина. М.: Издательский Дом NOTA BENE, 2001. 264 с. URL: <http://klex.ru/lbu>
8. Николаенко В. Л., Николаенко Л., Яковенко Ю. И. Коммуникативные эффекты пустого слова: паралогические основания социологической постметодологии. *Український соціологічний журнал*. Випуск 17–18. № 1–2. 2017. С. 192-205.
9. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический Проект, 2000. 880 с.
10. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева; под ред. М.С. Ковалевой. М.: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
11. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. / пер. с англ. А. Бойков, А. Лисицына. СПб: Питер., 2002. 668 с.
12. Руднев В. П. Философия языка и семиотика безумия: избранные работы. М.: Территория будущего, 2007. 528 с.
13. Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение. *Социологический журнал*. 2001. № 1. С. 148-159. URL: http://socioline.ru/_seminar/library/src-ino/voobr.php
14. Ярошенко А. О. Курс лекцій з історії соціології. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. 195 с.

Противоречия в обосновании Толкоттом Парсонсом функционалистского стиля социологического мышления

В статье акцентировано внимание на выявлении противоречий функционалистски ориентированной социологической мысли, аккумулирующей разнообразие тенденций, определяющие способы и стили социологического теоретизирования. В частности, предпринят анализ связи между жизненной и творческой биографией одного из фундаторов структурного функционализма Толкотта Парсонса, их влияние на способ и стиль его социологического мышления. С точки зрения авторов статьи, автобиография Т. Парсонса свидетельствует о том, что либеральный способ мышления был органичным для американского ученого. Именно этот способ нашел свое адекватное отражение в его научном творчестве, предопределив стиль мышления одного из самых известных представителей структурного функционализма. Подчеркнуто, что, отвечая на обвинения в нарушении «баланса между преемственностью и «оппортунизмом» в его «интеллектуальной истории», Т. Парсонс поставил вопросы, которые не разрешили указанные противоречие, а значительно обострили его. Подобные ситуации рядом интеллектуалов отнесены к категории шизофренических явлений в культуре позднего капитализма. Но в них есть своя логика, опираясь на правила которой, теоретики предлагают различные способы выхода из противоречивых социальных ситуаций, обеспечивающих временный успех, параллельно создавая эффект их отложенного обострения. Сделан акцент на том, что в работах Т. Парсонса определяющим является осознанное, но не разрешенное противоречие между социальным и социетальным, где социетальное требует развития, а социальное – порядка. Доказано, что функционалистский стиль социологического мышления как раз и создает иллюзию возможности его разрешения методом необъявленного отказа от развития во имя порядка, что, в свою очередь, ведет к радикальному отказу от принципа рационализма.

Ключевые слова: социология знания, социологическое мышление, способ мышления, стиль мышления, манера высказывания, паралогика, функционалистский стиль мышления, схизис, шизофрения социальное, социетальное, социальный порядок.

References:

1. Bauman, Z. (1996) Thinking Sociologically. Translate by Filippov A. Moscow: Aspect Press. [online]. Available at: <http://padaread.com/?book=72471&pg=257> [in Russian]
2. Gavrilenko, I., Nedyukha, M., and Iakovenko I. (2017) Social development: a textbook, 2nd edn. Kherson: Oldi-Plus. [in Ukrainian]

3. Jameson, F. (2019) Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism. Translated by D. Krlechkina, in Oleinikova A. (ed.), Moscow: Gaidar Institute Publisher [in Russian]
4. Kant, I. (1966) A critique of the aesthetic ability of judgment, in 6 vol., vol. 5. Moscow [in Russian]
5. Kravchenko, A. (2014) 'Features of thinking style and criticism of Parsons teaching', in History of Sociology. In 2 Vol. Vol. 2 [online]. Available at: https://studme.org/56413/sotsiologiya/istoriya_sotsiologii_tom_2
6. Mehed V. Styles of thinking and person's types [online]. Available at: http://ru.laser.ru/authors/mehed_ovcharov/styles_and_types.htm [in Russian]
7. Mills, W. (2001) The Sociological Imagination. Translated by Oberemko O., in Batygina G. (ed.), Moscow: Publishing House NOTA BENE [online]. Available at: <http://klex.ru/16u> [in Russian]
8. Nikolaenko, V., Nikolaenko, L. and Yakovenko, Y. (2017) Communicative effects of the empty word: the paraological foundations of sociological postmethodology. *Ukrainian Sociological Journal*. 17-18 (1-2) [in Ukrainian]
9. Parsons, T. (2000) Structure of Social Action. In V. Chesnokova and S. Belanovskii (ed.) Moscow: Academic Project [in Russian]
10. Parsons, T. (1998) The System of Modern Societies. Translated by L. Sedova, A. Kovaleva, in M. Kovaleva (ed.), Moscow: Aspect Press [in Russian]
11. Ritzer, G. (2002) Modern Sociological Theory. 5th edn. Translated by A. Boikov, A. Lisitsyna, Saint Petersburg: Piter [in Russian]
12. Rudnev, V. (2007) Philosophy of language and the semiotics of madness: selected works. Territory of the Future. Moscow [in Russian]
13. Shtompka P. (2001) 'Theoretical Sociology and Sociological Imagination'. *Sociological Journal*. Vol. 1. [online]. Available at: <https://www.jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/675/627> [in Russian]
14. Iaroshenko, A. (2005) Course of lectures on the history of sociology. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University [in Ukrainian]

УДК 316.2Бек

ІДЕЇ УЛЬРІХА БЕКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПОШУКІВ У СВІТОВІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Кононов Ілля Федорович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, пл. Гоголя, Старобельськ, 192703, Луганська обл., Україна, kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

Kononov Ilyya – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Philosophy and Sociology, Lugansk National Taras Shevchenko University, 1, pl. Gogol, Starobelsk, Lugansk region, 92703, Ukraine, kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

У статті здійснено реконструкцію системи і методу німецького соціолога Ульріха Бека. Показана важливість цієї роботи в методологічній ситуації, яка склалася в сучасній соціології і зумовлена змінами в соціальному світі та четвертою науковою революцією. Значна частина понять, які входять у понятійні мережі різних парадигм сучасної соціології, сформувалися ще під час другої наукової революції. Окрім того, соціологи, досліджуючи сучасність, стикаються з впливом позанаукових обставин, в якості яких виступають глобальні загрози, тиск правлячих класів та ін. Ульріх Бек збагатив світову соціологію концепціями суспільства ризику, Другого модерну, космополітизму. Важливе значення має його критика методологічного націоналізму. Його заклик до подолання «понять-зомбі» й сьогодні зберігає свою актуальність. Разом з тим, німецький соціолог, закликаючи до нової утопії, бачив шлях до космополітичної федерації держав з розділеним суверенітетом у налагодженні співпраці між капіталом, державами і громадянським суспільством. Проте реальних механізмів цієї співпраці він запропонувати не зміг. Для прогресивного зрушення проблематики сучасності корисним може бути синтез ідей теорії Другого модерну, соціології творчого марксизму, світ-системного аналізу і екологічної соціології. До цього часу ці традиції розділені бар'єрами нерозуміння і конкуренції за інтелектуальну новизну. В теорії Другого модерну вадою є контекстуальна залежність від поточної політичної ситуації. У Бек створював свої тексти як коментарі до поточних процесів. Для ідейного синтезу необхідно не просто відтворити хід думки соціологів, а представити їхні ідеї у вигляді зв'язних концепцій у контексті вимог нової методологічної ситуації. Другий модерн і така його характеристика, як глобалізація можуть розглядатися як етап у розвитку світової капіталістичної системи. Ідея суспільства ризику може резонувати з розробками екологічної соціології. Критика неолібералізму в соціології творчого марксизму може надати більшу предметність ідеї космополітизму. Але для цього необхідно зробити реконструкцію понятійних рядів цих дослідницьких напрямків, їхніх методологічних настанов у зв'язку з філософськими основами притаманного ним метасоціологічного знання.

Ключові слова: Ульріх Бек, методологія, Модерн, Другий модерн, суспільство ризику, космополітизм, методологічний націоналізм.

The article reconstructed the system and method of the German sociologist Ulrich Beck. The importance of this work in the methodological situation in modern sociology is shown. This situation is due to changes in the social world and the fourth scientific revolution, which takes place in science in general. A significant part of the concepts included in the conceptual networks of various paradigms of modern sociology were formed during the second scientific revolution. In addition, sociologists, who investigate the Modernity, face the impact of unscientific circumstances, such as global threats, pressure of the ruling classes, and others. Ulrich Beck influenced world sociology with concepts of risk society, Second Modernity, cosmopolitanism. His critique of methodological nationalism is important. His call for overcoming "zombie concepts" remains valid. At the same time, the German sociologist, calling for a new utopia, saw the path to a cosmopolitan federation of states with divided sovereignty in establishing cooperation between capital, states, and civil society. He could not offer any real mechanisms for this cooperation. For progressive shifts in the problems of modernity, the synthesis of the ideas of the Second Modern, the sociology of creative Marxism, the world-systems analysis and ecological sociology can be useful. By this time, these traditions are divided by barriers of incomprehension and competition for intellectual novelty. In the theory of the Second Modern, the disadvantage is also a strong contextual dependence on the current political situation. U. Beck created his texts as comments to current processes. For ideological synthesis, it is necessary not only to recreate the course of thoughts of sociologists, but to present their ideas in the form of coherent concepts in the context of the requirements of a new methodological situation. The Second Modern and its characteristics such as Globalization can be considered as a stage in the development of the world capitalist system. The idea of a Risk Society can resonate with the development of Environmental Sociology. Criticism of neoliberalism in the sociology of creative Marxism can provide greater objectivity to the idea of cosmopolitanism. But for this, it is necessary to reconstruct the conceptual series of these research directions, their methodological guidelines in connection with the philosophical foundations of their metasociological knowledge.

Keywords: Ulrich Beck, methodology, Modern, Second modern, risk society, cosmopolitanism, methodological nationalism.

Частина I Система і метод Ульріха Бека

*«У цих умовах нового значення набуває соціологія – як дослідження того, що означає людське життя в пастці, на яку перетворився світ»
(Ульріх Бек) [1, с. 27]*

Актуальність творчої спадщини Ульріха Бека

У сучасній соціології формується певна методологічна стурбованість [2; 3; 4]. Це можна пояснити двома факторами. З одного боку, соціальний світ суттєво змінився за останні 50 років. На рівні здорового глузду стала зрозумілою невідповідність багатьох соціологічних теорій новій реальності. Звідси виникла мода на всілякі термінологічні покручі («гібридна війна» – один з останніх). З іншого боку, вся наука переживає четверту глобальну наукову революцію [5, с. 320-324]. Окрім усього іншого, вона пов'язана з усвідомленням активної ролі колективного суб'єкта в пізнанні, з неможливістю вилучити його вплив з результатів пізнання. Кожна наука, в тому числі і соціологія, реагує на цю ситуацію в міру наявних у неї ресурсів. У будь-якому випадку нова методологічна перспектива не може виникнути нізвідки, будучи плодом зусиль якогось геніального розуму. Тому важливо фіксувати і розробляти паростки нових методологічних ідей, які вже з'явилися в соціології. Як здається, у цьому зв'язку перспективно звернутися до спадщини німецького соціолога Ульріха Бека (1944 – 2015), адже він був надзвичайно чутливим до змін у суспільному житті і вважав, що ці зміни повинні корелюватися зі змінами в методології його пізнання. Корисно зробити реконструкцію його ідей в контексті сучасної методологічної ситуації.

Але спочатку спробуємо реконструювати сучасну методологічну ситуацію. Наукове знання існує на трьох рівнях: метатеоретичному, теоретичному і емпіричному. На нинішній момент в соціології склалася ситуація, коли переважає знання саме третього з названих рівнів. При цьому продукування емпіричного знання зумовлюється далеко не в першу чергу вимогами пізнання суспільства. Після так званої «геллапівської революції» [6, с. 114-207] соціологія стала одним з інститутів демократичного суспільства, забезпечуючи потреби управління ним. З цим пов'язане не лише обґрунтування вибіркового методу отримання первинної соціологічної інформації в масових опитуваннях, але і суттєва методологічна переорієнтація всієї соціологічної науки. Перспективу для неї задав Роберт Мертон, запропонувавши концепцію «теорії середнього рангу» [6, с. 188-208].

Емпірично орієнтовані теорії сприяли швидкому нарощуванню нового емпіричного знання, калейдоскопічній зміні теоретичних концепцій. Останні, насправді, в більшості були концептуалізаціями емпіричного рівня, які лише приймалися за теорію. Достатньо згадати пояснення електоральної поведінки або навіть концепції, які претендували на значно більше («авторитарна особистість» та ін.). Завдяки цій методологічній перспективі соціологія стрімко диференціювалася на (в перспективі) нескінченну кількість спеціальних або галузевих соціологій. Р. Мертон хотів запобігти розтягнанню соціології між полюсами соціальної психології та соціальної філософії, але, як наслідок, ми отримали занепад соціологічної теорії як спільного орієнтира усіх учених у предметній царині нашої науки.

Теорія передбачає не концептуалізацію емпіричних результатів, а створення абстрактно-понятійних моделей дійсності. Для них потрібні ідеальні об'єкти. Серед класиків соціології цією проблемою найбільше займався Макс Вебер, який запропонував концепцію «ідеальних типів» [8, с. 495-499]. Це не є єдиним шляхом створення ідеальних об'єктів для соціологічної теорії. Проблема їхнього конструювання вирішується з використанням метатеоретичного рівня знання, який в соціології є надто непевним. Справа в тому, що метатеоретичний рівень пов'язує власне наукову теорію з філософією. В соціологічному ж співтоваристві до цього часу розповсюджені антифілософські настрої, які колись так, здавалось би, переконливо концептуалізував Еміль Дюркгайм [9]. Антифілософські настанови винні в тому, що соціологи користуються поняттями з нечітким змістом, а методи отримання первинної інформації обґрунтовуються радше на рівні математики і статистики, а не власне на рівні соціологічної метатеорії [10].

В'ячеслав Стюпін показав, що будь-яка наука повинна свідомо ставитися до своїх основ, які є трьохкомпонентними і складаються з ідеалів і норм наукового пізнання, наукової картини світу та філософських підвалин науки [5, с. 191]. Цим створюється первинна наукова програма, яка задає орієнтацію вчених. Вона існує через категоріальну мережу: «Будь-яке пізнання світу, в тому числі і наукове, в кожен історичну епоху здійснюється у відповідності з певною «мережею» категорій, які фіксують певний спосіб членування світу і синтез його об'єктів» [5, с. 209].

Варто наголосити, що особливого значення метатеоретичне знання набуває в епохи наукових революцій. В. Стюпін вважав, що наукові революції бувають «глобальні» (охоплюють всю науку) і «локальні» (радикально змінюють окремі науки). Глобальні революції, до яких належить і четверта, яка

розгортається на наших очах, не є раптовими стрибками [5, с. 285]. Вони починаються з переосмислення наукової картини світу, що потім відображається на методологічних засадах різних наук. Для соціології революційні зміни в теорії збігаються з радикальними змінами в суспільному житті («молодіжний бунт» в Західній Європі та США наприкінці 1960 – початку 1970 рр., в'єтнамська війна і протести проти неї, наступ неолібералізму, криза лівого руху, криза соціалістичного табору та ін.). З цим пов'язані радикальні новації в американській соціології, які з'явилися в 1970-ті роки. Тоді були розроблені оригінальні версії неідеологічного історичного матеріалізму (світ-системний аналіз, теорія революції Т. Скочпол, теорія виникнення держави Ч. Тіллі та ін.) [11, с. 373-374]. Ці версії історичної соціології для пояснення сучасності користувалися надзвичайно довгими історичними екскурсами. Але стрімкий потік змін, який охопив світ, вимагав більш швидкої і безпосередньої реакції соціологів. Сформувалися і відповідні платформи для такої реакції: постмодернізм і опозиційна до нього теорія Другого модерну. Заслуга у формуванні останньої теоретичної позиції переважно належить Ульріху Беку. Його праці суттєво вплинули на рельєф світової соціології. Але цей вплив до цього часу є частковим. Він стосується концепцій Другого модерну і суспільства ризику. Є ще декілька ідей та образів, які з'являються в сучасному дискурсі, скажімо, метафора «примарного вокзалу». Навіть його головна ідея Другого модерну стала більш популярною завдяки іншому соціологу – Зігмунту Бауману [12].

За життя про теорію У. Бека писали досить багато в різних країнах. Після смерті соціолога його інтелектуальна спадщина на певний час відсунулася в тінь. Це, мабуть, природно, і так відбувається з більшістю вчених. Від них очікували весь час нового слова, і це підтримувало до них інтерес. Смерть поклала край цим очікуванням. Тепер відбувається /мусить відбутися / може відбутися імплементація його ідей в основний масив соціологічного знання. Проте важливо, щоб це здійснювалося через конструктивну критику.

До цього часу найбільшу увагу світового соціологічного співтовариства привертала такі грані теорії У. Бека, як космополітизм [13–23], теорія Другого модерну і рефлексивної модернізації [24–27], теорії суспільства ризику і глобалізації [28–33].

Засвоєння ідей У. Бека обтяжене декількома обставинами. По-перше, його тексти, як і тексти більшості соціологів, занурені в плинний контекст певного часу. Вони були коментарями до сучасності. Німецький соціолог так і казав в одному з інтерв'ю: «Для мене основне завдання соціології – це теоретично спрямований і історико-емпірично обґрунтований діагноз часу» [34, с. 5]. Тепер треба «вилуштите» ті ідеї, які залишаються важливими і надалі. По-друге, У. Бек займав певну політичну позицію і намагався вплинути на розвиток ЄС у напрямку федералізму (участь у групі Спінеллі в Європарламенті – The Spinelli Group). У партійній боротьбі ідеї сприймаються не як наукові висновки, а як позиції політика. По-третє, німецький соціолог постійно рухався по межі між соціологією і філософією. З цим пов'язаний навіть стиль його текстів, який ускладнює сприйняття достатньо простих думок. Крім того, позиція «від чистого розуму» часом приводила його до висновків крайнього характеру, і навіть ідея вищої цінності прав людини починала виглядати загрозливо по відношенню до гуманізму.

Здається, що відмічена складність спадщини Ульріха Бека може негативно вплинути на функціонування його ідей у світовій соціології. В першу чергу, це стосується найціннішого – його методологічних ідей. Для нього вони були предметом постійної турботи, адже, на його думку, зараз соціологія оперує пустими поняттями, або «поняттями-зомбі». Вони хибно орієнтують соціологію в цілому. Навіть емпіричні індикатори визначаються невірно. Саме в методологічній переорієнтації він вбачав головне завдання концепції Другого модерну: «Головна мета розрізнення Першого і Другого модерну має подвійний характер: по-перше, підняти питання про необхідність нових понять і систем відліку, по-друге, критично переглянути конвенційну соціологію як соціологію пустих термінів, соціологію-зомбі» [35, с. 32]. Явно маючи перед внутрішнім поглядом образ І. Канта, У. Бек писав: «Космополітизм означає (в переносному сенсі), що Птолемеєва система національно-державного світу переживає коперніканське відкриття; відмінності між національним і інтернаціональним, периферією і центром, внутрішньою і зовнішньою політикою, економікою і пануванням втрачають свою провідну роль і потребують нового пояснення для Другого модерну, особливо щодо відмінностей «глобальний – локальний», «універсальний – партикулярний» (або їх неототожнення)» [36, с. 278].

За життя У. Бек опублікував значну кількість праць як одноосібно, так і з колегами. Його книжки рецензувалися і перекладалися по усьому світу. Зараз, коли ми можемо оглянути спадщину У. Бека як завершену цілісність, виникає питання: чи не буде забута саме методологія автора? Чи не зіткнемося ми в цьому випадку з тим, що М. Розов назвав «законом Страхова». Геолог і геохімік Микола Страхов свого часу писав: «Доля програмних статей загалом, за дуже рідкісним винятком, однакова: якщо цю програму не реалізує сам автор її (разом з колективом) або ж будь-хто з учнів, які дійсно пройнялися ідеями вчителя, то вона швидко забувається, а реальна наукова робота йде зовсім іншим річищем» [37].

Метою цієї статті і є з'ясування того, чи створює теоретичний доробок У. Бека особливу методологічну перспективу, яка здатна забезпечити прогресивне зрушення проблем в сучасній соціології.

Для її реалізації пропонується такий шлях: спочатку ми реконструюємо, так би мовити, «доктринальний спадок» ученого, його систему, потім спеціально зупинимося на методологічних питаннях у його творах, розглянемо занурення його методологічних орієнтирів у класичну спадщину і подивимося на розвиток беківського теоретизування в полеміці з колегами. Завершимо розгляд питанням про можливість синтезу методологічних ідей Ульріха Бека та методологічних пошуків в інших напрямках сучасного соціологічного теоретизування.

Система: між соціологічною емпірією і вимогами чистого розуму

В одному з інтерв'ю У. Бек своїми головними працями назвав «Суспільство ризику» та «Влада і контрвлада в добу глобалізації» [34 с. 22]. Я б обов'язково до цього переліку додав також монографію «Що таке глобалізація?», текст якої є одним із найбільш стилістично прозорих у доробку автора. Книгу «Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія» можна вважати його Magnum opus.¹ Варто сказати, що українською і російською мовами перекладено на цей час незначну частину монографічного доробку німецького автора. У статті про Ульріха Бека в німецькомовній Вікіпедії називають 28 його найважливіших, на думку авторів, книг. Вони написані як одноосібно, так і у співавторстві, і охоплюють коло проблем від соціології професій до кризи влади в ЄС. Декілька праць були підготовлені спільно з дружиною Елізабет Бек-Гернсхайм. Відносно повне уявлення про бібліографію творів Ульріха Бека німецькою, англійською, шведською, датською та норвезькою мовами станом на 2002 р дає публікація Аллана Крістіансена в спеціальному номері журналу «Slagmark» [38]. Виступаючи на семінарі 20 червня 2012 р. в Горбачов-Фонді та в Інституті Кеннана німецький соціолог дав уявлення про свій доробок наступного десятиліття [39].

Чи можна з десятків книг і сотень статей Ульріха Бека вилучити ту сукупність суджень про соціальний світ, яку ми можемо вважати його системою? Скажу так, що це непросто, адже тексти німецького соціолога переобтяжені поточною інформацією, політичними пристрастями, його теоретичні конструкти знаходяться в контекстах поточних аналізів. Але при цьому він збурював дискусії в академічних колах, завдяки яким соціологія стала говорити іншою мовою. Поняття, які він використовував, набували все нових конотацій від публікації до публікації. Це дає підстави для пошуків і реконструкції теоретичної системи У. Бека. Але це - не застигла система, а динамічна, що і відображається в постійному розвитку її понять.

Власне, праці У. Бека демонструють, як актуально розвивається мова соціології. Німецький соціолог вводив терміни, які, якщо скористатися мовою програмістів, виконували функції операторів, перебудовуючи всю програму. Мабуть, першим таким терміном, який стосується того, що можна назвати системою У. Бека, був термін «фізик».

Він писав, що ризики «...мають справу з передбаченням, з руйнуваннями, які ще не настали, але насуваються, які сьогодні реальні саме в цьому значенні. <...> В цьому сенсі ризики передбачають майбутнє, прихід якого слід затримати» [40].

Поняття ризику на моє розуміння пов'язане з модерном. «Констатація ризику базується на математичних *можливостях* і суспільних інтересах перш за все там, де вони можуть впевнено заявити про себе завдяки технічним засобам» [40]. Становлення модерну було пов'язано з винайденням форм роботи з ризиками, з відповідним суспільним договором про безпеку, а в більш вузькому сенсі – зі страхуванням. «"Обчислення ризиків" є єдиною ланкою між природничими, технічними і суспільними науками. <...> ...Обчислення ризиків – це приклад своєрідної етики без моралі, математичної етики технологічного часу. Успіх обчислення ризиків, вірогідно, не був би можливим, якщо б він не давав деяких вагомих переваг» [41, с. 163]. Але зміна характеру ризиків призвела до розколу в Модерні. «...З середини цього століття [автор мав на увазі ще ХХ ст. – І.К.] соціальні інститути індустріального суспільства зіткнулися з історично безпрецедентною можливістю знищення всього життя на планеті в результаті прийняття певних рішень. Це відрізняє нашу епоху не лише від ранньої стадії індустріальної революції, але і від решти культур і суспільних форм, як би не розходилися вони і не суперечили одна одній в деталях» [41, с. 165].

Мислення Ульріха Бека, що сформувалося на традиціях німецької філософії, є наскрізно діалектичним. Поняття ризику він перетворює на знаряддя виявлення діалектики Модерну. Завдяки цьому змінюється саме уявлення про наукову раціональність. «Усвідомлення ризиків модернізації затвердилось, *долаючи спротив* наукової раціональності» [40].

Ризики створюють особливий тип управління і самоуправління поведінкою людей в сучасному суспільстві – управлінням за допомогою страху перед можливим майбутнім. «У суспільстві ризику минуле втрачає здатність визначати сучасність. На його місце висувається майбутнє як щось неіснуюче, як конструкт, фікція в якості «причини» сучасних переживань і вчинків» [40]. В іншому місці він писав: «Специфічна онтологія ризику знайшла своє вираження в подоланні відмінностей між реальністю і

¹ Шкода, що видання її перекладу українською мовою містить багато помилок.

репрезентацією – а це ключовий фактор у сприйнятті *реальності, що знаходиться у процесі становлення*» [42, с. 17].

Сучасні ризики – це не просто випадкові події природного чи суспільного походження, які несуть загрозу і які потрібно передбачити для оцінки і попередження. Вони виробляються всією суспільною системою і тим самим є продуктом колективної безвідповідальності. Ризики не тільки продукуються системою, але й стають надзвичайно прибутковим бізнесом. Скажімо, нові хімічні речовини викликають нові хвороби, для подолання яких виробляються нові ліки, які викликають побічні ефекти, для подолання яких потрібні нові ліки. «Завдяки дефініціям ризиків, що змінюються, можна створити абсолютно нові потреби, а, отже, і ринки» [40]. Таким чином, «...розповсюдження і примноження ризиків жодним чином не пориває з логікою розвитку капіталізму, а скоріше піднімає цю логіку на новий щабель. Ризики модернізації – це big business, великий бізнес. Вони являють собою те, що шукають економісти – запиту, які неможливо задовольнити» [40].

Ризикам, що набули глобальності, неможливо запобігти на локальному рівні. «Виживуть лише ті, хто розуміє і проводить національну політику космополітичним чином» [42, с. 28]. Ця обставина тисне на модальність суспільних відносин, на соціальні структури усіх країн. З одного боку, «історія розподілу ризиків показує, що ризики, як і багатство, розподіляються за класовою схемою, тільки у зворотному порядку; багатство зосереджується у верхніх шарах, ризики – в нижніх. Вірогідно, ризики не знищують, а посилюють класове суспільство» [40]. З іншого боку, ризики всіх на планеті ставлять в одну соціальну позицію. «В кінцевому підсумку тиску цивілізаційних ризиків, що наростає, піддаються друг і ворог, Схід і Захід, верх і низ, місто і село, чорні і білі, Південь і Північ. Суспільства ризику – не класові суспільства, але цього мало. Вони несуть в собі *базисну демократичну динаміку розвитку, що підриває кордони*, за допомогою якої людство заганається в уніфіковану ситуацію цивілізованого саморуйнування» [40].

Ризикогенне суспільство не може існувати у формах, які склалися в період першої модернізації. Головна з них – це національна держава. З нею пов'язані стосунки праці і капіталу, форми сім'ї і домогосподарств, інститути передачі соціальної інформації та ін. Ці форми не просто стають неефективними. Національні політичні інститути загрожують самому існуванню людства. «На початку ХХІ сторіччя термін *condition humana* може бути зрозумілим тільки на глобальному рівні, а не національному або локальному» [35, с. 25]. Модерн починає руйнуватися. «Негативність модерну, як і його свідомості, - не просто позиція, не ідеологія трагічного. Саме історична свідомість національного модерну зумовила накопичення морального, політичного, економічного й технічного потенціалу катастроф, як у справжній лабораторії з книжки з жахливими картинками, лабораторії, що не знає співчуття і не зважає на можливість самознищення. Про це свідчать масові могили жертв ХХ століття – світових воєн, голокосту, атомних бомб у Хіросімі й Нагасакі. Список абсолютного зла нескінченний. Не варто лити сльози з приводу кінця *цього* модерну» [36, с. 291].

Руйнування певних форм Модерну не веде до виходу за його межі. Перший модерн змінюється Другим модерном. При цьому погляди У. Бека з його приводу не були стабільними. Він розглядав Другий модерн і як перспективу, і як наявний стан. «Те, що уявляється розпадом, могло б, якщо б вдалось подолати ортодоксальність поглядів, які призвели до краху Першого модерну, стати початком перетворення в Другий модерн» [1, с. 22]. Перехід до Другого модерну можливий у формі рефлексивної модернізації. Вона передбачає вироблення нових форм життя через критику тих, які несуть загрози. «...Рефлексивна модернізація – це амбівалентна, але реалістична критика розуму, який звів себе на пасивний рівень інструменту» [42, с. 18]. Соціолог навіть пише про необхідність нового Просвітництва: «Необхідне *друге Просвітництво*, завдяки якому наше розуміння, наші очі і очі наших інститутів розкрилися б і побачили усю незрілість (в якій самі і винні) першої індустріальної цивілізації разом зі всіма породженими нею небезпеками» [1, с. 175].

Ідея рефлексивної модернізації відкриває перспективу виникнення множинних і навіть альтернативних модернів. В принципі, соціалізм і був альтернативним модерном по відношенню до капіталізму. Але у німецького соціолога альтернативні модерни розглядаються в контексті можливої спеціалізації держав на світовому ринку [36, с. 251].

Зусилля з осмислення нової реальності у німецького соціолога приводять не лише до діалектичних суперечностей. У його текстах виникають і формально-логічні суперечності, яких він не помічає. Так, говорячи про страх, породжений ризиками, як про рушійну силу прийняття рішень, він вдається до антимарксистської риторики. «Неомарксистська критика капіталістичної світової системи позбавилася будь-якого утопічного імпульсу, будь-якої політики надії і фантазії. Адже цьому аналізу не відповідає, з цього аналізу не випливає жоден суб'єкт» [1, с. 172]. Подібна риторика часто створює епістемологічне тло аналізу у творах У. Бека. Вона стала передумовою для одностороннього висновку, який, разом з тим, автору дуже подобався і який він повторював багато разів: «У класових суспільствах буття визначає свідомість, в той час як в суспільстві ризику *свідомість визначає буття*» [40]. Але реально в суспільстві ризику повна рефлексивність неможлива, адже свідомість включається у виробництво ризиків: «Ризик і

незнання волають про забезпечення безпеки, а ведуть до нових небезпек і невпевненостей, змушуючи тикатися наосліп у тумані ненадійності і незнання» [42, с. 13]. В іншому місті читаємо: «Ми маємо справу з динамікою, в якій приріст наукового знання часто веде не до безпеки, а до посилення когнітивної непевності й нормативної ненадійності» [36, с. 306]. Отже, свідомість виявляється цілком зануреною в буття, адже «...виникає розуміння, що транснаціональні соціальні простори можуть загадковим, здатним викликати численні конфлікти чином створюватися «за спиною людей» як наслідок *небажаних, оскаржуваних, таких, що витісняються, загроз*» [1, с. 75].

Нове суспільство просякнуте конфліктами, які формуються в силових полях головних напруженостей. У. Бек називає три осі конфліктів: екологічну, фінансову і терористичну. Але «... світова економіка, без сумніву, – найважливіше джерело виробництва невпевненості і ненадійності у світовому суспільстві ризику» [42, с. 19].

Світова економіка вирвалася за межі контролю національних держав, викликавши кризу в їхньому існуванні, зробивши їх слабкими для здійснення фіскального, взагалі фінансового контролю. З цими суперечливими процесами пов'язана провідна риса Другого модерну – глобальність. Німецький соціолог для опису цієї реальності вважає за необхідне зробити аналіз понять «глобалізм», «глобальність» і «глобалізація». Позитивну характеристику нової якості дає друге поняття: «Під *глобальністю* розуміється те, що ми давно вже живемо у світовому суспільстві в тому сенсі, що уявлення про замкнені простори перетворилося у фікцію» [1, с. 25]. Останнє поняття характеризує процесуальність глобальності: «...*Глобалізація* має на думці *процеси*, в яких національні держави та їхній суверенітет влітаються в павутину транснаціональних акторів і підкорюються їхнім владним можливостям, їхнім орієнтації та ідентичності» [1, с. 26]. Глобалізм є синонімом ідеології неолібералізму, яку У. Бек визначає як «імперіалізм економічної складової» [1, с. 24].

Другий модерн вимальовується як нерівноважний, контингентний, суперечливий, конфліктний. Влада тут існує в єдності з контрвладою. «Суттєвою ознакою відмінності між Першим і Другим модерном є <...> *незворотність досягнутої глобальності*. Це означає: ми живемо в багатовимірному, поліцентричному, контингентному, політичному світовому суспільстві, в якому транснаціональні і національно-державні актори грають одне з одним в кішки-мишки. Глобальність і глобалізація мають на думці, таке: *не-світову державу*. Точніше: *світове суспільство без світової держави і без світового уряду*. Виникає глобально дезорганізований капіталізм, адже не існує жодної гегемоністської влади і жодного міжнародного режиму – ані економічного, ані політичного» [1, с. 200]. Глобалізація здійснюється в єдності з індивідуалізацією. Останній аспект в цій статті я розглядати не буду.

Сучасний світ, за У. Беком, увійшов у глобальну турбулентність. Це пов'язано з тим, що в ньому діють правила різних типів суспільного устрою – Першого і Другого модернів. Перший модерн – територіальний, Другий – глобальний. У першому діє принцип національного суверенітету, в другому – розділеного суверенітету. В першому атрибуті держави є територіальність, в другому – вона зобов'язана її позбутися. На цей час різні правила накладаються одне на одне і викликають світову хаотизацію. Дії світових акторів в описаній ситуації він називав метагрою. У. Бек писав: «У метагрі я розрізняю, підходячи спрощено, три організації: держави, всесвітньо-економічні актори, а також актори глобального громадянського суспільства» [36, с. 37]. Правила гри змінюються в її процесі. Але право на зміну правил не належить усім учасникам: «Зміна правил гри була й лишається революційним привілеєм капіталу. Решта приречена погоджуватися з цим» [36, с. 41]. Отже, привілейованим учасником цієї метагри є капітал (його іпостасі – ТНК, транснаціональні банки, транснаціональні економічні організації). В цілому ж метагра є сліпою для усіх акторів, які в ній задіяні. Сама гра веде учасників, а не вони грають у неї в традиційному сенсі. Зрозуміло, що гра не є суб'єктом.

У. Бек пише, що сучасний капітал прагне до автаркії. Під цим твердженням слід розуміти, що економіка, вирвавшись за межі держави, не може контролюватися національним правом. Але капітал не може жити зовсім без правил. Тому концерни створюють власну правову систему міжнародного рівня. Так, за спільною угодою створюються третейські суди для вирішення економічних суперечок. Вони формують власну нормативну базу, яка прямо не легітимізується державами. «Наслідком цього є те, що організація політичного панування, що в добу Першого модерну керувалася винятково правилами, принципами і методами національної держави, у Другому модерні трансформується та плюралізується зсередини. «Управління» у сенсі фактичного розв'язання проблем дедалі частіше здійснюється у приватний спосіб. <...> Тому транснаціональні підприємства перетворюються на приватно-економічні *квазідержави*, що, з одного боку, ухвалюють обов'язкові для колективу рішення, а, з другого, – зазнають мутації, перетворюючись на фіктивні, віртуальні організації, що наділяють себе правом ухвалювати рішення. Старі підприємства регулювалися через ринок та ієрархії, їхні влада і рішення визначалися і обмежувалися економічно, що знімало питання легітимізації. Але підприємства як квазідержави мають ухвалювати також політичні рішення, і вони одночасно залежать від угод і довіри, внаслідок чого вони все більше стають залежними від легітимізації» [36, с. 123-124].

Автаркія капіталу небезпечна для майбутнього людського роду. Вона може виглядати благодатною лише у фантазіях потужно рекламованої Айн Ренд. Їй здавалося, що благодійним є ринковий егоїзм, а не колективізм. Її думки висловлює головний герой роману «Джерело» Говард Рорк: «Найперше правило землі – це правило еґо. Найперший обов'язок людини – обов'язок перед собою. Її моральний обов'язок – ніколи не співвідносити свою головну ціль з іншими» [43, с. 739]. В час написання роману ці слова були спрямовані проти тоталітаризму. Але в наш час вони стали суголосними неолібералізму. Практика останнього продемонструвала, що таким шляхом насправді занепадає суспільне благо і без обмежень зростає соціальне розшарування.

У. Беку не подобалися вчені і політичні діячі, які лише критикували сучасність. Він сповідував принцип «зробити проблему джерелом її розв'язання» [36, с. 231]. Для протидії руйнівному впливу неолібералізму У. Бек пропонував стратегію реполітизації політики. Це означає, що через космополітизацію держави повинні повернутися в сучасний світ як важливі гравці, які мусять забезпечити соціальну справедливість. Шлях до цього – створення космополітичних держав, держав з розділеним суверенітетом: «Кооперативні держави діють і формуються в союзі, в мережі міждержавних угод за принципом, згідно з яким втрату влади дій окремими державами може компенсувати лише укладання міждержавних союзів держав та їхнє розширення» [36, с. 263]. Таким чином, німецький соціолог пропонував державам запозичити логіку дій транснаціональних концернів і тим самим створити умови для приборкання глобального капіталізму.

Тут варто повернутися до розуміння У. Беком глобалізації. Він неодноразово підкреслював, що «глобалізація – це наратив про *владу*, а не про цифровий простір та фінансові ринки» [35, с. 43]. Капітал створив особливу стратегію влади через відмову. «Засіб примусу – не загроза *вторгнення*, а загроза *не вторгнення* інвесторів, або загроза їхнього *виходу* з країни. Гірше за окупацію мультинаціональними компаніями може бути лише одне – *не окупація* ними» [36, с. 97]. Для протидії цьому і потрібне космополітичне державне утворення (кооперативна федерація) з розділеним суверенітетом. Воно повинно будуватися не за принципом «або...», або...», а згідно з принципом «як, так і...» (Sowohl–als–Auch). Тільки взаємне обмеження суверенітету держав створює передумови для вирішення національних проблем. «У світі ризику націоналізм стає ворогом нації» [39, с. 57].

Створення кооперативної федерації держав – це і є шлях реполітизації в сучасному світі. Німецький теоретик, як на мене, досить наївно уявляв реполітизацію як вольовий акт. При цьому суб'єкт волі невідомий. Якщо в реальності держави зараз перетворилися на знаряддя транснаціонального капіталу, то яким чином можна здійснити їхню реполітизацію? Для цього треба знайти соціальну технологію. І, думаю, вона мало чим буде відрізнятися від лєнінської, яка передбачає створення достатньо герметичної партії, яка буде максимально незалежною від спокус капіталізму і стане носієм альтернативної програми розвитку. Але Бек цього не говорить, і всі його слова з цього приводу залишаються лише вправами з вироблення нових пустих понять.

Волю до реполітизації він пов'язував з новою утопією і писав: «Навіть абсолютно цинічний макіавелліст мусив би (у чому і полягає суть цієї тези), впроваджуючи свої політичні стратегії оптимізації влади, стати ідеалістом і навернутися до іншої віри. Повернення влади і повернення утопії – два боки однієї і тієї самої моделі. Отже, у рамках стратегії державної влади йдеться не про утопічний утопізм, а про утопізм *владно-стратегічний*; і, навпаки, мова йде про те, щоб піддати критиці неоліберальну утопію не тільки з моральної чи політичної точки зору, а й з позицій стратегій влади» [36, с. 230]. На жаль, самої утопії такого роду він для обговорення не надав.

Критикуючи неолібералізм, німецький соціолог покладався на самоочевидність такого блага, як права людини. Саме ці права повинні стати основою самолегітимізації космополітичних держав, легітимізації без демократичних процедур, але з загрозою могутнього насильства. «...Логічна фігура самообґрунтування заміщує логічну фігуру демократії. На місце демократії приходять *розуміння*. Той, хто на певній стадії прагматичного самообґрунтування (досі) не розуміє «блага» космополітичного порядку, не *хоче* цього зрозуміти, і це обертається проти нього самого. Тих, хто не розуміє, *потрібно* відділити. Це «потрібно» є необхідним, оскільки благо само по собі уможливує розуміння блага, тобто провини за нетямущість слід покласти на самі нетямущі країни, етнічні й релігійні групи, партії, уряди, індивідів. Тому будь-яка критика космополітичного режиму завжди наражається на звинувачення в тому, що мова тут іде про свідомо-нетямущих, тобто злих, що заважають благому порядку» [36, с. 373]. Що з ними робити далі, автор не уточнює. А варіанти можуть бути різними. Тому теорія У. Бека може захочувати не лише серйозні роздуми, але і політичні авантюри. Він сам писав, що «...права людини відкривають дорогу *хибному* космополітизму, тобто гегемонійному маніпулюванню правами людини» [36, с. 116]. Проте і про «справжній космополітизм» він інколи висловлюється з іронічною тривогою: «Мораль, економіка й армія доповнюють і посилюють одна одну, що веде до формування Великої політики кордонів і совісті, від якої знову аж стає моторошно» [36, с. 297].

Взагалі проблема суб'єкта реполітизації для соціолога складна. Вона, як бумеранг, повертає до нього його ж критичні зауваження, які він адресував неомарксистам. Здається, що суб'єктами змін він намагався зробити усіх учасників небезпечної метагри. З одного боку, він писав: «Успішною може бути лише стратегія, що включає, а не виключає державу і капітал» [36, с. 341]. В іншому місці читаємо: «Якщо звести до квазіматематичної формули, дієздатність космополітичної держави була б *сумою* дієздатності національних урядових організацій і бюрократій *плюс* свідоме використання кооперативних можливостей транснаціональних політичних мереж. Останні включають неурядові організації, наднаціональні організації, транснаціональні концерни і т. ін. Ця сума, а не лише національні ресурси, утворює можливості дії, якими володіють космополітичні інтегровані держави для того, аби відповідати національним і міжнародним викликам» [36, с. 279-280]. Далі німецький теоретик особливо наголошував, що держава повинна вступити в союз з глобальним громадянським суспільством, організації якого разом з тим називав «моральними підприємцями» [36, с. 305]. Що це за союз, теж залишається нерозшифрованим. Глобальному громадянському суспільству відводяться ролі акцентування суспільних проблем і вироблення нових норм діяльності.

Варто сказати, що стосовно громадянського суспільства У. Бек озвучував набридлі неоліберальні стереотипи. Правда, інколи він висловлюється досить дивно: «У перекладі на (цинічну) мову соціології це звучить так: адвокатські рухи мають піти в науку до професійних волоцюг, що досягли (особливо в добу середньовіччя) високого рівня артистизму в мистецтві самостилізації заради перетворення співчуття багатих християн на дзвінку монету» [36, с. 308]. Але такі поради, мабуть, зайві. Значною мірою глобальне громадянське суспільство (за виключенням невеликих лівих сегментів) є витвором світового капіталу. Тут не все просто і однозначно. Деякі НУО прямо створені концернами чи їхніми групами для просування своїх інтересів. Але значна частина НУО створюються для того, щоб заробляти на світових ринках послуг з просування ідей і проектів. Вони можуть і не бути жорстко прив'язаними до певних груп транснаціональної буржуазії, але діють за їхніми правилами. Через це ми не бачимо в середовищі НУО появи проривних політичних чи соціальних ідей. Вони всі борсаються в болоті неолібералізму. Вони можуть бути креативними в плані суспільних перформансів, які потім проголошуються революціями, їхні вишукані представниці (переважно!) проголошують розумні промови і навіть входять до урядів, але це не веде до зміни світового порядку денного. В практичних діях НУО використовують прекаріат (про який поговоримо далі), тим самим позбавляючи транснаціональну буржуазію небезпеки безпритульних елементів. Частина прекаріату просто спалюється в соціальних конфліктах. Так що, я не можу зрозуміти, яким чином ми можемо сподіватися на союз держав і НУО для реполітизації політики і повернення у світ політичного.

Однією з головних тем роздумів німецького соціолога були проблеми влади і легітимності. Остання проблема набула в сучасному світі великої практичної гостроти. Капітал зараз діє з точки зору легітимності в сірій зоні. «Ця метавлада перебуває між категоріями легального та нелегального; вона не є нелегальною, проте і не є легітимно, а натомість є транслегальною; однак вона має достатню силу для того, щоб переписати панівні на державному рівні правила в національному та інтернаціональному просторі» [36, с. 99]. Але для успіху в діяльності капітал потребує легітимності, яку може отримати лише від держави, адже «...легітимність *не* продається» [33, с. 302]. В іншому випадку вимальовується гобсівська перспектива всезагального насильства. Німецький соціолог писав: «Межа, після якої конфлікти метавлади переростають в акти насильства, є перейденою щонайпізніше тоді, коли криза легітимності починає руйнувати державну монополію на насильство. Звідси випливає, що в метавладній грі розпадається незалежність влади і наростає небезпека нестримних вибухів насильства й ескалації насильницьких дій» [36, с. 104].

У. Бек вірно відзначає, що зараз ми не можемо легітимність розуміти виключно в категоріях М. Вебера. Справа в тому, що космополітизація – це одночасно і занепад демократії, яка передбачає територіальний принцип. Легітимізація через вибори зараз стає все слабкішою. Капітал у світовому масштабі легітимізує свої рішення через їхню ефективність. Що стосується космополітичної політики, то тут легітимізація повинна відбуватися через визнання та ефективність. Визнання є доволі проблемною процедурою. Воно відбувається внаслідок усвідомлення можливих наслідків рішень. Тобто тут політичних суб'єктів мусить осяяти чистий розум, з позиції якого вищою цінністю є права людини. В умовах загрози всезагального знищення виникає ще один вид легітимності – через усвідомлення небезпеки. Його діалектика надзвичайно складна і навіть загрозна: «Те, що ця влада консенсусу глобального легітимного панування, яка відводить небезпеку людству, має вкрай амбівалентні наслідки, закладено в самій природі політичного. <...> *Перцепція* загрози самогубства відкриває доступ до глобальної легітимності й до джерел консенсусної влади. Ці джерела легітимності глобального панування є, по-перше, адемократичними. Вони самі ухиляються від будь-якого демократичного процесу на основі своєї глобальності, проте залежать від глобального сприйняття й визнання, тобто від подачі в ЗМІ. По-

друге, потенційно вони є також антидемократичними, оскільки з усвідомленою небезпекою для людства зростає готовність позбутися демократичних пут» [36, с. 315-316].

Багато з тверджень, які можна віднести до системи У. Бека, висловлюються ним як аналіз лише можливих побічних наслідків космополітичного ладу. Ця самокритика кидає відблиск іронії на певні його висновки. І він, начебто схаменувшись, писав: «Проте без демократії космополітизм помре, не почавши жити. Без демократії мрія людства про космополітизм – ніщо або вже давно перетворилася на реальний кошмар» [36, с. 377]. Але далі вже без іронії У. Бек стверджував ще один «кінець історії»: «Космополітизм, якщо його домислити до кінця, є секуляризованим Божественним ладом на землі» [36, с. 377].

Можна було б написати: це вже без коментарів. Але фраза про Божественний лад на землі суперечить всьому змісту теорії У. Бека. Другий модерн виявляється дуже нестабільним станом суспільства (соціолог, визначаючи його риси, знаходить суто кризові), який не може тривати досить довго. Отже, перед нами перспектива приходу третього, четвертого і інших модернів. І соціології варто до цих змін в Модерні бути готовою. в першу чергу. методологічно.

Методологія: наука і політична практика

З точки зору загальної методологічної установки Ульріха Бека можна назвати лівим веберіанцем, хоча він сам віддавав перевагу самовизначенню «макіавелліст». До макіавеллізму повернемося згодом. Що стосується веберіанства, то, з одного боку, соціолог настійливо підкреслює, що всі соціальні утворення є контингентними, а, отже, історичними. Їх і вивчати тому потрібно через предметний історичний аналіз. Він полюбляв термін М. Вебера «констеляція» і говорив про «констеляції Другого модерну» [36 с. 159]. Разом з тим, варто відмітити, що його історичним аналізам не вистачало тієї часової глибини, яку ми бачимо у автора «Протестантської етики і духу капіталізму». Не вистачало йому і здатності тримати в пам'яті величезну кількість фактів з різних періодів історії різних народів, яка вражає у Макса Вебера. Більш того, у творах Ульріха Бека навіть мало звернень до емпірії.

Щільний опис реальності він забезпечував завдяки оперуванню ідеальними об'єктами, які створював десь на межі між соціологією і соціальною філософією. Самі ж факти, скоріше, відігравали роль ілюстрацій. Наприклад, у праці «Суспільство ризику: на шляху до іншого модерну» він спочатку теоретично дійшов до висновку про деградацію класової ситуації в країнах Заходу, а вже потім наводив цікаві факти. При цьому він мимохідь пропонував також інші підходи до такого явища, як індивідуалізація, яка і спричинила деградацію класової структури. Він писав про «ефект ліфту» у ФРН і робив висновок, що «... «класове суспільство» піднялося на поверх вище» [40]. Тільки після цього вже наводиться певна кількість фактів. Наприклад: «Якщо в 1950 р. тільки 6% робітників могли здійснити бажання поселитися у власному житлі, то в 1968 р. їхня чисельність зросла до 32%, а в 1977 р. – до 39%» [40]. В іншому місці він теоретично обґрунтовує, що у випадку домінування капіталу у світовому масштабі останній розриває зв'язок з працею і втрачає свої соціальні функції. І значно пізніше соціолог наводить дані, що з Німеччини великі концерни щорічно виводять в офшори десь близько 10 млрд. євро, посилюючи тим самим податковий тиск на середній та малий бізнес, а також і на найманих працівників [36, с. 353]. Таким чином, У. Бек віддавав перевагу дедуктивним висновкам, а у М. Вебера переважала індукція.

Певне ліве забарвлення текстам У. Бека надає те, що він прагнув поєднання соціальної справедливості і ефективності в суспільному житті. Як він розумів соціальну справедливість, з його текстів не дуже зрозуміло. Сподівання на те, що її забезпеченню будуть сприяти держави, громадянське суспільство і капітал, як я вже писав, виглядають наївно. До того ж він релятивізує саму основу соціальної справедливості: «...У випадку з космополітичним порядком цінностей мова врешті-решт йде про певне визначення поняття загальнообов'язкового блага. Воно є контингентним, тобто може бути й іншим» [36, с. 372]. У певних контекстах такі твердження можуть стати маніпулятивними формулами.

Свого часу Павло Копнін писав: «Як система знання наука виступає сукупністю теорій, які описують і пояснюють певний предмет. Система знання створюється не лише для того, щоб впорядкувати і виявити у всій повноті отримані результати, але і побудувати на них метод отримання нового знання. Під час аналізу науки багато вчених зараз звертають увагу на цей її бік – реалізацію систем наукового знання в методі пізнання і практичної дії» [44, с. 245]. Це положення можна цілком віднести до діяльності Ульріха Бека. Як ми вже бачили, завдяки певним поняттям-операторам (ризик, Другий модерн) перебудовувалася вся система соціологічних понять і виникла нова наукова програма. При цьому вона була орієнтована не лише на отримання фундаментального знання, але і на практичне політичне застосування. Частина методологічних інтенцій У. Бека є імпліцитними, а деякі він акцентував як важливі ідеї.

В останньому випадку мова йшла не просто про питання методу, а про методологічну позицію, методологічну візію суспільних процесів. Мабуть, це можна назвати методологічним принципом. В першу чергу, сказане стосується розрізнення методологічного космополітизму та методологічного націоналізму.

Сам У. Бек засвідчував, що останнє поняття запозичив у Ентоні Сміта, і писав, що глобалізація ставить під сумнів основну передумову Першого модерну – методологічний націоналізм [1, с. 45]. Ентоні Сміт у праці «Націоналізм у ХХ сторіччі» відмічав, що «вивчення «суспільства сьогодні майже без сумніву прирівнюється до аналізу національних держав; принцип «методологічного націоналізму» діє на кожному рівні в соціології, політиці, економіці та історії людства в сучасну епоху» [45, с. 191]. При цьому англійський соціолог, у свою чергу, посилався на статтю Хермінію Мартінса (Herminio Martins). У подальшому У. Бек розробив концепцію методологічного націоналізму через опозицію до методологічного космополітизму.

Методологічний націоналізм був основоположним при формуванні категоріального набору соціології при її виникненні. Згідно з ним держави / національні держави є своєрідними «контейнерами», в яких міститься суспільство з усіма внутрішніми диференціаціями. Скажімо, соціальна структура конститується саме в таких просторах, а тому можна вести мову про соціальну структуру України, Росії, США, Туреччини чи Китаю. В межах соціальної структури породжуються різні характеристики відповідних суспільств: нерівність, мобільність, суспільні опії та ін. Але в цьому випадку «...соціологічний погляд підпорядкований дисциплінуючому авторитету – владі і силі національної держави» [1, с. 47]. Це викривляє оптику бачення соціальної реальності і веде до реїфікації інструментальних понять: «...Категорії державного самоконтролю стають категоріями емпіричних соціальних наук – з метою підтвердження суспільно-наукових бюрократичних дефініцій реального стану речей» [1, с. 49]. Через це не лише спотворюється картина реальності, але до неї не потрапляє значне число явищ: «...Систематично випускається з поля зору особливе – *транснаціоналізація* виробництва, потоків капіталу, форм життя тощо» [36, с. 57].

До вад методологічного націоналізму німецький соціолог повертався протягом всього свого творчого життя. Він підкреслював: «...Методологічний націоналізм не є якоюсь другорядною проблемою або дрібною помилкою. Він включає в себе порядок збору/виробництва даних, а також такі фундаментальні поняття сучасної соціології, як суспільство, клас, демократія, сім'я, уявне співтовариство» [39, с. 46]. Методологічний націоналізм породжує національну соціологію, в якій «... увесь світ поділяється на дві частини: «нас» і «всіх решту». Соціологія вивчає тільки «нас», тоді як «інших» вивчає антропологія, етнологія і представники подібних дисциплін» [42, с. 30]. Відтворення архаїчного поділу «ми – вони» є однією з причин розбрату. В різні періоди він набував форм колоніалізму, расової теорії та ін.

Сказане стосується не лише соціології. Економічна наука також потерпає від методологічного націоналізму. Скажімо, розуміння сутності ВВП і змагання стосовно його приросту – типовий приклад. Обсяги міжнародної торгівлі теж обраховуються невірно, адже торгівля в межах ТНК також потрапляє до цієї категорії [36, с. 58]. Найбільш заражені методологічним націоналізмом політичні науки. В них характер догми набуло твердження про територіальну природу держави. Не випадково засновник сучасної геополітики Р. Челлен порівнював державу з лісом, який не може витягнути своїх коренів з ґрунту і рушити кудись у пошуках кращої долі [46, с. 102].

У. Бек чомусь не згадує Р. Челлена, як і не згадує інших теоретиків, які показували обмеженість суто національного погляду. А варто було б назвати хоча б ім'я А. Тойнбі, який на емпіричному матеріалі з історії Великої Британії показав, що жодна визначна подія не може бути пояснена суто внутрішніми причинами. Правда, британський історик таким чином доводив важливість цивілізацій [47, с. 85]. У німецького соціолога простір рефлексії значно ширше і охоплює усе сучасне людство. Тойнбі він згадує лише у зв'язку зі світовими містами як лабораторіями космополітизму [36, с. 286].

Методологічний націоналізм протиставляється методологічному космополітизму. В працях У. Бека вони знаходили визначення через протиставлення одне одному. Доводячи переваги космополітизму, соціолог писав, що він старший за націоналізм. При цьому німецький теоретик застосовував досить сумнівні аргументи. Так, на його думку, «в Другому модерні <...> здійснюються ті формації політичного, які, як це не потішно, мають середньовічні риси» [1, с. 197]. В іншій праці ця думка формулюється так: «...Саме в донаціональну добу були створені та укорінилися засади й інтелектуальні традиції *постнаціональної, космополітичної Європи*, які сьогодні, у добу глобалізації, потрібно заново відкрити і дати їм життя, протиставивши їх мрії про вічну націю, що врешті-решт недовго протрималася» [36, с. 79]. Судження про недовгий час існування нації звучить як зловтішний докір, який до науки не має стосунку. Але німецький соціолог на цьому не зупинився. Він навіть вдався до антиісторичної концептуалізації, заявивши, що «національна держава – це незавершена держава; держава, що структурно заперечує свою моральну відповідальність за права меншин та іноземців» [36, с. 296]. Кожне історичне явище можна розцінювати в контексті своєї епохи. Оцінка його в іншому контексті спотворює саме явище.

Методологія космополітизму передбачає аналіз усіх явищ і процесів у світовій перспективі. В цьому сенсі людство сприймається як базова соціальна система. Але космополітизм не тотожний універсалізму. У. Бек, на відміну від М. Вебера, був супротивником європоцентризму. Дуже важливим у його концепції було визнання Іншого: «...Космополітизм – на протигагу універсалізму – передбачає у відносинах держав і

світових регіонів визнання інакшості інших. Це насамперед означає, що мають бути визнані та реконструйовані історія інших і причетність до неї самої Європи» [36, с. 289]. Звідціля і випливає, що людство як система є багатошаровим утворенням, а тому в науковому аналізі і в політичній практиці повинен діяти принцип «як..., так і...». Тобто є внутрішні для державних утворень причини соціальних явищ, але самі ці державні утворення можна зрозуміти лише в глобальному контексті. Думка німецького соціолога навіть більш діалектична. Космополітизм не є чимось зовнішнім, хоча саме це часто асоціюється з прикметником «глобальне». Космополітичне є моментом національного і зараз зумовлює його.

У. Бек настійливо підкреслював єдність наукового і політичного аспектів космополітичної методології: «Космополітичний реалізм (читай: макіавеллізм) дає відповідь, зокрема, на два питання. Перше: як і за допомогою яких стратегій провідні світові економічні актори нав'язують державам свої правила гри? Друге: як, зі свого боку, держави можуть відвоювати у світових економічних акторів державно-політичну метавладу та нав'язати світовому політичному капіталу *космополітичний режим*, який включав би в себе також політичну свободу, глобальну справедливість та екологічну сталість?» [36, с. 28]. Жодна держава світу не може впоратися з проблемами, які потрібно вирішувати задля забезпечення добробуту і безпеки громадян, тим більше задля вирішення глобальних проблем. Тому державам слід утворювати союзи з розділеним суверенітетом. Ідея розділеного суверенітету – один з головних наслідків космополітичного підходу. Космополітизація ревіталізує політику на національному рівні: «Діє закон національно-державного розподілу влади: *той, хто у глобальній метагрі розігрує лише національну карту, - програє*. Необхідно перевернути перспективу, тобто має діяти принцип: *протидія держав стає можливою разом з їхньою транснаціоналізацією та космополітизацією*» [36, с. 45].

Інколи німецький соціолог писав провокаційно, що створювало враження його загравання з елітними групами: «Говорячи мовою Макіавеллі, транснаціональні повноваження національної політики є подвійними: вони сягають за межі національних кордонів і додають в ефективності у національному масштабі, оскільки здатні підривати демократичний контроль» [36, с. 233].

Ульріх Бек не розкриває технологій формування розділеного суверенітету, а посилається на приклади ЄС і NAFTA [36, с. 287]. Другий приклад зараз навряд чи можна вважати релевантним [48]. У ЄС теж не все гаразд, але тут, у всякому випадку, розділений суверенітет присутній і зрозумілий.

На думку німецького соціолога, до космополітичних рішень штовхають можливі наслідки їхнього неприйняття. Це виводить соціолога на надзвичайно методологічно важливі уявлення про простір і час. Декілька слів скажу про часові координати. Я вже зупинявся на ідеї німецького вченого про детермінацію людських дій уявленнями про майбутнє. Мова велася про ризики як загрози. Для протидії страху, який може викликати ненависть і робити людей вразливими до маніпуляцій, У. Бек запропонував відродження утопії. На його думку, утопія іманентна політиці як такій, а, отже, і політичній владі. «Свідоме зречення утопії – це не тільки хвороба людського духу, а й карт-бланш на відмову політики від самої себе. Лише той, хто може надихати, завойовує схвалення і владу» [36, с. 237]. Другий модерн з його принципом рефлексивної модернізації тим більше неможливий без утопії. Вона стає основою конструктивної уяви, на яку дуже покладався німецький соціолог. Утопія розкриває «клітку модерну» назустріч майбутньому [36, с. 355]. Власне, ідея Другого модерну і набуває методологічного значення як уявлення про час-перспективу, час, який триває. З цим часом пов'язаний простір, який змінює і свою топіку, і навіть мірність. В цьому просторі немає зовнішнього. Вся політика тут стала внутрішньою. «Світова політика перетворилася на внутрішню світову політику, що позбавляє національну політику кордонів і засад» [36, с. 311].

Неолібералізм створив зовсім інші просторово-часові координати сучасності. Це просторовість паноптикуму: простір без перспективи змін, але з повним контролем усіх місць. Існує відповідна глобальна система, «...в якій держави, концерни й міські спільноти за допомогою агентств, що спеціалізуються на оцінці платоспроможності, оцінюються на предмет відповідності правилам «гарного» (читай: неоліберального) бюджету. На початку XXI століття МВФ контролює економічну політику майже кожної третьої «суверенної» держави на нашій планеті» [36, с. 324].

Рух до космополітичного федералізму не може відбутися відразу на всій планеті. У. Бек слушно вважав, що на цьому шляху можуть виникнути різні політичні рішення, а, отже, буде формуватися і змінюватися контингентний ландшафт світової влади. Відбувається плюралізація світу держав. Наприклад, потужні держави можуть ігнорувати потребу розділеного суверенітету і спробувати вирішити проблеми через власне перетворення на держави-наглядачі. Це такі собі світові поліцейські. Так поведуться США. Як відповідь на глобалізацію може виникнути етніцизм і етнічні держави. Неоліберальні держави – моделі активного демонтажу демократії і політики як такої. Вказані дві моделі можуть поєднуватися, і це нам нагадує українську реальність. «Так виникають «саморобні» держави, в яких поєднуються елементи декорації неоліберальної та етнічної держав» [36, с. 325]. Сам розділений суверенітет у транснаціональних утвореннях може набути різних модифікацій: від правого до лівого космополітизму.

У. Бек відверто пише, що космополітизація – це втрата державою територіальності. Якщо держави будуть чіплятися за неї, то вони безнадійно будуть програвати капіталу і громадянському суспільству.

Тому необхідно відмовитися від територіальності держави і створити детериторіалізовані держави. Як він це мислив, залишається лише здогадуватися. Детериторіалізація держави позбавляє її соціальних функцій. Політичні системи просто відриваються від решти суспільства. У всякому випадку все це дуже проблемно. Він думав, що відмова держави від територіальності дозволить вирішити проблеми приборкання глобального капіталізму: «Завдяки цьому стає очевидним, що ж перешкоджає політичним акторам, тобто державам і політичним партіям, знаходити і використовувати ці шанси, а саме *хибні апріорі невіддільності нації і держави*, політики і території, політичної організації і національного суверенітету» [36, с. 231]. Але може статися прямо навпаки. В такі держави будуть організовуватися різні групи правлячого класу, розділяючи між собою панування над світом.

Література:

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; общ. ред. и послесловие А. Филиппова. М.: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
2. Savage Mike, Burrows Roger. The Coming Crisis of Empirical Sociology. 2007. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/b909/936b4c3d5ca8be06887ae8780df325b6e154.pdf>
3. Yu Xie. Methodological contradictions of contemporary sociology. *Michigan Quarterly Review*. 2005. Summer. Volume XLIV, Issue 3, URL: <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?cc=mqr;c=mqr;c=mqrarchive;idno=act2080.0044.318;view=text;rgn=main;xc=1;g=mqrg>
4. Bulekbayev S. B., Temirgaliyev K. A., Lamanova A. S., Mingisheva N. A., Raikhanova A. N. Methodological crisis of contemporary social sciences: the theoretical aspect, 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/methodological-crisis-of-contemporary-social-sciences-the-theoretical-aspect>
5. Степин В. С. Философия науки. Общие проблемы. М.: Гардарики, 2006. 384 с.
6. Докторов Б. З. Отцы-основатели: история изучения общественного мнения. М.: Центр социального прогнозирования, 2006. 488 с.
7. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / пер. с англ. М.: АСТ; АСТ МОСКВА; Хранитель, 2006. 873 с.
8. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. М.: Прогресс, 1990. 808 с. (Социологическая мысль Запада).
9. Дюркгейм Э. Метод социологии. *Эмиль Дюркгейм Социология. Её предмет, метод, предназначение* / пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. М.: Канон, 1995.
10. Кононов І. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. №5 (302). С.5-55.
11. Дерлугьян Г. М. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы. М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. 400с.
12. Бауман З. Текущая современность / пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. СПб.: Питер, 2008. 240 с.
13. Chernilo, Daniel. Social Theory's Methodological Nationalism Myth and Reality. *European Journal of Social Theory*. 2006. V. 9. N. 1. P. 5-22.
14. Chernilo Daniel. A Quest for Universalism Re-assessing the Nature of Classical Social Theory's Cosmopolitanism. *European Journal of Social Theory*. 2007. V. 10. N.1. P. 17-35.
15. Chernilo Daniel. A Social Theory of the Nation-State: The Political Forms of Modernity Beyond Methodological Nationalism. London, Routledge, 2007. 237 p.
16. Khan Shazad. How cosmopolitan is Ulrich Beck's Cosmopolitanism? URL: https://www.academia.edu/14067685/Ulrich_Becks_Cosmopolitanism
17. Martell Luke. Beck's cosmopolitan politics. *Contemporary Politics*. June 2008. Vol. 14. No. 2. P. 129-143.
18. Martell Luke. Global Inequality, Human Rights and Power: A Critique of Ulrich Beck's Cosmopolitanism. *Critical Sociology*. 2009. V. 35. N. 2. P. 253-272.
19. Martell Luke. Cosmopolitanism and Global Politics. *Political Quarterly* Autumn 2011. V.18. N. 4, P. 618-627.
20. Saito Hiro. Cosmopolitics: towards a new articulation of politics, science and critique. *The British Journal of Sociology*. 2015. Volume 66. Issue 3. P. 441 – 459.
21. Schiller Nina Glick, Darieva Tsyppylma and Gruner-Domic Sandra. 'Defining cosmopolitan sociability in a transnational age. An introduction', *Ethnic and Racial Studies*. 2011. V. 34. N. 3. P. 399 — 418. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2011.533781>
22. Schiller Nina Glick. Old baggage and missing luggage: a commentary on Beck and Sznajder's 'Unpacking cosmopolitanism for the social sciences: a research agenda'. *The British Journal of Sociology* 2010. DOI: 10.1111/j.1468-4446.2009.01297.x
23. Skrbis Zlatko and Woodward Ian. The ambivalence of ordinary cosmopolitanism: Investigating the limits of cosmopolitan openness. 2007. *The Sociological Review*. V. 55. N. 4. P. 730 – 747.
24. Guivant Julia Silvia. Ulrich Beck's legacy. *Ambiente & Sociedade*. São Paulo, jan.-mar. 2016. v. XIX, n. 1. P. 227-237.
25. Кравченко С. А. У. Бек: социологическое воображение, адекватное рефлексивному модерну. *Социс*. 2011. № 8. С. 17-27.
26. Колісник О. В. Рефлексивна модернізація: до проблеми її інтерпретації. *Грані*. 2015, лютий. № 2 (118). С. 68-72.
27. Francot Lyana M.A. and de Vries Ubaldus R.M.T. Normativity in the Second Modernity. *Rechtstheorie*. Berlin, 2008. N. 39. S. 1-18.
28. Bosco Estevão & Marques di Giulio Gabriela. Ulrich Beck: Considerations on his contributions and challenges to the Studies in Environment and Society. *Ambiente & Sociedade*. São Paulo, abr.-jun. 2015. v. XVIII, n. 2. P. 145-156.

29. Guivant Julia Silvia. A Trajetória das Análises de Risco: Da Periferia ao Centro da Teoria Social. *BIB*, Rio de Janeiro, n. 46, 2. Semestre de 1998, pp. 3-38.
30. Jarvis Darryl S.L. Risk, Globalisation and the State: A Critical Appraisal of Ulrich Beck and the World Risk Society Thesis. *Global Society*, January, 2007, Vol. 21, No. 1 P. 23 – 46. DOI: 10.1080=13600820601116468
31. Pichlak Maciej. Regulating Risk and a Theory of Social Reflexivity of Law. URL: https://www.academia.edu/38383281/Regulating_Risk_and_a_Theory_of_Social_Reflexivity_of_Law
32. Sørensen Mads P. Ulrich Beck: exploring and contesting risk. *Journal of Risk Research*, 2017. URL: <https://doi.org/10.1080/13669877.2017.1359204>
33. Иванов Д. В. Эволюция концепции глобализации. *Телескоп*. СПб, 2002. №4. С. 3-14.
34. Социология: профессия и призвание. Интервью с профессором Ульрихом Бекем. Провел В. В. Козловский. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Том VI. №1. С. 5-23.
35. Бек У. Космополитическое общество и его враги / пер. с англ. А. М. Хохловой. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Том VI. №1. С. 24-53.
36. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. Олександра Юдіна. 2-е видання. К.: Nika – Tsentr, 2015. 404 с.
37. Розов М. А. Теория социальных эстафет и проблемы эпистемологии. Смоленск: Смоленский гос. пед. у-т, 2006. 438 с. (Библиотека международного коллоквиума «Социальные трансформации»). URL: <http://rozova.org/images/documents/SSRozovaTSEvIstorii.pdf>
38. Christiansen Allan. Bibliografi over Ulrich Becks tyske, engelske, norske, svenske og danske udgivelser. URL: <http://www.slagmark.dk/slagmark34>
39. Бек У. Живя в обществе риска и считаясь с ним. Космополитический поворот / пер. с нем. В. С. Малахова. *Полис*. 2012. №5. С. 44-58.
40. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 383. URL: http://web-local.rudn.ru/web-local/prep/tj/files.php?f=pf_eaaf4f79b02a78b919aca693a8e6b572
41. Бек У. От индустриального общества к обществу риска / пер. с англ. А. Д. Ковалева. *Thesis*. 1994. Вып. 5. С. 161-168.
42. Бек У. Критическая теория мирового общества риска. Космополитический взгляд на проблему / пер. с англ. Александра Маркова. *Прогнозис*. 2009. №2 (18). С. 3 – 32.
43. Ренд Айн. Джерело / пер. з англ. Олена Замоїська. 3-е вид. К.: Наш формат, 2018. 752 с.
44. Копнин П. В. Проблемы диалектики как логики и теории познания. Избранные философские работы / отв. ред. В. А. Лекторский. М.: Наука, 1982. 368 с.
45. Smith Antony D. S. Nationalism in Twentieth Century. Canberra: Australian National University Press, 1979. 257 p.
46. Челлен Р. Государство как форма жизни / пер. со шведского и прим. М. А. Исаева; предисловие и примечания М. В. Ильина. М.: РОССПЭН, 2008. 319 с.
47. Тойнби А. Постижение истории: сборник / пер. с англ. Е.Д. Жаркова; сост. А.П. Огурцов; вступ. ст. В.И. Уколовой. М.: Прогресс, 1991. 736 с.
48. Trump's NAFTA Changes. URL: <https://www.thebalance.com/donald-trump-nafta-4111368>

Идеи Ульриха Бека в контексте современных методологических поисков в мировой социологии

В статье осуществлена реконструкция системы и метода немецкого социолога Ульриха Бека. Показана важность этой работы в методологической ситуации, которая сложилась в современной социологии и обусловлена изменениями в социальном мире и четвертой научной революцией. Значительная часть понятий, входящих в понятийные сети различных парадигм современной социологии, сформировались еще во время второй научной революции. Кроме того, социологи, исследуя современность, сталкиваются с воздействием ненаучных обстоятельств, в качестве которых выступают глобальные угрозы, давление правящих классов и др. Ульрих Бек обогатил мировую социологию концепциями общества риска, Второго модерна, космополитизма. Важное значение имеет его критика методологического национализма. Его призыв к преодолению «понятий-зомби» и сегодня сохраняет свою актуальность. Вместе с тем, немецкий социолог, призывая к новой утопии, видел путь к космополитической федерации государств с разделенным суверенитетом в налаживании сотрудничества между капиталом, государствами и гражданским обществом. Однако реальных механизмов этого сотрудничества он предложить не смог. Для прогрессивного сдвига проблематики современности полезным может быть синтез идей теории Второго модерна, социологии творческого марксизма, мир-системного анализа и экологической социологии. До настоящего времени эти традиции разделены барьерами непонимания и конкуренции за интеллектуальную новизну. В теории Второго модерна недостатком является сильная контекстуальная зависимость от текущей политической ситуации. У. Бек создавал свои тексты как комментарии к текущим процессам. Для идейного синтеза необходимо не просто воссоздать ход мысли социологов, а представить их идеи в виде связанных концепций в контексте требований новой методологической ситуации. Второй модерн и такая его характеристика, как глобализация могут рассматриваться как этап в развитии мировой капиталистической системы. Идея общества риска может резонировать с разработками экологической социологии. Критика неолиберализма в социологии творческого марксизма может обеспечить большую предметность идее космополитизма. Но для этого необходимо сделать реконструкцию понятийных рядов этих исследовательских направлений, их методологических установок в связи с философскими основами присущего им метасоциологического знания.

Ключевые слова: Ульрих Бек, методология, Модерн, Второй модерн, общество риска, космополитизм, методологический национализм.

References:

1. Beck, U. (2001) What is Globalization? The errors of globalism are the answers to globalization, translation from German by A. Grigoriev and V. Sedelnik, afterword and ed. A. Filippov, Progress-Traditsiya, Moscow [in Russian]
2. Savage M. and Burrows R. (2007) The Coming Crisis of Empirical Sociology [online]. Available at: <https://pdfs.semanticscholar.org/b909/936b4c3d5ca8be06887ae8780df325b6e154.pdf>
3. Yu Xie. (2005), Methodological contradictions of contemporary sociology. *Michigan Quarterly Review. Summer*, Volume XLIV, Issue 3 [online]. Available at: <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?cc=mqr;c=mqr;c=mqrarchive;idno=act2080.0044.318;view=text;rgn=main;xc=1;g=mqr>
4. Bulekbayev, S. B., Temirgaliyev, K. A., Lamanova, A. S., Mingisheva, N. A. and Raikhanova, A. N. (2017) Methodological crisis of contemporary social sciences: the theoretical aspect. [online]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/methodological-crisis-of-contemporary-social-sciences-the-theoretical-aspect>
5. Stepin, V. S. (2006) Philosophy of Science. Common problems. Moscow: Gardariki [in Russian]
6. Doctorov, B. Z. (2006) Founding Fathers: A History of the Study of Public Opinion. Moscow: Tsentr sotsialnogo prognozirovaniya [in Russian].
7. Merton, R. (2006) Social Theory and Social Structure. Translation from English. M.: AST; AST MOSKVA; Hranitel.
8. Weber, M. (1990) Selected Works. Translated from German. Comp., total. ed. and afterword Yu. N. Davydova; Foreword P. P. Gaidenko. M.: Progress. (Sociological Thought of the West) [in Russian].
9. Durkheim, E. (1995) 'The Rules of Sociological Method'. *Emil Durkheim Sociology. Subject, method, purpose*. Translated from Fr., compilation, afterword and notes by A. B. Hoffmann. Moscow: Canon [in Russian].
10. Kononov, I. F. (2016) 'Sociology in times of crisis and war: problem of the methodological efficiency', *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Sotsiologichni nauky. Luhansk Taras Shevchenko National University. №5 (302)*, pp. 5-55 [in Ukrainian].
11. Derluguian, G. M. (2013) How the world works. Outline on sociological. Moscow: Izd-vo Instituta Gaydara [in Russian].
12. Bauman, Z. (2008) Liquid Modernity. Translated from English. in Yu. V. Asochakova ed. St. Petersburg: Piter [in Russian].
13. Chernilo, D. (2006) 'Social Theory's Methodological Nationalism Myth and Reality'. *European Journal of Social Theory. V. 9. N. 1.* 5-22.
14. Chernilo, D. (2007) 'A Quest for Universalism Re-assessing the Nature of Classical Social Theory's Cosmopolitanism'. *European Journal of Social Theory. V. 10. N.1*, pp. 17-35.
15. Chernilo, D. (2007) A Social Theory of the Nation-State: The Political Forms of Modernity Beyond Methodological Nationalism. London: Routledge.
16. Khan, S. How cosmopolitan is Ulrich Beck's Cosmopolitanism? [online]. Available at: https://www.academia.edu/14067685/Ulrich_Becks_Cosmopolitanism.
17. Martell, L. (2008) 'Beck's cosmopolitan politics', *Contemporary Politics*. June. Vol. 14. No. 2. pp. 129-143.
18. Martell, L. (2009) 'Global Inequality, Human Rights and Power: A Critique of Ulrich Beck's Cosmopolitanism'. *Critical Sociology. V. 35. N. 2.* pp. 253-272.
19. Martell, L. (2011) 'Cosmopolitanism and Global Politics'. *Political Quarterly*. Autumn. V.18. N. 4. pp. 618-627.
20. Saito, H. (2015) 'Cosmopolitics: towards a new articulation of politics, science and critique'. *The British Journal of Sociology. Volume 66. Issue 3.* pp. 441-459.
21. Schiller, N. G., Darieva, T. and Gruner-Domic, S. (2011) 'Defining cosmopolitan sociability in a transnational age. An introduction'. *Ethnic and Racial Studies. V. 34. N. 3.* pp. 399-418 [online]. Available at: <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2011.533781>
22. Schiller, N. G. (2010) 'Old baggage and missing luggage: a commentary on Beck and Sznajder's 'Unpacking cosmopolitanism for the social sciences: a research agenda''. *The British Journal of Sociology*. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01297.x>
23. Skrbis, Z. and Woodward, I. (2007) 'The ambivalence of ordinary cosmopolitanism: Investigating the limits of cosmopolitan openness'. *The Sociological Review. V. 55. N. 4.* pp. 730-747.
24. Guivant, J. S. (2016) 'Ulrich Beck's legacy'. *Ambiente & Sociedade*. São Paulo. Jan.-mar. V. XIX, №1. pp. 227-237.
25. Kravchenko, S. A. (2011) 'U. Beck: a sociological imagination that is adequate to the reflexive modern'. *Sociological Studies. № 8.* pp. 17-27 [in Russian].
26. Koliśnyk, O. V. (2015) 'Reflexive modernization: the problem of interpretation'. *Grani*, February. № 2 (118). pp. 68-72 [in Ukrainian]
27. Francot, L. M. A. and de Vries, U. R. M. T. (2008) 'Normativity in the Second Modernity'. *Rechtstheorie*. Berlin. N. 39. pp. 1-18.
28. Bosco, E. and Marques di Giulio, G. (2015) 'Ulrich Beck: Considerations on his contributions and challenges to the Studies in Environment and Society'. *Ambiente & Sociedade*. São Paulo. Abr.-jun. V. XVIII, № 2. pp. 145-156.
29. Guivant, J. S. (1998) 'A Trajetória das Análises de Risco: Da Periferia ao Centro da Teoria Social'. *BIB*. Rio de Janeiro. № 46(2). pp. 3-38.
30. Jarvis, D. S. L. (2007) 'Risk, Globalisation and the State: A Critical Appraisal of Ulrich Beck and the World Risk Society Thesis'. *Global Society*. January. Vol. 21. No. 1. pp. 23-46. DOI: 10.1080=13600820601116468
31. Pichlak, M. (2017) Regulating Risk and a Theory of Social Reflexivity of Law [online]. Available at: https://www.academia.edu/38383281/Regulating_Risk_and_a_Theory_of_Social_Reflexivity_of_Law
32. Sørensen, M. P. (2017) 'Ulrich Beck: exploring and contesting risk'. *Journal of Risk Research* [online]. Available at: <https://doi.org/10.1080/13669877.2017.1359204>
33. Ivanov, D. V. (2002) 'Evolution of the concept of globalization, *Teleskop*. St. Petersburg. No. 4. pp. 3 -14 [in Russian].

34. 'Sociology: profession and vocation. Interview with Professor Ulrich Beck. Conducted by V. V. Kozlovsky' (2003) *The Journal of Sociology and Social Anthropology*. Volume VI. No. 1. pp. 5-23.
35. Beck, U. (2003) Cosmopolitan society and its enemies. Translation by Khokhlova, A. M. *Journal of Sociology and Social Anthropology*. Volume VI. No. 1. pp. 24-53 [in Russian].
36. Beck, U. (2015) *Power in the Global Age: A New Global Political Economy*. Translated by Yudin, A. 2nd edition. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
37. Rozov, M. A. (2006) *Theory of social relay races and problems of epistemology*. Smolensk: Smolensk State University. (Library of the international colloquium "Social Transformations") [online]. Available at: <http://rozova.org/images/documents/SSRozovaTSEvIstorii.pdf> (in Russian)
38. Christiansen, A. Bibliography over Ulrich Becks tyske, engelske, norske, svenske og danske udgivelser [online]. Available at: <http://www.slagmark.dk/slagmark34>
39. Beck, U. (2012) 'Living in and Coping with World Risk Society: The Cosmopolitan'. Translation from German Malakhov, V.S. *Polis*. No5. pp. 44-58 [in Russian].
40. Beck, U. (2000) *Risk Society: Towards a New Modernity*. Translation by Sedelnik, B. and Fedorova, N. Moscow: Progress-Traditsiya [online]. Available at: http://web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/files.php?f=pf_eaaf4f79b02a78b919aca693a8e6b572 [in Russian]
41. Beck, U. (1994) From an industrial society to a risk society. Translate by Kovalev, A. D. *Thesis*. Issue. 5, pp. 161-168 [in Russian].
42. Beck, U. (2009) *Critical Theory of the World Risk Society. Cosmopolitan view of the problem*. Translate by Markov, A. *Prognosis*. №2 (18). pp. 3-32 [in Russian].
43. Rand, A. (2018) *The Fountainhead*. Translate by Zamoyska, E. 3 view. Kyiv: Nash format [in Russian]
44. Koptin, P. V. (1982) Problems of dialectics as a logic and theory of knowledge. *Selected philosophical works*. in Lektersky, V. A. (ed). Moscow: Nauka [in Russian].
45. Smith, A. D. S. (1979) *Nationalism in Twentieth Century*. Canberra: Australian National University Press.
46. Kjellén, R. (2008) *The state as a form of life*. Translated by Isaev, M. A. Foreword and notes by Ilyin, M. V. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
47. Toynbee, A. (1991) *Understanding History*. Collection. Translated by Zharkov, E. D. Comp. Ogurtsov, A. P. Moscow: Progress [in Russian].
48. Trump's NAFTA Changes [online]. Available at: <https://www.thebalance.com/donald-trump-nafta-4111368>

УДК 316.59.9:32

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА ВОЗМОЖНЫХ ПРИЧИН УКРАИНСКИХ РЕВОЛЮЦИЙ

Идрисов Бахтиер – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Мелитопольского государственного педагогического университета имени Богдана Хмельницкого, вул. Гетьманська, 20 м. Мелитополь, 72300, Україна, nataliya_idrisova@ukr.net ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4747-832X>

Bahtiyar Idrisov – PhD in Sociology, Associate Professor of the Department of Sociology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, 20, Hetmanska St, Melitopol, 72300, Ukraine, nataliya_idrisova@ukr.net ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4747-832X>

Вивчення питань революції представляє безсумнівний науковий інтерес у контексті трансформації суспільної свідомості та її впливу на швидкість соціальних процесів. Здійснений порівняльно-історичний аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових робіт довів, що зміст, який вкладається в поняття «революція» різними вченими, суттєво відрізняється, а пояснення виникнення й розвитку революції характеризується значною варіативністю концепцій, що викликають як відмінностями в наукових підходах до визначення зазначеного поняття, так і суб'єктивним баченням дослідниками кінцевої мети свого дослідження. У статті подано класифікацію найбільш визнаних зарубіжних теорій, в яких аналізуються причини революції з різних точок зору наукового пізнання. Акцентовано, що об'єктивними і суб'єктивними умовами збереження революційної ситуації в Україні є зміни соціальної структури суспільства та ціннісній свідомості громадян, зокрема трансформація індивідуальних норм та цінностей соціальної мобільності. Підкреслено, що зміни в структурі соціальної взаємодії призвели до розвитку в українському суспільстві об'єктивного взаємозв'язку в системі «соціальна дезорієнтація – соціальна аномія – соціальний цинізм – соціальне безумство», що характеризується тенденцією до циклічного відтворення та звуження в часі. Зазначена система як об'єктивний чинник виникнення революційної ситуації взаємопов'язана з суб'єктивними чинниками/умовами, які знаходять свій прояв у афективних та когнітивних діях особистості при виборі нею цілей та методів підвищення власного соціального статусу. Доведено, що основною причиною українських революцій новітньої історії нашої країни є соціально-психологічна нестабільність суспільства, яка проявилася у взаємозв'язку відносно інертних об'єктивних умов та об'єктивних чинників, що змінюються з кожним електоральним циклом.

Ключові слова: радикальні соціальні процеси, революційна ситуація.

The study of the issues of revolution is of scientific interest in the context of changes in public consciousness and its influence on the speed of social processes. A comparative historical analysis of foreign and domestic scientific works showed that the use of the concept of «revolution» for different eras is ambiguous, and the explanations for the emergence and development of revolution are characterized by variability of concepts, which is caused both by differences in scientific approaches to the definition of key concepts, and subjective scientists' vision of the ultimate goal of research. The article presents a classification of the most recognized foreign theories in which the causes of the revolution are highlighted from various points of view of scientific knowledge. It is determined that the objective and subjective conditions for maintaining the revolutionary situation in Ukraine are changes in the system of relations in the social structure of society and the transformation of individual norms and rules to the action of a social elevator. It was emphasized that a change in the conditions of social interaction led to the development in society of an objective factorial relationship «social disorientation – social anomie – social cynicism – social madness», characterized by a tendency to repeat and narrow in time. It is proved that the cause of Ukrainian revolutions is the socio-psychological instability of society, manifested in the interconnection of objective conditions with relative inertia and changing objective factors with each electoral cycle, and the level of interaction of subjective conditions and factors determined the intensity of development of revolutionary processes.

Keywords: radical social processes, revolutionary situation.

Актуальность исследований революции впервые выделил В. Вертхайм, утверждая, что «мы живем в такое время человеческой истории, когда революция не может более игнорироваться социологами» [1, с. 9]. Приведенное высказывание дополняет Х. Аренд, полагая, что «революции стали неотъемлемым фактом нашего существования и понять их означает понять будущее» [2, с. 24]. По мнению А. Боскова, «революционные движения более, чем конституционные, стимулировали социологические исследования» [3, с. 103].

Анализ отечественных и зарубежных источников свидетельствует о том, что научный интерес к изучению различных аспектов революции получил свое отражение в работах М. Антоновича, К. Бринтона, В. Бурлачука, Р. Дарендорфа, Т. Гарра, А. Колодий, Т. Парсонса, П. Штомпки и многих других исследователей. Однако, несмотря на значительное количество научных концептов революции, вопросы ее объективных и субъективных причин в современном мире остаются недостаточно изученными. Именно поэтому, данный аспект проблемы стал объектом нашего исследования. При этом, в качестве отправной точки нашего анализа принято положение, что исходным условием революции является разбалансированность социальной или культурной систем, либо их обеих в совокупности [4].

Целью статьи является определение объективных и субъективных условий и факторов актуализации украинских революций в новейшей истории нашего общества.

Реализуя поставленную цель, прежде всего подчеркнем, что изучение революций имеет достаточно длительную историю. Тем не менее, однозначного понимания содержания понятия «революция» пока не существует. Так, у древнегреческого историка Полибия под революцией подразумевалась переустановка вещей в надлежащем порядке, где тирания – отклонение, требующее исправления, чтобы восстановить правильное и должным образом упорядоченное общество [5, с. 326-327].

В Средневековье термин «революция» использовался Н. Коперником при объяснении вращения небесных тел по кругу, однако его применение современниками в социальном смысле означало «меланхолическую картину разрушительных изменений, сопровождающихся социальными потрясениями» [6, с. 133-143].

В Новое время близкую к современной трактовку понятия «революция» предложил Н. Макиавелли в работе «Государь» (1513 г.), и позднее, оно стало применяться в работах Ф. Бэкона, Д. Юма и Э. Берка в качестве объяснения причин свержения правителей. Таким образом, английские философы считали революцию политическим переворотом, ставя ее в один ряд с такими понятиями, как заговор и мятеж.

В эпоху Просвещения проявились противоречия в осмыслении данного понятия в европейской философии. Так, Ф.-М. Аруэ считал английские события 1640 года частным конфликтом между протестантами и католиками, а «Славную революцию» 1688 года государственным переворотом; у Ш. де Монтескье революция трактуется как естественный процесс, который вносит серьезные изменения в государственное устройство; для Д. Дидро революция – это значительное изменение в управлении государством, где ключевой составляющей является движение масс; у Г. Гегеля революция отличается от обычных реформ участием в ней народа, представляя собой массовое движение снизу [7].

В XIX веке изучение вопросов революции приобрело системный характер (количество публикаций достигло 200, что для того времени являлось внушительной цифрой). Тем не менее возникли проблемы научного определения данного понятия, на что в 1837 году обратил внимание Т. Карлейль. Известный публицист, которого историки считают первым идеологом нацизма (прямое следствие философии Просвещения, по мнению Т. Адорно), в работе «История французской революции» утверждает, что «...уместно определить более точно, что означают слова «Французская революция», так как в них вкладывается столько разных значений, сколько людей произносят их. ...Вы можете ответить, что революция – это более быстрая смена. На что можно спросить: насколько быстрее? В какой именно момент этого неравномерного процесса, отличающегося скоростью, но никогда не останавливающегося, начинается и заканчивается революция, в какой момент она перестает быть простым переворотом и становится революцией?» [8, с. 7-8].

В данном контексте необходимо отметить и статью Дж. Кларка «История и теория революций» (1862 г.), в которой подчеркивается, что революцию нельзя путать с восстанием и мятежом, так как «...восстание и мятеж могут быть результатом прихоти, страсти, амбиций, ревности или других простых локальных причин, и именно поэтому они быстро проходят». Автор статьи предложил несколько дефиниций понятия, отметив что «во всех этих определениях фундаментальная концепция одна и та же», и потому революция означает: радикальное или органическое изменение в устройстве государства, совершенное мирным либо насильственным путем; успешное сопротивление существующей власти, в результате которого устанавливается ее новая форма; исчезновение устаревших институтов власти и возникновение новых, определяющих движение в развитии истории [9, с. 4-5].

В середине XIX века формируются теории, которые впоследствии станут основой революционных действий. Так, К. Маркс считал революцию частью естественного развития общества и способом перехода от исторически устаревшей общественно-экономической формации к более прогрессивной. И позднее, последователь К. Маркса В. Ленин дал следующую формулировку понятия: «Революция является удачным бунтом, а бунт является неудачной революцией» [10, с. 7].

Революционные события в начале XX века дали импульс к развитию интереса к феномену революции и, соответственно, к определению самого понятия. Так, американские социологи стали определять революцию следующим образом: «Революция – это широкая группа однопорядковых

конкретно-исторических явлений в относительно кратковременный период политических трансформаций общества, наиболее типичными из которых являются события 1640-1645 годов в Англии, 1775-1783 в Америке, 1789-1799 во Франции и в России в 1917 году» [11, с. 32]. Р. Дарендорф, полемизируя с американскими коллегами, уточняет определение понятия, акцентируя на разграничении социальной и политической революции: «Слово революция давно используется для обозначения двух совершенно разных форм крутых преобразований. Первая – глубокие преобразования, изменения стержневых структур общества, которые, естественно, требуют времени. Вторая – превращения быстрые, в частности – изменение носителей власти в течение дней или недель путем чрезвычайно явных и зримых и зачастую насильственных действий. Именно поэтому первую можно назвать социальной революцией, а вторую – политической» [12, с. 26].

Соответственно выделенному противоречию, в таблице 1 приводятся вариации изучаемого понятия, данные исследователями в различных отраслях науки (см. 4; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23).

Таблица 1

Определение понятия «революция», данное в различных научных работах

<i>Автор, название публикации, год первого издания</i>	<i>Дефиниция понятия</i>
П.А. Сорокин, Социология революции, 1925	Определенное изменение поведения членов общества в психике и идеологии, убеждениях и верованиях, морали и оценках
К. Бринтон, Анатомия революции, 1938	Нелегальное, обычно насильственное изменение существующей формы правления
Дж. Шарп, Ненасильственные методы свержения режимов, 1964	Лишение власти авторитета, определяемого степенью порядка и иллюзией, навязанной обществу различными догмами, в том числе и религиозными
Ч. Джонсон, Революционные изменения, 1966	Особый вид социального изменения, включающий насильственные действия, если другие методы уже исчерпаны
Т. Парсонс, Система современных обществ, 1971	Фундаментальные изменения в основном балансе социальной системы, вызванные ростом революционного сознания «низов»
Т. Гарр, Почему люди бунтуют, 1970	Ликвидация индивидуумами разрыва между ценностными ожиданиями и личностными возможностями
Ч. Тилли, От мобилизации до революции, 1978	Силовое перемещение власти в государстве, где есть, как минимум, два блока претендентов, предъявляющих несовместимые требования по управлению страной
Т. Скочпол, Государства и социальные революции, 1979	Фундаментальные трансформации в обществе и классовых структурах, сопровождающиеся классовыми восстаниями снизу
П. Штомпка, Социология социальных изменений, 1996	Особая форма коллективного действия, характеризующаяся специфическими предварительными условиями (революционная ситуация) и результатами (итоги революции)
Дж. Голдстоун, К теории революции четвертого поколения, 2001	Система методов свержения государственной власти в результате иностранного вмешательства во внутреннюю политику государства с целью дестабилизации политического пространства и осуществления государственного переворота
С. Хантингтон, Политический порядок в меняющихся обществах, 2004	Насильственное разрушение существующих политических институтов, сопровождающееся мобилизацией новых групп в политику и созданием новых политических институтов
Дж. Форан, Власть: о происхождении революций третьего мира, 2005	Совпадение в действии пяти взаимосвязанных каузальных факторов: мир-системная открытость, внешняя зависимость в развитии страны, культура оппозиции, внутренний экономический кризис, репрессивная политика государства

Проанализировав различные дефиниции понятия «революция» в том числе представленные в таблице 1, мы пришли к выводу, что по отношению к украинским революциям начала XXI века корректнее всего использовать определение С. Хантингтона, данное в работе «Политический порядок в меняющихся обществах». Революция, по мнению ученого, это «широкомасштабный, быстрый и насильственный рост политической активности за пределами существующей структуры политических институтов. ...Предпосылками революции являются, во-первых, неспособность политических институтов послужить каналами для вхождения новых общественных сил в политику и новых элит в сферу

управления и, во-вторых, стремление общественных сил, отстраненных от участия в политике, участвовать в ней – это стремление обычно проистекает от присущего группе чувства, что она нуждается в каких-то символических или материальных приобретениях, добиться которых возможно лишь за счет выдвижения своих требований в политической сфере» [22, с. 229].

В определении причин революции также наблюдается неоднозначность (см. табл. 2) (см.: [24, с. 38-39]; [25, с. 45-47]; [26, с. 415-419]; [27, с. 30-39]; [28, с. 39]; [29, с. 17]; [30, с. 40-42]; [31, с. 1-17]; [32, с. 26-63]; [33, с. 4-52]; [34, с. 133-163]; [35, с. 369-371]; [36, с. 68-83]; [37, с. 344-370]; [38, с. 138-162]; [19, с. 175-210]; [39, с. 117-141].

Таблица 2

Причины революции, представленные в различных социологических теориях

<i>Теории</i>	<i>Авторы</i>	<i>Основные факторы революционных событий</i>
<i>Социально-психологические</i>		
Взаимодействия	Л. Стоун	Взаимодействие интеллектуального, экономического, политического, социального и психологического факторов
Утопии и мифа, идеологизма и миллениаризма	С. Эйзенштадт, М. Ласки, Г. Колли и Л. Миллер, Р. Блакей	Апелляция к «справедливой» форме правления; дискредитация системы ценностей, на которую опирается старая власть; миллениаристский призыв современных «пророков» к людям с нарушенными социальными связями
Социального конфликта	Ч. Джонсон, Д. Пейдж	Дисфункция общественной системы; коммерческая перестройка социума; рост неравенства в перераспределении конечного продукта
<i>Экономические</i>		
Монизма	Г. Уайт, И. Крэмник, М. Олсон	Противодействие устаревших систем управления созданию взаимосвязи между технологическими и социальными изменениями в развитии общества
<i>Политические</i>		
Внутренней войны	Х. Экштейн	Неэффективность элит в формулировке новых политических ориентаций; препятствование и подрывная деятельность оппозиции действиям правящей элиты
Автономности политического фактора	В. Тимашев, С. Хантингтон, Дж. Джиллис	Напряженность и конфликт между правительством и оппозицией, вызванные социальными, экономическими и национальными факторами, где свершение революции зависит от особенностей существующей политической системы
Силы оппозиции или «Теория насилия»	П. Калверт	Превышение у оппозиции «минимального количества силы, необходимой для свержения правительства в данный момент»
<i>Теории, где причины революции рассматриваются как единый взаимосвязанный многофакторный комплекс</i>		
Структуралистских моделей новых революций	Т. Скокпол	Слабость государства на международной арене; экономическое отставание; взаимосвязь государства с доминирующим классом, где используются ресурсы всего общества для достижения элитой собственных целей
Сравнительно-исторического анализа прогнозирования революций	Дж. Форан	Зависимое от внешней конъюнктуры развитие государства; репрессивная и изоляционистская политика; создание эффективной политической культуры оппозиции; стагнация экономики; ослабление контроля со стороны стран «ядра»

Различия, представленных в таблице 2 теорий к определению причин революции, вызваны не только разнообразием научных концептов, но и тем, что учеными применяются, как минимум, три достаточно неоднозначные, а порой и противоречивые научные модели исследования, в каждой из которых применяются собственные подходы к изучению проблемы.

Первая модель: изучение естественных условий революции применялась К. Бринтоном, В. Вертхаймом, Т. Гарром, А. Кохеном, Д. Фаирчайлдом и Х. Экштейном. В их исследованиях отрицается наличие революционных причинных взаимосвязей, а описываются конкретные исторические события.

Вторая модель, в которой причина определяется как совокупность необходимых и достаточных условий и учитывается роль всех, даже самых незначительных факторов. Дж. Голдстоуном для определения уровня социальной напряженности в обществе была разработана универсальная восьмифакторная модель; Дж. Форан провел количественный и качественный анализ 39 революций, разработав пятифакторную модель прогнозирования революций. Подобное моделирование позволяет

выстраивать взаимосвязь «причина-следствие», однако является наиболее сложным при проведении исследований.

Третья модель: из всей совокупности условий выделяется один специфический фактор, определяемый в качестве основного источника напряжения в обществе и, соответственно, являющийся причиной революции. Данная модель характеризуется применением следующих подходов к концептуальности исследований:

- 1) экономического, в контексте которого определяется влияние кризиса либо проблем модернизации государства на рост революционных настроений;
- 2) личностного: изучается влияние личности правителя и его окружения на развитие революционных процессов;
- 3) психологического: проводится анализ психологического состояния общества и определяется степень его влияния на развитие революционной ситуации;
- 4) социологического: изучается комплекс различных социальных причин революций.

Подобное моделирование и выделенные подходы (несмотря на проблемы с прогнозированием итогов революции) позволяют детально и наиболее точно определить взаимосвязь «причина-действие». Отметим, что непосредственно третий подход применялся в исследованиях В. Вольфенштейна, Ч. Джонсона, К. Рейцлера, П. Сорокина, Р. Хоппера, где психологические изменения в обществе рассматривались в корреляции с экономическими, политическими, правовыми, демографическими, культурными и т.п. факторами.

В соответствии с данным подходом определяем, что объективным условием создания революционной ситуации в Украине является сложившаяся после распада СССР новая система отношений в обществе, обусловленная сменой общественного строя, политической структуры государства и т.д. Данные изменения сопровождались перераспределением общественного богатства в пользу меньшинства, а также значительным снижением доходов государства: ВВП Украины в 1994 году сократился до 60% от уровня 1990 года, вследствие чего 64% граждан оказались за чертой бедности [40]. Возникший дисбаланс между прежними социально-экономическими ожиданиями и несоответствующими им новыми жизненными условиями напрямую повлиял на «прогрессивную прямолинейную деградацию определенных социальных групп» [41, с. 5-6].

Следствием описанной выше ситуации стала социальная дезориентация, то есть низкая чувствительность к социальным нормам и непонимание индивидуумами их иерархии. В свою очередь, итогом развития данного фактора стала аномичная деморализованность украинского общества, отмеченная уже в 1992 году у 85% жителей нашей страны [42]. Подобные изменения в социуме в периоды его кризиса ранее описывались Т. Парсонсом, К. Рейцлером, П. Сорокиным, В. Вольфенштейном, а Р. Мертоном в работе «Социальная структура и аномия» были выделены следующие «механизмы» (по определению автора) развития ненормативного общественного поведения:

- 1) рост показателей социальной деморализованности взаимосвязан с ростом социальной аномии и агрессивных настроений в обществе, в том числе и экстремистских;
- 2) показатели роста индивидуальной ценностно-нормативной неопределенности взаимосвязаны с развитием революционной ситуации [43, с. 118-124].

Анализ зарубежных и отечественных исследований позволяет сделать вывод: произошедшие в 1990-х годах изменения объективных условий социального взаимодействия вызвали деформацию социальной и культурной систем, что привело к социальной дезориентации и развитию социальной деморализованности во всех социальных группах украинского общества.

Среди авторов, описывающих развитие социальной аномии в украинском обществе, наше особое внимание привлек Е. Головаха, акцентирующий внимание на том, что в подобном состоянии «активно формируется «аморальное большинство», а действовавшие ранее нормы человеческой порядочности и ответственности, регулирующие поведение и взаимоотношения людей, начинают восприниматься большинством как нормы поведения «моральных аутсайдеров» [44, с. 20-22]. При этом, реальным отражением социальной аномии становится криминализация общества, переходящая в свою латентную стадию – на законодательный и судебный уровень, деформируя коллективное понимание справедливости [45, с. 20-25].

Своеобразной реакцией на аномию является социальный цинизм. Е. Головаха дает следующее определение социального цинизма: «Разрушение социального капитала..., где граждане открыто соглашаются с суждениями, характеризующими большинство людей как бесчестных, не порядочных и не заслуживающих доверия. Оценка большинством большинства, по сути, означает общественную самооценку, которая не зависит от уровня образования и рода занятий» [46, с. 49-56]. Соответственно, сформировавшееся «аморальное большинство» избирает себе подобную элиту государственного управления, которая для укрепления собственной власти выстраивает «аморальный порядок», в том числе по линии различных моделей электорального выбора, все более и более раскалывая общество [47, с. 6-12].

Следующим аспектом изменения общественного поведения является социальное безумие (см. работы Е. Головахи и Н. Паниной, Ч. Биллза, Е. Лемерта, М. Фуко), который характеризуется Т. Гарром как фактор, являющийся отражением начала ожесточенной борьбы определенных социальных субъектов за статусы, власть и ресурсы, где целью сторон является нейтрализация либо уничтожение противника, занимающего несовместимую с интересами другой стороны позицию [17]. Подобное состояние общества, когда эмоциональное превалирует над рациональным, может достаточно долго оставаться локальным явлением. Однако, оно может привести и к несопоставимым по масштабам воздействия на общественную жизнь социопатиям, например, к вооруженным конфликтам внутри страны на политической либо этнической почве [48, с. 69-74].

Особо необходимо выделить феномен, отражающий деформацию прежних социальных и культурных норм – «религиозификацию общества» (понятие, предложенное, Р. Блакеем). Данный феномен (ввиду своей неоднозначности) относится исследователями либо к объективному условию, либо трактуется как самодостаточный объективный фактор, являющийся причиной революции. Так, Р. Блакеем и К. Пейнтоном революционным условием называется укоренившийся в общественном сознании миф о «светлом будущем» [28, с. 112]; М. Ласки утверждает, что основным условием революции является «стремление народа воплотить мечту о лучшем обществе политическими акциями или насильственным восстанием» [26, с. 415-419]. Г. Колли и Л. Миллер распространение утопизма и мифологизмов считают фактором «вестернизации общества», вызывающим конфликт традиционных и новых ценностей [27, с. 16-18]; А. Обершелл охарактеризовал его как фактор, под действием которого «создается представление о лучшем мире и более справедливом обществе, производится неблагоприятное сравнение идеала и будущих возможностей с современными условиями..., что подрывает узаконенность режима, его институтов и ослабляет решимость правящих классов сопротивляться изменениям» [49, с. 16, 84].

Отметим, что механизмы действия данного условия/фактора в Украине в 2004 году достаточно подробно отражены в работе В. Бурлачука «Власть, ритуал и «Оранжевая революция», а характерными признаками его проявления в 2019 году стали не только протестное голосование, вызванное фрустрацией, но и развитие в обществе новой мифологемы о «слуге, который будет преданно служить своему народу». Подобное психологическое состояние общества в конечном итоге приводит, по утверждению М. Ласки, к формированию устойчивой революционной причинной взаимосвязи: «утопия – революция – догма – ложь – возвращение к утопии – новая революция, ...где всякий революционер становится впоследствии либо угнетателем, либо еретиком» [26, с. 415-419].

На социально-психологическую нестабильность общества как важнейшую причину актуализации революционной ситуации оказывают влияние не только перечисленные выше объективные факторы, но субъективные условия. Подчеркнем, что изменение субъективных условий индивидуального взаимодействия как следствие трансформации объективных условий исследовали такие ученые, как К. Бринтон, Т. Гарр, К. Рейцлер, П. Сорокин, Д. Шварц, Э. Эриксон. Так, П. Сорокин отмечал, что предпосылкой революции является увеличение числа подавленных базовых инстинктов и невозможность их даже минимального удовлетворения. Сложившиеся в 1990-х годах условия выживания подавляющего большинства обнищавшего населения страны привели к тому, что поведение представителей различных социальных групп стало во многом соответствовать его характеристике начала столетия: «Законопослушный гражданин становится вором и бандитом, работник становится нищим..., аристократ отправляется на рынок торговать» [4].

В состоянии кризиса, который стал для современного украинского общества перманентным, действия социальных субъектов зачастую происходят под влиянием аффективного и когнитивного аспектов индивидуального сознания и поведения. Влияние данных субъективных факторов на развитие революционной ситуации анализировал Р. Мертон, отмечая, что при отсутствии общепринятых критериев действия социального лифта и способов включения в социальную жизнь смена моральных ценностей приводит к неразборчивости в выборе личностью целей и методов повышения собственного социального статуса [43, с. 118-124]. В работах П. Сорокина, К. Рейцлера, Д. Рюде, Э. Хоффера, Д. Шварца также подчеркивается, что непосредственной детерминантой революционных действий являются индивидуальные побуждения и мотивы, при этом взаимосвязанные с этикой рациональные действия человек эмоционально отторгает, демонстрируя постоянное ухудшение социального самочувствия.

Как представляется, взаимосвязь субъективных условий и субъективных факторов не только способствует переходу нестабильности общества из состояния «возможность революции» в «революционное действие», но и впоследствии определяет ожесточенность противостояния сторон в ходе самой революции.

Актуализация революционной ситуации невозможна без повода – феномена, обладающего внешними характеристиками причины, для включения в действие которого необходим спусковой механизм революции. Так, укоренившаяся в социальном сознании украинцев уверенность в несправедливости действий существующей власти и стремление воплотить утопию о лучшем обществе

(жить, как в Европе) стали отражением сложившейся в конце 2004 года революционной ситуации. Революционным поводом «Оранжевой революции» стало обвинение в причастности действующей власти к уголовным преступлениям, в том числе отравлению одного из кандидатов на пост главы государства, а спусковым механизмом революции – утверждение оппозиции о фальсификации результатов президентских выборов. В 2013 году неподписание президентом соглашения об ассоциации с ЕС стало революционным поводом, когда, по утверждению Р. Ваэлдера, «революционный импульс становится производным от фрустрации» [50, с. 233]. В данном случае повод стал условием, запускающим действие механизма революции в качестве причинного медиатора, а его спусковым механизмом – избивание студентов на Майдане 30 ноября 2013 года.

Таким образом, предпринятый нами анализ теоретического дискурса феномена революции и соответствующего ему научного понятия, а также причин актуализации революционной ситуации позволил сформулировать некоторые выводы относительно объективной и субъективной обусловленности революционных процессов, в частности, в современных украинских реалиях. Воспользовавшись теоретическими и практическими наработками западных и отечественных исследователей революции, мы пришли к заключению, что главной причиной украинских революций является социально-психологическая нестабильность нашего общества, проявившаяся в 2004 и 2013 годах во взаимосвязи обладающих относительной инерцией объективных условий и изменяющихся с каждым электоральным циклом объективных факторов. Сохранение революционной ситуации в Украине напрямую зависит от циклического развития взаимосвязи «социальная дезориентация – социальная аномия – социальный цинизм – социальное безумие», которая характеризуется тенденцией к повторяемости и сокращению временного интервала (первый цикл: 1991-2004; второй: 2005-2013 гг.).

Поскольку в данной статье представлен теоретический аспект изучения избранной нами проблемы, и сформулированные нами выводы скорее, претендуют на гипотезы, в своих дальнейших публикациях мы планируем проверить эти гипотезы, основываясь на данных эмпирических исследований.

Литература:

1. Wertheim W. *Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation*. Harmondsworth Penguin Books Ltd, 1974. 416 p.
2. Арендт Х. О революции: Фрагмент из книг. *Новое литературное обозрение*, 1997 № 26. С. 5–26.
3. Boskoff A., Becker H. *Modern Sociological Theory in Continuity and Change*, 1957. New-York: The Dryden Press, 756 p.
4. Сорокин П. *Социология революции*. Москва: РОССПЭН, 2005. 704 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/sociologija/sorokin_p_sociologija_revolyucii_2005/25-1-0-4696
5. Кейнован М. Революції теорії. *Енциклопедія політичної думки*. Київ: Дух і літера, 2000. С. 326–330.
6. Колодій А. Про феномен революції в контексті сучасності. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. № 5, 2014. С. 133-143.
7. Завально Г. А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. М.: Изд-во КомКнига, 2005. 320 с. URL: <https://bookucheba.com/filosofii-istoriya/ponyatie-revolyutsiya-filosofii.html>
8. Карлейль Т. История Французской революции. Москва: Мысль, 1991. 575 с. URL: http://www.pseudology.org/1812/CarlyleThomas_FranchRevolutionHistory2.pdf
9. Clark J. *The History and Theory of Revolutions*. Philadelphia: William S. & Alfred M., 1862. 35 p.
10. Ленин В. И. Государство и революция. Полное собрание сочинений в 55 т. Т. 33. М.: Гос. изд-во полит. лит., 1969. С. 1-120.
11. Голдстоун Дж. Революция. Очень краткое введение. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2015. 192 с. URL: <https://coolib.com/b/365465>
12. Дарендорф Р. *После 1989. Размышления о революции в Европе*. Москва: «Ad Marginem», 1998. 271 с.
13. Brinton Cr. *The Anatomy of Revolution*. New-York: Vintage, 1965, 320 p. URL: http://mrfarshtey.net/review/Political_Revolutions.pdf
14. Шарп Д. *От диктатуры к демократии: Стратегия и тактика освобождения*. Москва: Новое издательство, 2005. 84 с. URL: http://files.kob.su/books/sharp_ot_diktaturyi_k_demokratii.pdf
15. Johnson Ch. *Revolutionary change*. Stanford: Stanford University Press, 1982. 217 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Revolutionary_Change.html?id=LYmfmda6MUEC&redir_esc=y
16. Парсонс Т. *Система современных обществ*. Москва: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
17. Гарт Т. *Почему люди бунтуют*. СПб.: Питер, 2005. 461 с. URL: <http://socioline.ru/book/tr-garr-pochemu-lyudi-buntuyut>
18. Tilly Ch. *From mobilization to revolution*. Adisson: Westley, 1978. 368 p. URL: <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/From-Mobilization-to-Revolution-by-Charles-Tilly.pdf>
19. Skocpol Th. France, Russia, China: A Structural Analysis of Social Revolutions. *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 18. № 2, 1976. P. 175-210. URL: https://www.researchgate.net/publication/231746695_France_Russia_China_A_Structural_Analysis_of_Social_Revolutions
20. Штомпка П. *Социология социальных изменений*. Москва: Асп. Пресс, 1996. 416 с.
21. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения. Москва: Логос, 2006. 103 с. URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/56/06.pdf>

22. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/huntington-polit_poryadok-ru-a.htm
23. Foran J. Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 395 p. URL: <http://www.iicat.org/wp-content/uploads/2017/11/Taking-Power-by-John-Foran-2005-Cambridge-University-Press.pdf>
24. Stone L. Social change and revolution in England, 1540-1640. London: Brown University Library, 1965. 186 p.
25. Эйзенштадт Ш. *Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций*. Москва: Аспект Пресс, 1999. 416 с.
26. Lasky M. Utopia & Revolution. *Western Ontario: Political Theory*. № 5 (3), 1972. P. 415-419. URL: <https://refdb.ru/look/1516350-pall.html>
27. Kolly G., Miller L. *International war and international systems*. Cambridge: Center for Intern, 1969. 162 p.
28. Blackey R. *Modern revolution and revolutionists*. Santa Barbara (Calif.): Clio press, 1976. 257 p.
29. Johnson Ch. *Revolutionary Change*. Boston: Little, Brown, 1966. 169 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Revolutionary_Change.html?id=LYmfmDa6MUEC&redir_esc=y
30. Paige J. Agrarian revolution. Social movements and export agriculture in the underdeveloped world. New-York: The Free press, 1975. 435 p.
31. White H., Godart Fr. Stories from Identity and Control. *Bologna: Sociologica Fascicolo*, № 3, 2007. P. 1-17. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.893.9171&rep=rep1&type=pdf>
32. Kramnick I. Reflections on revolution: definition and explanation in recent scholarship. *History and Theory*, XI:1, 1972. P. 26-63.
33. Olson M. *The logic of collective action*. Harvard: Harvard University Press, 1971. 186 p. URL: <http://www.sfu.ca/~poitras/collective-action.PDF>
34. Eckstein H. On the Etiology of Internal Wars. *History and Theory*, Vol. 4, № 2, 1965. P. 133-163.
35. Timasheff N. *War and Revolution. Review by: James Douglass Cross Currents*, 1966. Vol. 16. № 3. P. 369-371.
36. Huntington S. Why International Primacy Matters. *International Security*. Vol. 17. № 4, 1993. P. 68-83.
37. Gillis J. Political decay and European revolutions 1789-1849. *World politics*, 1970. XXII. P. 344-370.
38. Calvert P. *Revolution and international politics*. London: Bloomsbury Academic, 2016. 176 p.
39. Foran J. Studying Revolutions through the Prism of Race, Gender, and Class: Notes toward a Framework. *Race, Gender & Class*, Vol. 8. № 2, 2001. P. 117-141.
40. Кораблин С. Великая депрессия. Украина. *Зеркало недели*. Выпуск № 30. 21 августа. 2015. URL: https://zn.ua/macrolevel/velikaya-depressiya-ukraina-_html
41. Davies J. C. Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*, 1962. P. 27, 5-19. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1962-07712-001>
42. Панина Н. В. Аномия в посткоммунистическом обществе (на материалах исследований в Украине). Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. М.: Аспект-Пресс, 1996. С. 334-340. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/383/694/1219/047.PANINA.pdf>
43. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Социальная структура и аномия. *Социологические исследования*. № 2-4, 1992. с. 118-124.
44. Головаха Е. Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. № 6 (62), 2002. С. 20-22.
45. Сальникова С. А. Специфические феномены постсоветской аномии (Беларусь, Россия, Украина). *ГРАНІ*. № 12 (104), 2013. С. 20-25.
46. Головаха Е. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. № 1(1), 2014. С. 49-56.
47. Ідрісов Б. Трансформація суспільної свідомості як довгострокова причина революції. *Луцьк: Соціологічні студії*. 1 (14), 2019. С. 6-12.
48. Ідрісов Б. Теоретический анализ причин и факторов революции в контексте бихевиоризма. *Габитус*. Одесса: Видавничий дім «Гельветика». № 9. 2019. С. 69-74.
49. Obershall A. Social conflict and social movements. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1973. 371 p.
50. Waelder R. Progress and Revolution: A Study of the Issues of Our Age Progress. New-York: International Universities Press, 1967. 372 p.

Теоретические аспекты анализа возможных причин украинских революций

Изучение вопросов революции представляет безусловный научный интерес в контексте изменения общественного сознания и его влияния на скорость социальных процессов. Проведенный сравнительно-исторический анализ зарубежных и отечественных научных работ доказал, что содержание, которое вкладывается в понятие «революция» разными учеными, существенно отличается, а объяснения возникновения и развития революции характеризуется вариативностью концепций, что вызвано как различиями в научных подходах к определению данного понятия, так и субъективным видением учеными конечной цели исследования. В статье представлена классификация наиболее признанных зарубежных теорий, в которых анализируются причины революции с различных точек зрения научного познания. Акцентировано внимание на том, что объективными и субъективными условиями сохранения революционной ситуации в Украине являются изменения в социальной структуре общества и ценностном сознании граждан,

в том числе трансформация индивидуальных норм и ценностей социальной мобильности. Подчеркнуто, что изменения в структуре социального взаимодействия привели к развитию в обществе объективной взаимосвязи в системе «социальная дезориентация – социальная аномия – социальный цинизм – социальное безумие», характеризующейся тенденцией к цикличному воспроизводству и сужению во времени. Эта система как объективный фактор возникновения революционной ситуации взаимосвязана с субъективными факторами/условиями, проявляющимися в аффективных и когнитивных действиях личности при выборе ею целей и методов повышения собственного социального статуса. Доказано, что причиной украинских революций новейшей истории нашей страны является социально-психологическая нестабильность общества, проявившаяся во взаимосвязи относительно инертных объективных условий и объективных факторов, изменяющихся с каждым электоральным циклом.

Ключевые слова: радикальные социальные процессы, революционная ситуация.

References:

1. Wertheim, W. (1974). *Evolution and revolution: the rising waves of emancipation*. Harmondsworth Penguin Books Ltd.
2. Arendt, H. (1997) 'About the revolution. Fragment from the books' translated by V. Bibihin. *Novoe literaturnoe obozrenie*. No. 26, p. 5-26. [in Russian]
3. Boskoff, A. and Becker, H. (1957) *Modern sociological theory in continuity and change*. New-York: The Dryden Press.
4. Sorokin, P. (2005) *Sociology of the revolution*. Moscow: Territotiya Budushchego, Rossiiskaya Politicheskaya Entsiklopedia, 2005. 704 c. [online]. Available at: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/sociologija/sorokin_p_sociologija_revolyucii_2005/25-1-0-4696 [in Russian]
5. Keynovan, M. (2000) *Revolution theory*. *Encyclopedia of political thought*. Kiev: Dukh I Litera [in Ukrainian]
6. Kolody, A. (2014) 'Phenomenon of revolution in the context modernity'. *Visnik of the Lviv University, Series Philos.-Political Studies*. Issue, pp.133-143 [in Ukrainian]
7. Zavalno, G. A. (2005) The concept of "revolution" in philosophy and social sciences: problems, ideas, concepts. Moscow: Publishing house KomKniga [online]. Available at: <https://bookcheba.com/filosofii-istoriya/ponyatie-revoljutsiya-filosofii.html> [in Russian]
8. Carlyle, T. (1991) *History of the French Revolution*. Moscow: Myisl [online]. Available at: http://www.pseudology.org/1812/CarlyleThomas_FranchRevolutionHistory2.pdf [in Russian]
9. Clark, J. (1862) *The History and Theory of Revolutions*. Philadelphia: William S. & Alfred M.
10. Lenin, V. I. (1969) *Complete works: in 55 vol*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. Vol. 33. *State and revolution*, pp. 1-120. [in Russian]
11. Goldstone, J. (2015) *The Revolution. A very brief introduction*. Moscow: Publishing House of the Gaidar Institute [online]. Available at: <https://coollib.com/b/365465> [in Russian]
12. Darendorf, R. (1998) *After 1989. Reflections on the revolution in Europe*. Moscow: «Ad Marginem» [in Russian].
13. Brinton, Cr. (1938) *The Anatomy of Revolution*. New-York: Vintage. 1965 [online]. Available at: http://mrfarshtey.net/review/Political_Revolutions.pdf
14. Sharp, D. (2005) *From dictatorship to democracy: Strategy and tactics of liberation*. Moscow: Novoe Izdatelstvo [online]. Available at: http://files.kob.su/books/sharp_ot_diktaturyi_k_demokratii.pdf [in Russian]
15. Johnson, Ch. (1982) *Revolutionary change*. Stanford: Stanford University Press [online]. Available at: https://books.google.com.ua/books/about/Revolutionary_Change.html?id=LYmfmda6MUEC&redir_esc=y
16. Parsons, T. (1998) *The system of modern societies*. Moscow: Aspect Press [in Russian]
17. Garr, T. (2005) *Why do people rebel*. St. Petersburg: Peter [online]. Available at: <http://socioline.ru/book/tr-garr-pochemu-lyudibuntuyut> [in Russian]
18. Tilly, Ch. (1978) *From mobilization to revolution*. Adisson: Westley [online]. Available at: <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/From-Mobilization-to-Revolution-by-Charles-Tilly.pdf>
19. Skocpol, Th. (1976) *France, Russia, China: a structural analysis of social revolutions*. *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 18. No. 2, pp. 175-210 [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/231746695_France_Russia_China_A_Structural_Analysis_of_Social_Revolutions
20. Shtompka, P. (1996) *Sociology of social change*. Moscow: Asp Pres [in Russian]
21. Goldstone, J. (2006) *To the theory of the fourth generation revolution*, Moscow: Logos [online]. Available at: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/56/06.pdf> [in Russian]
22. Huntington, S. (2004) *Political order in changing societies*. Moscow: Progress Tradition [online]. Available at: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/huntington-polit_poryadok-ru-a.htm [in Russian]
23. Foran, J. (2005) *Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press [online]. Available at: <http://www.iicat.org/wp-content/uploads/2017/11/Taking-Power-by-John-Foran-2005-Cambridge-University-Press.pdf>
24. Stone, L. (1965) *Social change and revolution in England, 1540-1640*. London: Brown University Library.
25. Eisenstadt, S. (1999) *The revolution and the transformation of societies*. *Comparative study of civilizations*. Moscow: Aspect Press.
26. Lasky, M. (1977) *Utopia & Revolution*, Western Ontario: *Political Theory*, No. 5 (3), pp. 415-419 [online]. Available at <https://refdb.ru/look/1516350-pall.html>
27. Kolly, G. and Miller, L. (1969) *International war and international systems*. Cambridge: Center for Intern.
28. Blackey, R. (1976) *Modern revolution and revolutionists*. Santa Barbara: Clio press (Calif.).
29. Johnson, Ch. (1966) *Revolutionary Change*. Boston: Little, Brown [online]. Available at: https://books.google.com.ua/books/about/Revolutionary_Change.html?id=LYmfmda6MUEC&redir_esc=y
30. Paige, J. (1975) *Agrarian revolution: Social movements and export agriculture in the underdeveloped world*. New-York: The Free press.
31. White, H. and Godart, Fr. (2007) *Stories from Identity and Control*, Bologna: *Sociologica Fascicolo*, No. 3 [online]. Available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.893.9171&rep=rep1&type=pdf>
32. Kramnick, I. (1972) *Reflections on revolution: definition and explanation in recent scholarship*. *History and theory*. XI: 1.

33. Olson, M. (1971) The logic of collective action. Harvard: Harvard University Press [online]. Available at: <http://www.sfu.ca/~poitras/collective-action.PDF>
34. Eckstein, H. (1965) On the Etiology of Internal Wars. *History and Theory*. Vol. 4, No. 2. pp. 133-1693.
35. Timasheff, N. (1966) War and revolution: reviewed work. *Cross Currents*. Vol. 16. No. 3. pp. 369-371.
36. Huntington, S. (1993) Why international primacy matters. *International Security*. Vol. 17. No. 4. pp. 68-83.
37. Gillis, J. (1970) Political decay and European revolutions 1789-1849. *World politics*. XXII. pp. 344-370.
38. Calvert, P. (2016) Revolution and international politics. London: Bloomsbury Academic.
39. Foran, J. (2001) Studying revolutions through the prism of race, gender and class: Notes toward a framework. *Race, Gender & Class*, Vol. 8. No. 2. pp. 117-141.
40. Korablin, S. (2015) The Great Depression. Ukraine. *Mirror of the week*. Issue No. 30. August 21 [online]. Available at: https://zn.ua/macrolevel/velikaya-depressiya-ukraina-_html
41. Davies, J. C. (1962) Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27, 5-19 [online]. Available at: <https://psycnet.apa.org/record/1962-07712-001>
42. Panina, N. V. Anomie in a post-communist society (based on research in Ukraine) [online]. Available at: <http://ecsocman.hse.ru/data/383/694/1219/047.PANINA.pdf>
43. Merton, R. (1992) Social theory and social structure. Social structure and anomie. *Sotsiologicheskie issledovaniya*. No. 2-4, pp. 118-124.
44. Golovakha, E. (2002). The phenomenon of the “immoral majority” in post-Soviet society: the transformation of mass ideas about the norms of social behavior in Ukraine. *Public Opinion Monitoring: Economic and Social Change*, No. 6 (62). pp. 20-22.
45. Salnikova, S. A. (2013) Specific phenomena of post-Soviet anomy (Belarus, Russia, Ukraine). *GRANI*, No. 12 (104), pp. 20-25.
46. Golovakha, E. (2014) Social cynicism and anomie in the Ukrainian suspension: the dynamics and the remaining sermons are obscured. *Ukrainian suspension: monitoring of social benefits*. No. 1 (1). pp. 49-56.
47. Idrisov, B. (2019) The transformation of the suspension of the bridge as the reason for the revolution. Lutsk: Social studies studio. 1 (14). pp. 6-12.
48. Idrisov, B. (2019) A theoretical analysis of the causes and factors of the revolution in the context of behaviorism. Odessa: Gabitus. No. 9. pp. 69-74.
49. Obershall, A. (1973) Social conflict and social movements. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
50. Waelder, R. (1967) Progress and Revolution: A Study of the Issues of Our Age Progress. New-York: International Universities Press.

УДК 316.013

МОЖЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ СЕМІОТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО АНАЛІЗУ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

Міхно Надія Костянтинівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; докторант кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 6, Харків, 61022, Україна, krupskayanadiya@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8120-7182>

Mikhno Nadiya – PhD in Sociological Science, Associate Professor, Department of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University; Postdoctoral researcher in the School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv 61022, Ukraine, krupskayanadiya@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8120-7182>

Основна увага в статті зосереджена на аналізі евристичного потенціалу семіотичного підходу в дослідженні міського простору. Зафіксувавши в якості об'єкту дослідження місто як культурний текст та відштовхуючись від методологічних орієнтирів соціокультурного підходу та постструктуралістських опцій аналізу запропоновану в якості предметної сфери дослідження сприймати знаково-символічний простір міста крізь призму семіотичної оптики. Місто як соціокультурний феномен, відтак, може розглядатися як сукупність знакових об'єктів. В якості теоретичного підґрунтя простежено еволюцію поглядів ряду зарубіжних вчених, зокрема зосереджено увагу на наукових роботах таких дослідників як В. Беньямін, Р. Барт, К. Леві-Стросс, Ч. Дженкс, К. Лінч, Г. Зіммель. В якості базисних робіт в напрямку семіотичної аналітики виділено праці Ф. де Соссюра, Ч. Пірса, Ч. Морріса, Ю. Лотмана. Відмічено, що важливим моментом теоретичної еволюції поглядів на семіотичний аналіз є запропоновані положення Ф. де Соссюром щодо стала основою структуралізму і постструктуралізму, дозволяє аналізу мови, як і будь-якої знакової системи, у вигляді структури з фіксованою відповідністю знаків та значень. Дана теза присутня в межах структуралізму та постструктуралізму. Проаналізовано, що ідеї «трикутника Фреге» та «трикутника Одена-Річардса» в дослідженні міст суттєво розширює потенціал урбаністичних досліджень. Підкреслено, що застосування інструментів семіотичного підходу дозволяє поєднати аналітику знаково-символічної системи міста та простору міської повсякденності в напрямку визначення індексних, іконічних, символічних знаків у міському просторі та простеження специфіки процесів денотації ряду об'єктів міського простору – будівель, ландшафтних просторів, публічних місць та транспортних комунікацій.

Ключові слова: міський простір, семіотика, знак, символ, культурний текст.

The main focus of the article is on the analysis of the heuristic potential of the semiotic approach in the study of urban space. Having identified the city as a cultural object as a research object, and starting from the methodological orientations of the sociocultural approach and post-structuralist analysis options, it is proposed to perceive the symbolic space of the city through the lens of semiotic optics as a subject area of research. The city as a socio-cultural phenomenon can therefore be considered as a collection of landmark objects. In order to understand the methodological potential of semiotics for city analysis, it is first of all necessary to consider the genesis of semiotic ideas and try to adapt them to city analysis as a landmark space. As a theoretical basis, the evolution of the views of a number of foreign scientists has been traced, in particular the attention has been paid to the scientific works of V. Benjamin, R. Bart, K. Levy-Strauss, C. Jenks, K. Lynch, and G. Simmel. The works of F. de Saussure, C. Pierce, C. Morris, Y. Lotman are distinguished as basic works in the field of semiotic analytics. An important aspect of the theoretical evolution of views on semiotic analysis is the proposed position of F. de Saussure on the basis of structuralism and poststructuralism, allowing the analysis of language, as well as any sign system, in the form of a structure with a fixed correspondence of signs and meanings. This thesis is present within the framework of structuralism and post structuralism. It is analyzed that the ideas of the "Frege triangle" and the "Oden-Richards triangle" in the study of cities significantly expand the potential of urban studies. It is emphasized that the use of tools of the semiotic approach allows to combine the analysis of the symbolic-symbolic system of the city and the space of urban everyday life.

Keywords: urban space, semiotics, sign, symbol, cultural text.

В сучасному світі особливу увагу дослідників привертають міста як динамічно розвинуті простори існування людей. Місто являє собою складну систему зв'язків та комунікацій. У науковому просторі одночасно представлено низку методологічних підходів до аналізу феномену міст. У даній публікації, ми пропонуємо звернути увагу на соціокультурну детермінацію міського простору та відповідну можливість

поєднати соціокультурну оптику аналізу із евристичними можливостями семіотичного підходу. Змістовним і влучним є твердження київської соціологині Л. Малес щодо гносеологічних та евристичних можливостей стратегії соціокультурного підходу, що дає змогу використовувати такі його переваги: «інтегрований соціокультурним аналізом міждисциплінарний досвід наближує та урівноважує соціологію антропоцентричними підходами; соціокультурний аналіз демонструє, що осмислення і концептуалізація набутоків суміжних дисциплін – антропології, історії, семіотики – становить зону розвитку соціології. Таким чином забезпечується розширення її предмету завдяки повноті охоплення приватної та публічної сфери; поглиблення об'єкту та джерел соціологічної інформації, котрою стає уся розмаїтість знаково-символічного простору. Разом з тим соціологічний погляд на суміжні соціогуманітарні пізнавальні стратегії дозволяє здійснити їх інакше концептуальне тлумачення, виявити нові можливості й обмеження» [8, с. 12].

В межах даної публікації, базуючись на постулатах соціокультурної оптики аналізу та залучаючи окремі положення постструктуралізму щодо сприйняття культури як тексту, відповідно до авторської тези пропонується розглядати місто як культурний текст. Конкретизуючи ряд аспектів даного аналітичного погляду, пропонуємо звернути увагу на кейс залучення можливостей семіотичного аналізу до вивчення символічного простору міста.

Постає логічне запитання: які моделі аналізу можливо залучити, використовуючи семіотику як оптику соціологічного аналізу міста?

Відповідно, в першу чергу, доречним є звернути увагу на особливості застосування семіотичного підходу як методологічного інструменту аналізу простору міста. Ряд дослідників відмічають, що знакова система характеризується певним модусом і передає специфічний смисл, заміщає, інтерпретує структури-моделі об'єктивної дійсності і фіксує відносини між ними [Воронкова, 2010]. А отже, семіотика дозволяє проводити аналіз способів маркування міського простору, що нас оточує. Як відмічає київська дослідниця О. Жулькевська, семіотичне кодування закріплюється в мовних знаках, в трансляції історичної пам'яті, а також у сприйнятті людиною не тільки сьогодення, але й майбутнього і минулого. У знаках міста кодується сприйняття і розуміння людиною навколишнього середовища, надання йому певних смислів, розрізнення особистого простору і його співвідношення з простором Іншого, з простором Усіх. Тому-то для дослідження міста необхідно звернення до аналізу семіотичного сенсу міського простору [3, с. 63].

По-друге, семіотичний підхід дозволяє вивчати знаки як форми відображення інформації про місто та містян, а знакові системи як матриці інтерпретації даних щодо міста. Місто як соціокультурний феномен, відтак, може розглядатися як сукупність знакових об'єктів. Вихідним положенням у застосуванні семіотичного підходу є твердження українського дослідника політичної урбаністики Д. Співака про те, що місту, яке є змістовно багатим і структурно складним утворенням, відображає особливості людського сприйняття світу, а також об'єктивні закономірності співіснування містян на урбанізованому просторі, властива символічність. Для того, щоб зрозуміти методологічний потенціал семіотики для аналізу міста, доцільно насамперед розглянути генезу семіотичних ідей і спробувати адаптувати їх до аналізу міста як знакового простору [11, с. 18].

Зауважимо, що історіографічний погляд на розвиток семіології дозволяє визначити пріоритетні схеми аналізу міського простору в контексті вивчення міста як культурного тексту. Семіотичний підхід до дослідження міста знайшов своє втілення в роботах деяких зарубіжних і вітчизняних науковців. Вивчення простору міської культури почалося в науці в XIX столітті, а у XX столітті – дані дослідження отримали подальший розвиток. Відмітимо, що символіку архітектури та семіотику міста досліджували такі вчені, як В. Беньямін, Р. Барт, К. Леві-Стросс, Ч. Дженкс, К. Лінч, Г. Зіммель. У цьому контексті Р. Барт увів поняття «семіотика простору», Ч. Дженкс розглядав місто в контексті категорій «текст, код, знак, синтаксис, семантика простору», К. Лінч надав репрезентацію образу міста [14, с. 215]. Вагомий внесок у становлення семіотичного підходу здійснено Ч. Пірсом, згодом головні ідеї цього підходу були викладені й систематизовані Ч. Морісом. Чимало зроблено в галузі дослідження семіотики О. Лосевим, П. Флоренським, І. Бодуеном де Куртене та іншими дослідниками. Семіотичний аналіз невід'ємно пов'язаний із категоріями синтактики й семантики, які докладно представлені у працях позитивістів і представників аналітичної філософії, а прагматика – у працях Л. Вітгенштейна. А переконливо обґрунтована теорія знаків належить У. Еко [9].

Теоретичні підвалини семіотики заклав швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр та американський логік і філософ Чарльз Пірс. Так Ф. де Соссюр сформулював основи науки про знаки, яку він назвав семіологія [в даному випадку доречним є зазначити, що термін «семіотика» є властивим понятійно-категоріальному апарату Ф. де Соссюра, а термін «семіологія» – Ч. Пірса]. Досить вичерпно описано специфіку теоретичних схем семіотичного аналізу в публікаціях відомої дослідниці архітектури С. Лінди, зокрема особлива увага звернена на знакові системи, запропоновані вченими: «Ч. Пірс розробив складну логічну таксономію типів знаків, а його ідеї розвинув Ч. Морріс, який визначив структуру самої семіотики, а також ввів поняття «метазнак», що позначає знаки, які вказують на інші знаки (у Ч. Пірса це індексальні знаки). Властивість знаків вчений поділяв на три частини: синтаксис – умови, при яких знаки вступають у співвідношення, що є появою мови; семантика – значення знака, яке вказує на предмет; прагматика –

відношення знака до його інтерпретаторів та інтерпретацій» [5]. В категоріях Морріса міський простір можна аналізувати наступним чином: синтаксис буде представлений моделлю розміщення архітектурних об'єктів в місті, їх композицією; семантика представлена смисловим наповненням тих же архітектурних об'єктів; прагматика відображатиме специфіку «споживання» та взаємодії особистості, локальних міських спільнот з публічними просторами, будівлями, транспортом у місті. Розглядаючи місто як культурний текст варто відштовхуватися від розуміння дискретності подібного тексту, тобто визнати міський текст як такий, що складається із знаків, значення яких виникають в результаті їх взаємної проєкції, а отже, залучаючи семіотичну оптику Ч. Морріса, сприймати як метазнаки.

Варто більш детально розглянути запропоновані Ч. Пірсом та Ф. де Соссюром моделі знаків [12]. У своїй роботі «Курс загальної лінгвістики» Ф. де Соссюр задав парадигму гуманітарної думки у ХХ ст. в межах якої запропонував діадичну модель знака, яка пропонує розглядати структуру знака, що складається із двох взаємопов'язаних частин: *signifier* (вказівник; символ; те, що визначається), тобто форма, що може набути знак; *signified* (означуване) – поняття, що презентується. А в межах власних наукових робіт Ч. Пірс представляє тріадичну модель знака [10, с. 50], в якій знак складається з трьох частин: репрезентамен (*representamen*) – форма, що набуває знак; інтерпретант (*interpretant*) – це сенс, що походить від знака; об'єкт – те, на що проєктується знак.

Як зазначає С. Лінда, «репрезентамен нагадує означаюче у Ф. де Соссюра, у той час як інтерпретант – означуване, проте, на відміну від останньої, інтерпретанта має властивість: вона сама по собі є знаком у розумі інтерпретатора. У той час як Ф. де Соссюр підкреслював довільну природу лінгвістичного знака, сьогодні більшість семіотиків підкреслюють, що знаки відрізняються щодо того, наскільки вони довільні або конвенційні. На основі цього Ч. Пірс формулював три види відношень між засобом вираження знака та його референтом (об'єктом позамовної дійсності, який має на увазі особа, що здійснює акт мовлення). Ці види відношень ще інакше називають «видами знаків» – це відома фундаментальна тріада Ч. Пірса: знаки-ікони, знаки-індекси та знаки-символи. Тобто знаки представляють об'єкт на основі подоби, казуальності (збігу, випадковості) та довільного консенсусу (суспільного договору). Знаки перераховані вище у порядку збільшення конвенційності: іконічний знак – це знак, прямо пов'язаний певним чином з означуваним, індексний знак – це знак, подібний на означуване, та символічний знак – знак, який відносно означуваного є довільним або винятково конвенційним» [5]. Застосовуючи тріаду Пірса до міського простору, як приклад можна зазначити, що в якості іконічних знаків виступають архітектурні об'єкти в місті.

Важливим моментом теоретичної еволюції поглядів на семіотичний аналіз є запропоновані положення Ф. де Соссюром, які стали основою структуралізму і постструктуралізму, та дозволяє підійти до аналізу мови, як і будь-якої знакової системи, у вигляді структури з фіксованою відповідністю знаків та значень. Дана теза присутня в межах структуралізму та постструктуралізму. У свою чергу, деконструкція відомого французького вченого Ж. Дерріди концептуалізує комунікацію як процес, в якому значення не зафіксовані мовною системою, а вільно існують в потоці мови, а спілкування постає вільною грою знаків. А отже «мова міста» має семіотичні характеристики, які є можливим зафіксувати в дискурсах міста.

В публікаціях, присвячених розгляду феноменологічної перспективи дослідження міста, зазначається, що домінуюча різниця в підходах до аналізу мови у Ф. де Соссюра та М. Бахтіна представлена у даних положеннях: чим визначається значення мовних знаків та чи існують неопосередковані відносини між знаком та значенням. Якщо Ф. де Соссюр дає відповіді на ці запитання на абстрактному, понятійному рівні, завдяки чому об'єкт лінгвістики отримує чіткі межі, то для М. Бахтіна відповіді знаходяться на межі з реальною мовною практикою, з соціальним контекстом мовної взаємодії тих, хто спілкується. Звідси – живий зв'язок спілкування, пізнання і самопізнання, об'єднавча роль діалогу, конститутивний статус контексту і невичерпний творчий потенціал самої діалогічної моделі мови [9].

В контексті аналітики міського простору особливий інтерес представляє концептуальна ідея структури знака, запропонована Г. Фреге. Експлікація даної схеми відкриває можливості вивчення міських об'єктів та предметів з позиції семіотичного підходу. Розглянемо детальніше ідею «трикутника Фреге». Модель передбачає наявність трикутника, де вершинами виступають знак (ім'я, сигніфікат), концепт (сенс, десігнат) і денотат. Денотат у логіці та семантиці – це предмет, який позначають власним іменем (константа або терма) або клас предметів, які називають спільним іменем. Денотат відповідає поняттю «об'єкта» у тріаді Ч. Пірса. У свою чергу, ім'я у Г. Фреге – це те, яким чином іменується предмет (денотат), ім'я є відповідником «*representamen*» у Ч. Пірса або «*signifier*» у Ф. де Соссюра. Ще одна характеристика – це концепт або смисл, те, що у повсякденній мові називають значенням. У семантиці ж розрізняють предметне значення і смисл. Предметним значенням певного виразу називають той предмет або клас предметів, які позначаються цим виразом: тобто це й буде денотат. Водночас кожен вираз має внутрішній зміст, який і буде називатися сенсом. Саме теорія трикутника Фреге, або теорія імені, покладена в основу сучасної логічної семантики [13]. Наприклад, кейс міста Дніпра демонструє наступне застосування трикутника Фреге: «Дніпро» – є знаком, «місто Дніпро» – денотат, «місто обласного

значення в Україні, адміністративний центр Дніпропетровської області та Дніпровського району» – концепт, сенс. У подальшому, аналізуючи знаково-символічну складову міського простору, можливим є дослідження руху даної схеми, визначення специфіки концепту як класичного продукту культури та ін.

Як звертає увагу С. Лінда, також у семантиці представлені й інші конструкції знака. Наприклад, трикутник Одена-Річардса, де вершинами трикутника стали символ, референт і референція, де символ – це є поняття, референт – власне об'єкт, на який символ посилається, а референція – це мислене уявлення про предмет. Як видно, незважаючи на різницю термінологій, усі конструкції об'єднує множинне трактування знака. Обов'язковою складовою структури знака є ім'я (або вказівник, символ, репрезентамен, сигніфікат – у міському просторі це офіційні найменування архітектурних, ландшафтних, логістичних, транспортних об'єктів), тобто форма знака (візуальна або акустична) і смисл (означуване, референція, інтерпретанта, десигнат, концепт), тобто сутність знака (ментальна – оскільки знаходиться у залежності від соціокультурних детермінант кожного конкретного міського простору). У багатьох конструкціях до цих двох складових додається ще денотат (референт, об'єкт), тобто річ, на яку посилається знак, яку цей знак і означає. Денотат може реально існувати в даний момент (чи існував у минулому), а може і не існувати (бути придуманим) – і в даному випадку ми можемо говорити про міські нарративи, метафори, міську міфологію та ін. [5].

У дослідницькій ситуації розгляду міста як культурного тексту, неодмінно варто звернути увагу на підходи семіотичного аналізу Г. Зімеля, Ю. Лотмана, В. Беньяміна. Що може об'єднати даних вчених? Як відмічає К. Червенко у науковій публікації «Символіка міста: семіотичний підхід»: «Г. Зімелю, В. Беньяміну, Ю. Лотману як «читачі» міста мають щось спільне. Тоді як праці Мішеля де Серто описують власну позицію як позицію Ікара-вуаериста, який спостерігає за великим містом зверху. У разі де Серто мова йде про верхівку торгового центру на Манхеттені. Автор наводить відмінність між двома когнітивними структурами, які характеризують артикуляції міста: узагальнююче бачення тих, хто створює всеосяжні паноптичні й теоретичні конструкції, дивлячись на місто з висоти пташиного польоту, і міські практики тих, хто аналізує місто «знизу». Перших Мішель де Серто відніс до «вуаеристів», теоретиків нерухомої просторової тотальності. Других – до «пішоходів», які практично опановують середовище міського простору. Виходячи з цього підходу, Г. Зімеля і В. Беньяміна можна віднести до «пішоходів», оскільки їхній підхід до міської повсякденності зосереджений на певних об'єктах міста. А Ю. Лотмана відносить до «вуаеристів», оскільки він не висуває на передній план свій суб'єктивний досвід, а передусім зосереджується на широких міфологічних категоріях, за допомогою яких місто постає статичним і нелюдським» [14].

На особливу увагу заслуговує теоретичні та методологічні розробки Ю. Лотмана який у своїх працях пропонує розглянути два напрямки міської семіотики: по-перше, місто як простір; по-друге, місто як ім'я [7, с. 167]. Дослідник звертає свій погляд на той факт, що саме принциповий семіотичний поліглотизм будь-якого міста робить його полем різноманітних і за інших умов неможливих семіотичних колізій. Як відмічено в роботі В. Грушко, на думку Ю. Лотмана, місто, реалізуючи стиковку різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів, здійснює різноманітні гібридизації, перекодування, семіотичні переклади, які перетворюють його на потужний генератор нової інформації. Джерелом таких семіотичних колізій є архітектурні споруди, міські обряди й церемонії, сам план міста, найменування вулиць і тисячі інших знаків, образів, облич культури [2].

Таким чином, у будь-якому дослідженні онтологічної реальності створюються знаки і часто знакові системи. Саме тому слід розрізняти, коли діяльність з їхнього створення та обробки має семіотичний характер, а коли вона належить тим галузям науки, в лоні яких вона здійснюється та проводиться, не виходячи за чітко окреслені межі окремих дисциплін. Робота зі знаками та знаковими системами в межах будь-якої науки, виконана в концептах цієї науки, належить їй, і становить її часткову семіотику. Робота зі знаковими системами соціології, а саме з конструюванням соціальної реальності за допомогою ідеології, соціальною комунікацією, в такому ключі є соціологічною діяльністю, хоча і носить семіотичний характер [4]. Відповідно, продемонстровані наукові розробки в напрямку семіотичного аналізу демонструють потенціал семіотики в напрямку дослідження міського простору. Так як для будь-якої семіотичної системи знак поєднуючись за законами синтагматики з іншими знаками, утворює текст – як зазначав Ф. де Сосюр – з одного боку, слова в мові, з'єднуючись, один з одним, вступають між собою у відносини, засновані на лінійному характері мови, який виключає можливість проголошення двох елементів одночасно, ці елементи вбудовуються один за іншим в потоці мовлення – подібні поєднання можна назвати синтагмами. Залучаючи термінологічний масив семіотичного підходу Ф. де Сосюра, пропонуємо використовувати термін «синтагма» для означення логіки організації лінійних позицій об'єктів міського середовища (як приклад – архітектурних одиниць), а отже можливим видається виявлення закономірностей сполучення, співвідношення цих об'єктів у міському просторі та виявлення символічного навантаження та зв'язку між ними. Зокрема перспективним є експлікація елементів семіотичного підходу до декодування архітектурного простору міста. Оскільки основні інтереси семіотики зосереджені на описі загальних структур (мови, кодів), то відповідно основною проблемою архітектурної семіотики можна вважати формування понять мови і знаків архітектурних об'єктів. При цьому природним є виходити з того, що текст – це матеріальна реалізація системи кодів. Так, застосування «принципу

ідентифікації» (який запропонований Ш. Баллі в лінгвістичному блоці семіотичного підходу) до дослідження об'єктів міського простору дає змогу визначити можливість/неможливість зафіксувати замість лінійного переліку об'єктів (номера будинків на вулиці, тип призначення будівлі) єдиний ідентифікатор (як приклад, «центр міста», «елітний район», «модні заклади» та ін.). Залучення семіотичної оптики дозволяє розкрити ширше межі соціологічного аналізу та застосувати представлені методологічні схеми для визначення тканини символічного простору міста як об'єкту наукових досліджень – розглянути архітектурні об'єкти як індексні знаки, зафіксувати наявність іконічних, символічних та метазнаків в міському просторі, простежити специфіку процесів денотації міської тканини, підтвердити тези щодо дискретності міського тексту.

Літератури:

1. Воронкова В. Г. Планування та прогнозування в умовах ринку: навчальний посібник. Київ: ВД «Професіонал», 2006. 352 с.
2. Грушко В. Міста у культурно-семіотичному процесі формування геополітичних просторів та зон підвищеної геополітичної напруги. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. 2014. №2. С. 61-69.
3. Жулькевська О. В., Грищенко М. В. Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін. *Соціологічні студії*. 2012. №1. С. 61-66. URL: <https://sociostudios.eenu.edu.ua/index.php/socio/article/view/25/14>
4. Ковтуненко Е. С. Методологічні підходи в семіотичному аналізі. *Наукові праці: науково-методичних журнал*. 2013. Вип. 199. Т.211. С. 44-49.
5. Лінда С. М. Структура «архітектурного знака» та «архітектурного тексту» в семіотичному аналізі об'єктів історизму. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/15577/1/4-14-25.pdf> (дата звернення: 20.07.19) назва з екрану.
6. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров, 1996. Москва: Языки русской культуры. 464 с.
7. Лотман Ю. М. Люди и знаки. *Семиосфера*. 2000. СПб.: Искусство-СПБ, 704с.
8. Малес Л. В. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія в ситуації поліпарадигмальності соціологічного теоретизування. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. №12. С. 11-15.
9. Міклін М. В. Місто як структуроутворювальна машина знаків у феноменологічній перспективі. Modern directions of theoretical and applied researches. URL: <http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2015>. (дата звернення: 23.07.19). Назва з екрану.
10. Пирс Ч. Начала прагматизма. СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. С. 49-52.
11. Співак Д. Семіотика як методологія дослідження політичної урбаністики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. 2016. Випуск 20. С. 3-38.
12. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. *Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. 1999 С. 68-78.
13. Фреге Г. Смысл и денотат. *Я иду на занятия... Семіотика. Хрестоматія*. Москва: Изд-во Ипполитова. 2005. С. 43-66.
14. Червенко К. М. 2012 Символіка міста: семіотичний підхід. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. Том 24 (65). № 4. С. 214–219.

Возможности использования семиотического подхода к анализу городского пространства

Основное внимание в статье сосредоточено на анализе эвристического потенциала семиотического подхода в исследовании городского пространства. Зафиксировав в качестве объекта исследования город как культурный текст и отталкиваясь от методологических ориентиров социокультурного подхода и постструктуралистских опций анализа предложено в качестве предметной сферы исследования воспринимать знаково-символическое пространство города сквозь призму семиотической оптики. Соответственно город как социокультурный феномен может рассматриваться как совокупность знаковых объектов. В качестве теоретического базиса рассмотрено эволюцию взглядов ряда зарубежных ученых, в частности сосредоточено внимание на научных работах В. Беньямина, Р. Барта, К. Леви-Стросса, Ч. Дженкса, К. Линча, Г. Зиммеля. В качестве основных работ в направлении семиотической аналитики выделены труды Ф. де Соссюра, Ч. Пирса, Ч. Морриса, Ю. Лотмана. Отмечено, что важным моментом теоретической эволюции взглядов на семиотический анализ предложенные положения Ф. де Соссюром позволяет подойти к анализу языка, как и любой знаковой системы в виде структуры с фиксированной соответствием знаков и значений. Данный тезис присутствует в рамках структурализма и постструктурализма. Проанализировано, идеи «треугольника Фреге» и «треугольника Одена-Ричардса», отмечено, что данный теоретических инструментов в исследовании городов существенно расширяет потенциал урбанистических исследований. Подчеркнуто, что применение инструментов семиотического подхода позволяют соединить аналитику знаково-символической системы города и пространства городской повседневности, что в свою очередь открывает новые возможности для исследования отдельных аспектов городского пространства в направлении исследования индексных, иконических, символических знаков, особенностей процессов денотации ряда объектов городского пространства.

Ключевые слова: городское пространство, семиотика, знак, символ, культурный текст.

References:

1. Voronkova, V. H. (2006) Planning and forecasting in market conditions: textbook. In Voronkova, V. N. (ed.). Kyiv: VD «Professional».
2. Grushko, V. (2014) Cities in cultural and semiotic shaping geopolitical spaces and zones of increased geopolitical tension. *The scientific issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Geography*. No 2. pp. 61-69.
3. Zhulkevskya, O. V., Hryshchenko, M.V. (2012) Public space of city as an object of sociological investigation and empirical referent of social changes. *Sociological studios*. No 1. pp. 61-66.
4. Kovtunencko, E. S. (2013) Methodological approaches are in a semiotic analysis. *Scientific works: scientific and methodological journal*. 2013. №. 199. Vol. 211. pp 44-49.
5. Linda, S. M. (2012) Structure of the "architectural sign" and "architectural text" in the semiotic analysis of the objects of historicism. *Visnyk of Lviv National Polytechnic University: Architecture*. Vol. 728. pp. 14-25.
6. Lotman, Yu. M. (1996) Inside of Thinking Worlds. Moscow: *Yazyki russkoi kultury*
7. Lotman, Yu. M. (2000) People and Signs. Semiosphere SPb.: Iskusstvo-SPb.
8. Males L. V. Socio-cultural analysis as a cognitive strategy in the situation of polyparadigmality of sociological theoretization. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*. 2011. Vol. 12. pp. 11-15
9. Miklin, M. (2015) City as a structure-forming mechanism of symbols in the phenomenology. Modern directions of theoretical and applied researches 2015 [online]. Available at: <https://www.sworld.com.ua/konfer38/323.pdf>
10. Peirce, Ch. (2000) Nachala prahmatyzma. *Laboratoryia metafizicheskyykh issledovanyii filosofskogo fakulteta SPbHU; Aleteiia*.
11. Spivak D. (2016) Semiotics as methodology of political urban studies research. *Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 22*. Vol. 20. pp. 33-38.
12. Saussure Ferdinand de. (1999) Course in General Linguistics. Byohrafycheskye y krytycheskye zametky o F. de Sossiure. In Chapaeva, N. V. and Bespalov V. E. (ed.) Ekaterynburh: Yzd-vo Ural University.
13. Frege, G. (2005) 'Sense and denotat'. *Ya idu na zaniatiya... Semyotyka*. Textbook. Moscow: Yzd-vo Yppolytova, pp. 43-66 [in Russian]
14. Chervencko, K.M. (2012) Symbolics of a city: semiotic approach. *Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Philosophy. Culturology. Political sciences. Sociology*. Vol. 24 (65). № 4. pp. 214-219.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК: 331.5: 314.727

ПЕРЕХІД УКРАЇНИ ДО ЕКОНОМІКИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ ПЕРЕСУВНИХ РИНКІВ ПРАЦІ

Прибиткова Ірина Михайлівна – доктор економічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, професор НаУКМА, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, i.pribytkova@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2528-9504>

Pribytkova Iryna – Doctor of science (Economics), leading research fellow at the department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of sciences of Ukraine, professor of NaUKMA, 12, Shovkovychna str., Kyiv, 01021, Ukraine, i.pribytkova@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2528-9504>

У статті досліджується перехід України до економіки постіндустріального типу, що змінює пропорції між основними сферами зайнятості населення. Аналізується терціаризація (тобто переважання в структурі економіки третинного (сервісного) сектору) видів та організаційних форм економічної діяльності в основних секторах економіки України, що відбулася у 2001-2018 рр. Формулюється висновок про неминучість суцільного переходу країни до терціаризації занять за рахунок деіндустріалізації України, а також до структури зайнятості постіндустріального типу. Наводяться результати аналізу розподілу найманих працівників за видами економічної діяльності в Україні впродовж 2000-2018 рр., які є красномовним свідченням послідовного розвитку процесів витіснення вторинного (індустріального) сектору третинним (сервісним) сектором національної економіки. Формулюються аргументи на користь думки експертного середовища щодо неспроможності ринку праці задовольнити попит населення на працевлаштування, особливо за місцем постійного проживання. Акцентується увага на феномені вимушеної незайнятості, що набуває все більшого поширення серед українського населення. Підкреслюється, що, з огляду на це, можна говорити про створення передумов для розвитку пересувних (мобільних) ринків праці як всередині країни, так й за її межами. Зазначається, що основною ознакою внутрішнього пересувного ринку праці є територіальна роз'єднаність постійних місць проживання та місць зайнятості всередині країни і щоденні або щотижневі трудові поїздки працівників в інший населений пункт і повернення додому. Аналізуються міграційні настанови та плани українців. Підкреслюється, що реконфігурація міграційних потоків на пострадянському просторі зумовила формування нових територіальних міграційних систем. Акцентується увага на тому, що серед потенційних трудових мігрантів переважають так звані міграційний резерв швидкого реагування. Зазначається, що ситуація, яка склалася, особливо небезпечна в умовах воєнного конфлікту на сході України; що її подолання значною мірою залежить від продуманої політики інвестування в національну економіку та додержання відповідності між структурою робочих місць та структурою кваліфікованої робочої сили.

Ключові слова: терціаризація занять, сервісна економіка, зайнятість постіндустріального типу, вимушена незайнятість, пересувні ринки праці, міграційні настанови та плани.

The paper investigates the Ukraine's transition to the economics of postindustrial type, changing the proportions between basic spheres of population employment. The subject of analysis is the tertiarization of forms and organizational shapes of economic activity in the basic domains of Ukraine economics in 2001-2018. It is concluded that a final transition of the Ukraine to the tertiarization of activities at the expense of the deindustrialization is inevitable. The analysis of hired laborers' distribution by the forms of economic activity in the Ukraine in 2000-2018 is a very eloquent evidence of a successive replacement of the second (industrial) sector by the tertiary (service) sector of the national economics. It is supported the opinion of the expert community about impossibility of labor market to satisfy the demand of unemployed population with a job, and especially by place of residence. The author pays attention to phenomenon of forced unemployment obtaining more and more spread among Ukrainian population. It is emphasized that under existing conditions of work everything points out the fact of creating the necessary prerequisites for development of itinerant/mobile labour markets both inside and outside of the Ukraine. It is noted that the territorial disconnection of the places of residence and places of employment inside of the Ukraine as well as daily and weekly labour pendulum moving of workers are the basic sign of inner mobile labour market. Special attention is paid to the emigration attitudes and plans of Ukrainians. It is accentuated that

reconfiguration of migration flows in the postsoviet area was stipulated by forming of a new territorial migration systems. The author gives attention to the principal formative stratum of the potential labour migrants: the inhabitants of countryside and small towns predominate in their midst, making up so-called migration labour reserves of prompt reaction. The author comes to the conclusion that established situation in the sphere of internal and foreign migration is especially dangerous for people from all walks of life under existing conditions of war invasion at the East of Ukraine and annexation of the Crimea peninsula. In order to bring about a fundamental change of dangerous state of affairs of Ukraine it is necessary to put into practice the well-grounded policy of investment into national economics and bring in correspondness the structure of working places with structure of skilled man-power.

Keywords: tertiarization of occupations, service economics, employment of postindustrial type, forced unemployment, mobile labor markets, migration attitudes and plans.

В сучасних українських реаліях, перш за все в умовах економічної кризи, яку переживає наше суспільство, зокрема суттєвого скорочення ринку праці, проблема, що аналізується у цій статті, є надзвичайно актуальною.

Як подолати ситуацію, що склалася? Що вже зроблено і що ми маємо зробити для цього на державному та індивідуальному рівні? Як пересічні українці борються з вимушеною незайнятістю, де вони знаходять роботу? Що таке пересувні ринки праці? Відповіді на ці та багато інших питань і є метою цієї публікації.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що інформація, представлена в даній статті, аналізується в контексті авторської концепції причин і закономірностей розвитку трудової міграції населення, яка ґрунтується на узагальненні результатів багатолітнього спостереження міграційних подій в Україні. Започаткований нами наприкінці 1960-х років моніторинг структури і динаміки міграційних потоків був продовжений після розпаду СРСР і триває досі. Їхня реконфігурація в пострадянському просторі спричинила формування нових територіальних міграційних систем. Становлення сучасного міграційного порядку було зумовлено відмовою від державної міграційної доктрини радянських часів та переходом України до економіки постіндустріального типу, який змінив пропорції між основними сферами зайнятості населення. Відміна інституту прописки і введення безвізового режиму перетину кордонів країн Європейського Союзу спричинили прискорення процесів масового переміщення трудових мігрантів в пошуках роботи як усередині України, так і за її межами. *У цьому контексті підкреслимо, що ми інтерпретуємо працевлаштування українців поза постійним місцем проживання як феномен постання і подальшого розвитку системи пересувних/мобільних ринків праці з перемінною структурою, який стрімко прогресує у часі та просторі.*

Дослідницький досвід, накопичений упродовж багаторічних прикладних розвідок трудової міграції, був узагальнений нами в одноособовій монографії «Маятникова міграція населення», що була опублікована в 1979 році [1]. У подальшому ми продовжили системне спостереження міграційних подій в Україні в режимі моніторингового дослідження. І хоча кількість досліджень міграції, зокрема трудової, постійно зростала, а їхній тематичний діапазон розширювався, потреба у створенні теоретико-методологічних основ і системи методичних засад, а також системи методичних засобів та правил вивчення міграційних процесів поставила на порядок денний завдання переосмислення теоретичної спадщини і створення конструктивної та дієвої метатеорії. Результати узагальнення моніторингових досліджень стали наріжним каменем авторської концепції просторової самоорганізації населення, в якій акцентується увага на його вибіркового ставленні до території власного проживання [2, с. 84-98]. Так, нами був розроблений метод картографічного моделювання для цілей моніторингу просторової поведінки населення та вивчення параметрів його демографічної структури [3, с. 153-165]. Уточнюючи зміст поняття «гуманітарна безпека населення», ми запровадили інноваційний концепт якості життя як основної оцінної категорії в прикладному аналізі міграційних настанов та планів конкретного індивіда і конкретної соціальної групи [4, с. 78-93].

Представлені в статті дані про розвиток пересувних/мобільних ринків праці в Україні та за її межами, отримані за розробленою авторкою програмою при проведенні в 2018 році чергового національного моніторингового опитування Інституту соціології НАНУ (опитування здійснено за репрезентативною вибіркою, яка склала 1800 осіб). Висновки, отримані завдяки аналізу цих даних, невтішні: незайнятість українців продовжує зростати і створює передумови для поширення сфери пересувних/мобільних ринків праці як в Україні, так і за її межами.

Зазначимо, що термін «пересувні/мобільні ринки праці» був уведений нами в науковий обіг у 2013 р. в статті «Структура міграційних потоків і пересувні ринки в Україні» [5, с. 190-197]. Цей термін використовується в поєднанні з концептом «*трудова маятникова міграція населення*», яка має циклічний характер, оскільки територіальні переміщення людей пов'язані з реалізацією життєвих циклів їхньої трудової поведінки. Цикли (щоденні, тижневі, місячні, сезонні, річні) завершуються поверненням

робітників до місць постійного проживання. Тому трудову маятникову міграцію, (як внутрішню, так й зарубіжну), називають іноді *поворотною*.

Терціаризація¹ видів та організаційних форм економічної діяльності в Україні в 2001-2018 рр.

Структура занять у колишньому СРСР пережила у 1960-1970-х роках подвійну перебудову: індустріальний (вторинний) сектор випередив аграрний (первинний), однак невдовзі поступився першістю сервісному (третинному). Лідерами цих зсувів були РРФСР і північна Прибалтика, тоді як західні області України тільки-но вступили в цикл активного індустріального розвитку. У великих центрах країни дістала розвиток своєрідна інверсія звичайних повсякденних і науково-інформаційних послуг (так званий четвертинний сектор), випереджальне зростання яких стимулювали потреби наддержави, якою в той період був СРСР.

1990-ті роки стали перехідними для країн СНД, що утворилися на руїнах Радянського Союзу. За образним визначенням А. Трейвіша, вони застрягли на порозі ринку, сервісної економіки, масових високих технологій, невеликих і гнучких (в усіх аспектах) підприємств [6, с. 47].

Для кризового перехідного періоду А. Трейвіш виокремлює три якісно різні етапи: *передкризовий, кризовий і посткризовий*. Перший із них, котрий визначають ще як *доперехідний*, характеризується явною деградацією колишньої економічної системи і пов'язаний із першими спробами її ринкового реформування. Відбувається розмивання колишніх тенденцій розташування продуктивних сил і принципів їхньої організації.

Кризовий етап збігається з початком реформ, коли розпад старих господарських структур і зв'язків випереджає становлення нових. Власне *перехідний період* триває на загальному тлі економічного спаду, інфляції, гострих дискусій про суть змін, непевності влади й розгубленості населення. Про принципи нового розташування продуктивних сил поки що не йдеться. Мають місце просторові прояви негативної динаміки: в одних регіонах спостерігаються явні симптоми кризи, в інших вони присутні в латентному вигляді. Однак виникають нові різновиди й організаційні форми діяльності, хоча її осередки не вирізняються сталістю. І, нарешті, в *посткризовому періоді* вимальовуються контури нового розташування продуктивних сил, відмінні від географії перших спроб, хоча залежність їх від результатів попереднього етапу й успішності цих спроб поза сумнівом. Процеси впорядкування і творення набувають нової якості й починають переважати. Набувають розвитку нові види діяльності і передусім у сервісному секторі.

А. Трейвіш зазначає, що всі три етапи розвиваються за різними сценаріями. У разі занурення в кризу рівень радикалізації суспільства і його готовності до змін різняться. У розпал кризи форми її прояву характеризуються різним рівнем гостроти – від порівняно спокійного варіанту, обмеженого соціально-економічною сферою, до варіанту напруженого, ускладненого політичним хаосом, зміною влади і військовими зіткненнями. Для третього етапу важливі пропорції між ринковими та неринковими механізмами, з якими суспільство вийде з кризи, і конкретне економічне підґрунтя піднесення [6, с. 48].

Спробуймо оцінити новітні зсуви в структурі зайнятості населення в основних секторах економіки в Україні, що відбулися у 2001-2017 роках, і збагнути смисли трансформацій економічної системи. Порівняння агрегованих показників, згрупованих за ознакою належності видів діяльності зайнятого населення до основних секторів економіки країни (табл. 1), веде нас до таких висновків.

Кількість працівників *первинного (аграрного)* сектору зайнятості в Україні в цілому скоротилася із 21,7% у 2001-му до 17,7% у 2017 році. Одночасно мало місце зменшення частки зайнятих у промисловості та будівництві від 28,3% у 2001-му до 19,1% у 2017-му, що вказує на послідовну *деіндустріалізацію* країни у зв'язку з деградацією базових галузей української економіки. Втім, цей процес важко назвати новим, несподіваним чи обвальним. Він потроху розвивався вже у 1980-х, зміцнів у 1990-х, а в останню декаду ХХ століття охопив усю країну. Вже у 1990-х промислові підприємства простоювали, а працівники, котрі, як і раніше, перебували у штаті, але не отримували заробітної плати, мусили шукати заробіток в інших сферах. Натомість помітно зросла зайнятість у *третинному (сервісному)* секторі: із 50,0% у 2001 році до 63,2% у 2017-му. І якщо наприкінці 2001 року в Україні був досягнутий баланс у розподілі зайнятих за видами діяльності між первинним та вторинним секторами, з одного боку, і третинним та четвертинним секторами – з іншого (50,0% на 50,0%), то в 2017-му році це співвідношення змінилося на користь двох останніх, сягнувши пропорції 36,8% до 63,2%. Іншими словами, *вочевидився суцільний перехід до терціаризації занять за рахунок деіндустріалізації країни, а також до структури зайнятості постіндустріального типу*.

Розподіл найманих працівників за видами економічної діяльності в Україні в цілому за той самий період – ще більш красномовне свідчення швидкого розвитку процесів витіснення вторинного сектору третинним – сервісним (табл. 2). У 2017 році частка найманих працівників у галузях третинного і четвертинного секторів становила 69,1% (більше двох третин) всіх зайнятих в Україні.

¹ Терміном «терціаризація» позначається переважання в структурі національної економіки третинного (сервісного) сектору.

Таблиця 1

Зсуви у трисекторній структурі занять населення за видами економічної діяльності в Україні, (2001-2017 рр.), (%)²

Роки	Розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності в основних секторах економіки			
	Усе зайняте населення	У тому числі		
		У первинному секторі (аграрному)	У вторинному секторі (індустріальному)	У третинному секторі (сервісному)
2001	100,0	21,7	28,3	50,0
2003	100,0	20,4	24,6	55,0
2004	100,0	19,7	24,6	55,7
2005	100,0	19,4	24,2	56,4
2006	100,0	17,6	24,2	58,2
2009	100,0	15,6	22,4	62,0
2010	100,0	15,4	21,7	62,9
2011	100,0	16,8	21,0	62,2
2012	100,0	17,2	20,7	62,1
2013	100,0	17,5	20,4	62,1
2014	100,0	17,1	20,2	62,7
2015	100,0	17,4	19,6	63,0
2016	100,0	17,6	19,3	63,1
2017	100,0	17,7	19,1	63,2

Таблиця 2

Зсуви у трисекторній структурі зайнятості найманих працівників за видами економічної діяльності в Україні, (2001-2017 рр.), (%)³

Роки	Розподіл найманих працівників за видами економічної діяльності в основних секторах економіки			
	Усе зайняте населення	У тому числі		
		У первинному секторі (аграрному)	У вторинному секторі (індустріальному)	У третинному секторі (сервісному)
2000	100,0	17,2	32,8	50,0
2001	100,0	21,7	28,3	50,0
2003	100,0	12,4	32,1	55,5
2004	100,0	11,7	32,6	55,7
2005	100,0	10,3	32,5	57,2
2006	100,0	9,3	32,1	58,6
2009	100,0	7,0	29,0	64,0
2010	100,0	6,4	28,1	65,5
2011	100,0	6,0	28,0	66,0
2012	100,0	6,1	27,6	66,3
2013	100,0	5,6	27,4	67,0
2014	100,0	5,8	26,6	67,6
2015	100,0	6,0	25,5	68,5
2016	100,0	6,0	25,1	68,9
2017	100,0	6,1	24,8	69,1

² Розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності здійснено на основі Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД), затвердженої наказом Держспоживстандарту України від 26.12.2005 р. № 375. Крім найманих працівників, до зайнятого населення належать роботодавці, які працюють не за наймом у секторі самостійної зайнятості, самозайняті та члени сім'ї, які працюють без оплати. Показники зайнятості населення на 2001 рік обчислено автором за даними перепису населення України станом на 5.12.2001 р.; на наступні роки – за даними поточного обліку зайнятості населення за видами економічної діяльності, здійснюваного Державною службою статистики України. Методологія обчислення показника зайнятості населення за видами економічної діяльності передбачає визначення зайнятості населення за місцем його фактичного проживання. Розподіл кількості зайнятого населення за видами економічної діяльності здійснюється за гармонізованою оцінкою, шляхом інтеграції даних різних джерел. Ураховано кількість тимчасових працівників, залучених до підготовки та проведення виборів у 2014 році Президента України та до Верховної Ради України у 2015 році – депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів. [7, с. 172; 8, с. 79].

³ Розподіл найманих працівників підприємств, установ та організацій за видами економічної діяльності до 2011 року включно здійснено на основі Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД) ДК 009: 2005, а починаючи з 2012 року – за КВЕД ДК 009:2010. Кількість найманих працівників підприємств, установ, організацій охоплює зайнятих, які за місцем роботи уклали трудовий договір (контракт, договір цивільно-правового характеру) на постійній або тимчасовій основі. До цієї категорії віднесені працівники суб'єктів підприємницької діяльності, бюджетних і фінансових установ та громадських організацій, а також кадрові військовослужбовці (крім строкової служби), особи рядового та керівного складу правоохоронних органів. Найманих працівників ураховують за місцем прикладання їхньої праці, тобто за місцем знаходження підприємства або його структурного підрозділу, що класифікуються за відповідними видами економічної діяльності [9, с. 46-53; 10, с. 13].

Перехід до постіндустріальної епохи змінює пропорції між основними секторами економіки. Перерозподіл працівників із вторинного сектору до третинного (сервісного) в класичному варіанті відбувається внаслідок зростання продуктивності праці в промисловому виробництві та звільнення працівників з його галузей, а також у результаті підвищення їхнього добробуту і попиту на товари та послуги. У вітчизняному варіанті збільшення чисельності зайнятих у третинному секторі відбувається вимушено: не тому, що збільшився попит на послуги, а тому, що необхідно виживати. Люди радіють будь-якій роботі, аби вона приносила бодай якийсь заробіток. Зростання зайнятості в сервісному секторі в Україні – це передусім результат розпаду промислового виробництва і суцільного збідніння населення.

Трансформація трисекторної структури занять населення за видами економічної діяльності відбувається в Україні нерівномірно і за різними сценаріями. Різні регіони країни живуть немов у різних епохах, хоча час один – початок ХХІ століття. Найвищого рівня постіндустріального розвитку досягнуто у столиці, де структура зайнятості населення вирізняється високим рівнем концентрації видів діяльності в галузях третинного і четвертинного секторів міської економіки. Однак й у столиці розвиток сервісної економіки не може бути стабільним, коли країна ледь животіє в умовах затяжної кризи та передвибірчої лихоманки.

Вимушена незайнятість, перспективи працевлаштування

В Україні, що виживає за умов неоголошеної гібридної війни, перманентного скорочення реального валового внутрішнього продукту, знецінювання національної валюти, зростання валютних боргів, неплатоспроможності позичальників, збанкрутілих банків, фінансової залежності від МВФ, масового безробіття, непосильних грабіжницьких комунальних платежів і суцільної корупції, населенню надзвичайно важко адаптуватися до реалій сучасного життя. Експертне середовище відмічає відсутність системного підходу до реалізації реформ, високий рівень безробіття та тіньової економіки. Одним з головних завдань для економіки України є збереження високкваліфікованого кадрового потенціалу, проте розроблена Міжнародною організацією праці (МОП) «Програма гідної праці для України на 2016-2019 рр.» не виконується.

Головною причиною вимушеної незайнятості є неспроможність ринку праці задовольнити попит населення на працевлаштування. Розподіл думок щодо отримання роботи за місцем проживання однозначно свідчить про обмежені шанси досягти успіху. Сільські мешканці, городяни з невеликих міст та містечок, безперечно, є лузерами в цій лотереї і утворюють разом численну страту скривджених громадян. Проблема пошуку роботи перш за все притаманна бідним людям. Вони готові отримати будь-яку роботу, але майже половина з них (45,1%) твердить, що її важко знайти. В даному випадку найбільш потерпає селянство (61,1%). Щодругий сільський житель (49,7%) не мав у 2018 році жодної оплачуваної роботи. Багато хто з них був на утриманні родичів або одержував соціальну допомогу, пенсію чи стипендію (табл. 3). Мешканці невеликих та малих міст так само дотримуються думки, що знайти навіть будь-яку роботу – це дуже складне завдання для них (47,4%). Тільки столичні жителі вважають пошук будь-якої роботи проблемною скрутою відносно рідко (17,3%) на відміну від мешканців інших великих міст, які оцінюють сполучені з ординарним працевлаштуванням труднощі як чималі в 1,7 рази частіше (29,6%) у порівнянні з киянами.

Таблиця 3

Вимушена незайнятість та оцінки перспектив працевлаштування за місцем постійного проживання українців, поселенський вимір, серпень 2018 (%)*

Статус зайнятості та перспективи працевлаштування в оцінках українців	Всі жителі України	Розподіл мешканців за місцем постійного проживання			
		У тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільська місцевість
<i>Чи маєте Ви зараз будь-яку оплачувану роботу?</i>					
Так	59,9	74,8	63,3	63,0	50,3
Ні	40,1	25,2	36,7	37,0	49,7
<i>Важко знайти роботу за місцем проживання</i>					
За мою кваліфікацією та з достатнім заробітком	73,8	66,9	66,7	76,3	78,0
За мою кваліфікацією без достатнього заробітку	55,6	33,8	41,5	57,4	69,4
З достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	65,4	53,2	54,0	68,7	73,3
Будь-яку роботу	45,1	17,3	29,6	47,4	61,1

*Розраховано автором за даними Моніторингового дослідження соціальних змін українського суспільства, здійсненого Інститутом соціології Національної Академії Наук України у 2018 році.

Розподіл оцінок українців щодо вимушеної незайнятості та сумнівної перспективи працевлаштування в регіонах їхнього проживання вказує на територію, що постраждала від неоголошеної

війни, розв'язаної Російською Федерацією на Донбасі, та анексії Криму. Вимушена незайнятість у різних формах поширена головним чином у Східному та Південному регіонах і особливо на неокупованій території Донбасу, де знайти будь-яку роботу, за свідомством 71,1% місцевих жителів, майже неможливо.

Вимушена незайнятість характеризується високим рівнем поширення в Україні та має додатковий потенціал евентуального розвитку. Якщо потреба отримати роботу за місцем постійного проживання не може бути реалізованою, українці шукатимуть працевлаштування в іншому регіоні країни або за її межами. Таким чином утворюються передумови для розвитку пересувних ринків праці. Нестача або дисбаланс робочих місць виникають внаслідок неререформованої національної економіки, великого безробіття, некомпетентності урядового менеджменту.

Пересувні ринки праці

Коли усі можливості працевлаштування за місцем проживання вичерпані, українці шукають роботу в іншій країні, регіоні, місті, сільській місцевості. Пов'язані трудовими міграційними потоками населені пункти різних країн утворюють внутрішні та міжнародні територіальні міграційні системи (ТМС) [11, с. 13-22]. Внутрішні пересувні ринки праці функціонують в Україні впродовж кількох десятиліть попри адміністративний тиск і численні заборони, створені міграційною доктриною радянської доби. Структура внутрішніх міграційних потоків у її сучасному дизайні наведена у таблиці 4. Основною ознакою внутрішнього пересувного ринку праці є територіальна роз'єднаність постійних місць проживання та місць зайнятості всередині країни і щоденні або тижневі трудові поїздки працівників в інший населений пункт і повернення додому. Дані табл. 4 свідчать, що майже половина українських робітників (46,8%) залучена в трудову діяльність за місцем постійного проживання. При цьому спостерігається досить вагомий показник участі в консолідації трудових зв'язків поміж містом і сільською місцевістю, притаманний працівникам-селянам (20,7%). Переважна більшість з них зайнята в містах різного рангу (76,5%).

Таблиця 4

Розподіл працівників за місцем роботи стосовно місяця постійного проживання, серпень 2018 (%)*

Розподіл працівників за місцем роботи	Усі жителі України	Розподіл працівників за типом населеного пункту – місяця постійного проживання			
		У тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільська місцевість
<i>Чи знаходиться місце Вашої роботи в населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?</i>					
Працюю за місцем проживання	46,8	69,1	58,1	50,9	28,3
Працюю в іншому населеному пункті України	12,0	5,0	4,1	11,1	20,7
Працюю за межами України	1,1	0,7	1,1	0,9	1,3
Ніде не працюю	40,1	25,2	36,7	37,1	49,7
<i>В якому населеному пункті в Україні знаходиться місце Вашої теперішньої роботи?</i>					
В іншому місті	77,3	71,4	72,2	80,6	76,5
В іншому сільському населеному пункті	22,7	28,6	27,8	19,4	23,5
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Розраховано автором за даними Моніторингового дослідження соціальних змін українського суспільства, здійсненого Інститутом соціології Національної Академії Наук України у 2018 році.

Мешканці малих міст у тісному союзі з трудящим селянством надають значну підтримку іншим міським ринкам праці (80,6%). Дані табл. 4 підтверджують існування феномену пересувних ринків праці всередині України, об'єднаних у загальну систему, що сприяє/підтримує зайнятість українців як в місті, так й на селі. Двосторонній обмін робочою силою поміж містом та сільською місцевістю триває й досі в усіх регіонах країни. Таким чином, необхідно усвідомлювати, що незайнятість є не тільки кількісною, але й структурною проблемою.

Міграційні настанови та плани українців

Аналіз динаміки міграційних настанов і планів жителів України упродовж 1994-2018 рр., здійснений за результатами моніторингу Інституту соціології НАНУ, підводить нас до висновку про їхній украй неусталений характер і обмежений вплив на прийняття рішення про реально неминучий від'їзд до іншої країни. Масове переселення українців до іншої місцевості в Україні або до інших республік колишнього Радянського Союзу також не збирає достатньо голосів для сприйняття цієї альтернативи як такої, що має шанс здійснитися.

Дослідження міграційних планів українців у поселенському вимірі у 2018 році свідчить, що не мали жодного бажання поїхати з населеного пункту, де вони постійно мешкають, найчастіше сільські

жителі (51,7%). До їхніх намірів залишитися вдома приєдналися 44,7% мешканців великих міст і майже стільки ж (43,1%) жителів малих міст та селищ міського типу (табл. 5).

Відбулася зміна евентуальних напрямків і країн в'їзду потенційних мігрантів. Якщо в 2012 році Росія була привабливою країною для 7,1% українців, то у 2018 році їхня частка зменшилася майже вдвічі (3,1%). Найчастіше мали бажання переселитися в цю країну в 2018 році 5,5% жителів великих міст і 2,3% мешканців невеликих міських поселень. За межі колишнього Радянського Союзу хотіли б виїхати 30,9% киян, а у невизначеному напрямку мали намір поїхати 22,4% громадян з великих міст та 27,7% – з малих. Переселитися до іншої місцевості в Україні мали бажання 8,0% мешканців великих міст та 14,1% жителів невеликих міських поселень. Єдине, від чого не відмовились співвітчизники, так це робота за кордоном (табл. 5).

Таблиця 5

Міграційні настанови і плани українців (серпень, 2018 р. %)*

Міграційні наміри українців, напрямки та країни виїзду	Усі жителі України	Розподіл працівників за типом населеного пункту – місця постійного проживання			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тисяч осіб	Невелике місто	Сільська місцевість
<i>Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?</i>					
До іншої місцевості в Україні	10,8	5,0	8,0	14,1	10,8
До Росії	3,1	1,4	5,5	2,3	2,4
До інших республік колишнього СРСР	1,9	2,9	2,7	1,7	1,2
За кордон колишнього СРСР	13,6	30,9	16,7	11,1	9,7
Ще не знаю, куди	24,8	21,6	22,4	27,7	24,2
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	45,8	38,2	44,7	43,1	51,7
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий час поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>					
Так	14,6	9,5	14,6	12,7	17,8
Ні	85,4	90,5	85,4	87,3	82,2
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Розраховано автором за даними Моніторингового дослідження соціальних змін українського суспільства, здійсненого Інститутом соціології Національної Академії Наук України у 2018 році.

Частка українців, що збираються найближчим роком поїхати за межі країни на тимчасові заробітки, збільшилася з 5,3% у 2012 р. до 14,6% у 2018 р. Серед потенційних трудових мігрантів домінують селяни (17,8%) і мешканці малих міст (12,7%). До них долучаються громадяни з великих міст (14,6%) і столиці України (9,5%). Разом вони утворюють страту індивідів, що, по суті, виконує функцію міграційного резерву швидкого реагування.

Підводячи підсумки, зазначимо, що аналіз результатів здійснених нами досліджень дозволив дійти висновків, що досягнення повної зайнятості наявних трудових ресурсів в Україні значною мірою залежить від політики інвестування в розвиток національної економіки та додержання відповідності між структурою робочих місць та кваліфікаційною структурою робочої сили. Незбалансованість структури робочих місць і наявних трудових ресурсів та диспропорції в системі професійної підготовки робочих кадрів набули сьогодні широкого розповсюдження в Україні. Зростають масштаби вимушеної незайнятості українців, поширюється сфера пересувних/мобільних ринків праці. В умовах воєнного часу це особливо небезпечно. Окреслена ситуація вимагає негайного реагування з боку відповідних владних структур як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях.

Література:

1. Таборисская И. М. Маятниковая миграция населения. М.: Статистика, 1979. 176 с.
2. Прибиткова І. Просторова самоорганізація населення: теоретико-методологічні передумови дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 4. С. 84-98.
3. Pribytkova I. Application of Cartographic Modelling as a research method when monitoring the spatial behavior of population. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2015. № 3. С. 153-165.
4. Прибиткова І. Якість життя як оцінна категорія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2016. № 3. С. 78-93.
5. Прибиткова І. Структура міграційних потоків і пересувні ринки праці в Україні. *Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. К.: Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 190-197.
6. Трейвиш А. И. Производство и расселение до и после перехода к рынку. *Проблемы расселения: история и современность*. М.: ИГ РАН и др., 1997. С. 43-53.
7. Економічна активність населення України, 2016. Статистичний збірник. Київ, 2017. 205 с.
8. Економічна активність населення України, 2017. Статистичний збірник. Київ, 2018. 205 с.
9. Статистичний щорічник України за 2016 рік. Київ, 2017. 611 с.
10. Праця України у 2017 р. Статистичний збірник. Київ: ТОВ Август Трейд, 2018. 281 с.

11. Прибиткова І. Передумови формування територіальних систем в Україні. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: теорія і практика*: зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Львів, 2013. Вип.3(101). С. 13-22.

Переход Украины к экономике постиндустриального типа как предпосылка развития передвижных рынков труда

В статье исследуется переход Украины к экономике постиндустриального типа, изменяющей пропорции между основными сферами занятости населения. Анализируется терциаризация (то есть преобладание в структуре экономики третичного (сервисного) сектора) видов и организационных форм экономической деятельности в основных секторах экономики Украины в 2001-2018 гг. Формулируется вывод о неизбежности полного перехода страны к терциаризации занятий за счет деиндустриализации Украины, а также к структуре занятости постиндустриального типа. Приводятся результаты анализа распределения наемных работников по видам экономической деятельности в Украине в 2000-2018 гг., которые красноречиво свидетельствуют о последовательном развитии процессов вытеснения вторичного (индустриального) сектора третичным (сервисным) сектором национальной экономики. Формулируются аргументы в пользу мнения экспертного сообщества о невозможности рынка труда удовлетворить спрос населения на трудоустройство, особенно по месту постоянного проживания. Акцентируется внимание на феномене вынужденной незанятости, приобретающего все большее распространение среди украинского населения. Подчеркивается, что в сложившихся условиях можно говорить о создании предпосылок для развития передвижных (мобильных) рынков труда как внутри Украины, так и за ее пределами. Отмечается, что основным признаком внутреннего передвижного рынка труда является территориальная разьединенность постоянных мест проживания и мест занятости внутри страны и ежедневные или еженедельные трудовые поездки работников в другой населенный пункт и возвращение домой. Анализируются эмиграционные установки и планы украинцев. Подчеркивается, что реконфигурация миграционных потоков на постсоветском пространстве обусловлена формированием новых территориальных миграционных систем. Акцентируется внимание на том, что среди потенциальных трудовых мигрантов преобладают жители сел и малых городов, которые прежде всего образуют так называемый миграционный резерв быстрого реагирования. Отмечается, что сложившаяся ситуация особенно опасна в условиях военного конфликта на востоке Украины; что ее преодоление в значительной мере зависит от продуманной политики инвестирования в национальную экономику и приведения в соответствие структуры рабочих мест со структурой квалифицированной рабочей силы.

Ключевые слова: терциаризация занятий, сервисная экономика, занятость постиндустриального типа, вынужденная незанятость, передвижные (мобильные) рынки труда, миграционные установки и планы.

References:

- Taborisskaya I. M. (1979). Pendulum migration of population. Moscow: Statistika [in Russian]
- Pribytkova I. (2009) Space self-organization of population: theoretical and methodological premises of its investigation. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, № 4, pp. 84-98 [in Ukrainian]
- Pribytkova I. (2015) Application of Cartographic Modelling as a research method when monitoring the spatial behavior of population. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*. № 3, pp. 153-165.
- Pribytkova I. (2016) Quality of life as evaluation category. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, № 3, pp. 78-93 [in Ukrainian]
- Pribytkova I. (2013) Structure of migration flows and mobile labor markets in Ukraine. *Ukrainian Society 1992-2013. Sociological monitoring*. Kyiv: Institute of Sociology National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 190-197 [in Ukrainian]
- Trejvish A. (1997). Production and settlement system before and after the transition to market. *The problems of settlement: the past and the present*, Moscow, pp. 43-53 [in Russian]
- Economic activity of the population of Ukraine 2017. Statistical collection. Kyiv [in Ukraine]
- Economic activity of the population of Ukraine 2016. Statistical collection. Kyiv [in Ukrainian]
- Economic activity of the population of Ukraine 2017. Statistical collection. Kyiv [in Ukraine]. Statistical Yearbook of Ukraine for 2016. Kyiv [in Ukrainian]
- Labour of Ukraine in 2017, Statistical collection. Kyiv [in Ukrainian]
- Pribytkova, I. M. (2013) The Premises of Forming of the Territorial Migration Systems in Ukraine. *Socio-economic problems of the modern period of Ukraine. Territorial migration systems: theory and practice [collection of scientific works]*. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Regional Studies. Vol. 3(101), pp. 13-22 [in Ukrainian]

УДК 316.004

ВЕЛИКІ ДАНІ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Кислова Ольга Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна, olga.kyslova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2241-1313>

Kyslova Olga – PhD in Sociological Science, Associate Professor, Department of Methods of Sociological Research V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, olga.kyslova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2241-1313>

Стаття присвячена аналізу феномену великих даних та ролі, яку вони відіграють у дослідженні сучасного суспільства. Схарактеризовано еволюцію трактування великих даних та показано, що початкова технічна конотація великих даних пов'язана з підкресленням надзвичайності їхніх об'ємів, які не дозволяють здійснювати обробку звичними методами та інструментами, зазнала значних трансформацій, що обумовлені включенням людського компонента. Наразі великі дані розуміються як сукупність цифрових слідів, які залишають люди, коли використовують інформаційні технології: здійснюють інтернет-серфінг, завантажують мобільні додатки чи музику, спілкуються з друзями в соціальних мережах, користуються GPS, купують товари в інтернет-магазинах тощо. Великі дані генеруються інтернетом, проте вони містять інформацію не стільки про інтернет, скільки про суспільство та суспільні процеси, які відображаються в інтернеті. Іншими словами, великі дані – даніфікована інформація про все і про всіх. Показано, що великі дані є новим джерелом інформації як про навколишній світ, так й про розвиток суспільних процесів, що робить їх цінною базою емпіричних соціологічних досліджень. Проте емпіричні дослідження на основі великих даних неможливі без вирішення низки методологічних питань, зокрема питань «перепрофілювання» методів обробки онлайн-даних, які використовуються інтернет-платформами, з метою вирішення соціологічних завдань. Це призводить до необхідності розвитку «цифрових методів» – нового напрямку в сфері методології соціологічного аналізу, що формується у зв'язку з широким поширенням великих даних. Підкреслено, що повсюдна даніфікація змінює суспільство та перевизначає людське існування в епоху великих даних, у зв'язку з чим неможна розглядати великі дані поза контекстом їхнього «темного боку». Зроблено висновок, що сьогодні нагальною проблемою є залучення соціологічної спільноти до розробки справедливої політики даних.

Ключові слова: великі дані, даніфікація, даніфіковане суспільство, цифрові методи

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of big data and the role that they play in the study of modern society. The evolution of the interpretation of big data is characterized and it is shown that the initial technological connotation of big data associated with emphasizing the extremeness of its volume, which does not allow processing by traditional methods and tools, has undergone significant transformations due to the inclusion of the human component. Now, big data is understood as a set of digital tracks that people leave when they use information technology: they surf the Internet, download mobile applications or music, chat with friends on social networks, use GPS, buy goods in online stores, etc. Big data is generated by the Internet, but it contains information not only about the Internet, but about society and the social processes that are displayed on the Internet. In other words, big data is datafied information about everything and everyone. It is shown that big data is a new source of information both about the world around us and about the development of social processes, which turns them into a valuable base of empirical sociological research. However, empirical research based on big data is impossible without solving a number of methodological problems, in particular, questions of "re-profiling" of online data processing methods used by Internet platforms in order to solve sociological problems. This necessitates the development of "digital methods" – a new direction in the field of methodology of sociological analysis, which is formed in connection with the wide dissemination of big data. It is emphasized that widespread datafication changes society and redefines human existence in the era of big data, and therefore it is impossible to consider big data outside the context of their "dark side". It is concluded that today the urgent problem is the involvement of the sociological community in the development of a fair data policy.

Keywords: Big Data, Datafication, Datafied Society, Digital Methods

Останнє десятиріччя ознаменовано кардинальними змінами у сфері інформаційних технологій, які призвели до формування концепції «великих даних», проголошення «цифрової революції» та «революції

даних», що, за думкою Віктора Майєра-Шенбергера та Кеннета Кук'є, «змінює те, як ми живемо, працюємо та мислимо» [23]. Сучасне суспільство переповнене даними, які постачаються безліччю комп'ютерів, смартфонів, соціальних мереж тощо. Наші повсякденні дії та взаємодії безперервно створюють машиночитані інформаційні масиви, які прийнято називати «великими даними». Датчики є всюди: всі рухи, дії, транзакції не можуть відбутися, не залишивши десь цифрові сліди. Активність у соціальних мережах, пошукові запити та покупки в інтернеті, оцифровані бібліотеки та архіви, навіть керування розумним телевізором зараз перетворюються на «великі дані», які збираються, накопичуються та можуть бути проаналізовані. Таким чином, *актуалізується* необхідність вивчення великих даних з позицій можливості їхнього застосування в контексті досліджень сучасного суспільства, чому й присвячена дана стаття.

Еволюція трактування терміну «великі дані»

Незважаючи на широку розповсюдженість терміну «великі дані», його значення досі оповито великою кількістю міфів. Термін використовується для опису широкого спектру понять: від технологічної здатності вилучати, зберігати та обробляти дані до культурних зрушень, що відбуваються внаслідок поширення великих даних. У зв'язку з цим передусім розглянемо контексти застосування та еволюцію трактування терміну «великі дані», без чого, на наш погляд, складно зрозуміти, яким чином їхнє існування сприятиме дослідженню сучасного суспільства.

Виникнення поняття «великі дані». Аналіз ресурсів цифрової бібліотеки ACM (Association for Computing Machinery) дає можливість стверджувати, що вперше термін «великі дані» був застосований у 1997 р. Майклом Коксом і Девідом Еллсвортом для позначення даних, яким бракує ємності комп'ютерної пам'яті для виконання певних операцій з їхньої обробки [27]. У 1998 році Джон Меші (John R. Mashey), керівник дослідницьких робіт у відомій компанії SGI (Silicon Graphics, Inc.), на конференції USENIX у доповіді «Великі дані та наступна хвиля інфраструктури» («Big Data and the Next Wave of Infrastrucsture») окреслив роль та місце Big Data в розвитку науки того часу. У 2001 р. аналітик компанії Gartner Дуг Лейні запропонував трактувати великі дані шляхом виділення їхніх головних рис та розробив відому концепцію «3V», згідно з якою Big Data визначались як такі, що мають надзвичайний об'єм (Volume), мінливі внаслідок швидкого накопичення (Velocity) та різноманітні, тобто представлені у різних форматах (Variety). Отже, початкова конотація великих даних пов'язана, по-перше, з підкресленням їхніх надзвичайних об'ємів, які не дозволяють здійснювати обробку звичними методами та інструментами; по-друге, з виділенням їхніх специфічних рис. Цими питаннями займалося лише обмежене коло комп'ютерних учених. Термін «великі дані» у той час не зазнав широкого розповсюдження.

Розповсюдження. Галас навколо великих даних почався з виходу у вересні 2008 року спеціального випуску журналу «Nature», присвяченого Big Data, який привернув увагу всього наукового співтовариства. Тим більше, що в 2011 році компанія Gartner заявила, що великі дані представляють другий за значимістю тренд інформаційно-технологічної інфраструктури, що впровадження цієї технології спровокує революційні зміни практично у всіх сферах людської діяльності. З даного моменту великі дані почали привертати увагу всієї наукової спільноти, у тому числі й соціологічної [10; 11]. Вчені прагнули осягнути феномен великих даних у всій повноті та спрогнозувати їхній вплив не лише на науку, а й на розвиток суспільства. Розуміння великих даних розширилося та зазнало певних трансформацій, пов'язаних з включенням людського компоненту. Так, наприклад, Б. Хопкінсоном і Б. Евельсоном було запропоновано визначення великих даних як поєднання методів і технологій, які витягують сенс з даних на екстремальній межі практичності, а також людей з відповідними навичками аналізу, які здатні зробити доступною інформацію, приховану в різноманітні об'ємних і різнорідних даних [20]. У цей час активізуються заклики до «нвої грамотності», виникають радикальні думки стосовно того, що соціологія втрачає свої пріоритетні позиції у дослідженні суспільства, одночасно комп'ютерні вчені беруться за вирішення суто соціологічних завдань (див., наприклад: [18; 25]).

Дійсно, тенденція «приватизації» соціології представниками комп'ютерних наук актуалізувалась з появою великих даних. Наведемо висловлювання авторів книги «Big Data and Social Science: A Practical Guide to Methods and Tools»: «Світ змінився для емпіричних соціологів. Нові типи «великих даних» породили цілу нову наукову сферу – науку про дані. У цьому світі переважають комп'ютерні вчені, які створили нові способи створення та збору даних, розробили нові аналітичні та статистичні методи, запропонували нові способи візуалізації та подання інформації. Ці нові джерела даних та методів трансформують прикладні суспільні науки» [18]. Такі висловлювання не можуть не турбувати соціологічну спільноту, реальна загроза існує і потребує як артикуляції, так й пошуку шляхів її подолання.

Сучасне розуміння. Наразі найпоширенішим трактуванням великих даних є розуміння їх як величезних масивів інформації, що генеруються інтернетом у процесі користування людьми сучасними цифровими технологіями. Інакше кажучи, великі дані ототожнюються з сукупністю цифрових слідів, які залишають люди, коли здійснюють інтернет-серфінг, завантажують мобільні додатки чи музику, спілкуються з друзями в соціальних мережах, користуються GPS, купують товари в інтернет-магазинах тощо.

В Оксфордському англійському словнику термін «Big Data» визначається таким чином: «Надзвичайно великі набори даних, які можна обчислювати для розкриття моделей, тенденцій та асоціацій, особливо стосовно поведінки людей та їхньої взаємодії» [37]. Технологічний термін у даній інтерпретації тісно пов'язаний з соціальним компонентом та акцентує увагу на практичних можливостях аналізу людської діяльності. Тлумачення Кембриджського словника підкреслює важливість методів та інструментів, що застосовуються для роботи з великими даними, але в ньому також постулюється роль людини у зв'язці з технологіями: «Великі дані – дуже великі масиви даних, вироблені людьми в процесі користування інтернетом, які можуть бути збережені, зрозумілі та використані тільки за допомогою спеціальних інструментів і методів» [12]. Big Data розуміються комплексно, тобто як «інформаційні активи, що характеризуються такими великими обсягами, швидкістю та різноманітністю, що вимагають особливих технологій та аналітичних методів для перетворення їх у цінність» [14]. Дана Бойд і Кейт Кроуфорд у статті «Критичні питання великих даних» пропонують визначати великі дані як культурне, технологічне та наукове явище, що базується на взаємодії: (1) технології; (2) методах аналізу; (3) міфах та людських уявленнях [10]. Отже, останній (на даний час) етап еволюції розуміння великих даних пов'язаний з відходом від фокусування уваги на обсязі даних та складності їхньої обробки. Відбувається зміщення фокусу уваги з технологічних питань на соціогуманітарні аспекти, особливо на проблеми етичності використання великих даних.

Великі дані – це онлайн дані, проте вони криють у собі інформацію не тільки про інтернет-середовище. Великі дані наразі розуміються як соціальні сигнали інтернету, що відбивають стан суспільства та спроможні вимірювати його тенденції [30; 31], як «маніфестація соціальної поведінки», а також «прояви соціальних процесів та діяльності людини» [29], як «прояв соціальної та культурної реальності» [35]. Такий підхід до великих даних «...кидає виклик соціологам, спонукаючи узагальнити поняття соціального знання з урахуванням нових його контекстів, зумовлених формуванням цифрового середовища існування людини» [15].

Головні аспекти великих даних: інформація, технології та методи, соціальні наслідки

Аналіз еволюції розуміння великих даних сприяв виділенню головних аспектів даного поняття: інформація, технології та методи, соціальні наслідки. На кожному з виділених нами етапів превалує підвищений інтерес до одного з цих аспектів, проте всі вони необхідні для розуміння сутності великих даних.

Великі дані – небувале раніше джерело інформації. Наразі великі дані сприймаються як новий потужний ресурс досліджень сучасного суспільства, оскільки вони надають надзвичайні можливості для просування нашого розуміння стосовно поведінки людей та розвитку соціальних процесів способом, який раніше був неможливим [2; 5; 7; 10; 11]. «Порівняно з традиційними джерелами даних, «великі дані» характеризуються такими перевагами, як відносна дешевизна, висока своєчасність та новизна, що відкриває можливість оцінки характеристик та процесів, які неможливо було оцінити на основі звичайних джерел даних» [9].

Кількість інформації, що містять великі дані, вибухоподібно збільшується завдяки поширенню процесів оцифрування (digitization) та даніфікації (datafication). Оцифрування та даніфікація є двома взаємопов'язаними частинами одного процесу – переведення всієї спадщини людства в машиночитаний формат, тобто у масиви Big Data. Даніфікація наразі розглядається як концепція перетворення в формат кількісних онлайн даних всього, що оточує нас, навіть того, що, на перший погляд, не сприймається як інформація, наприклад місце розташування людини, вібрації двигуна або навантаження на міст. При цьому можливість кількісного аналізу є необхідним компонентом отриманого масиву даних.

Розбіжності між оцифруванням та даніфікацією можна висвітлити на прикладі відомого проекту Google Books стосовно повного оцифрування друкованої спадщини¹ і надання можливості людям всього світу шукати та безкоштовно переглядати книги через інтернет, див., напр., [23]. Перший текст, оцифрований Google, був представлений у вигляді відсканованих сторінок, які були перетворені в цифрові копії, доступні будь-кому через інтернет з будь-якої точки світу. Однак при цьому текст неможливо було ані знайти за ключовими словами, ані аналізувати його. Доступними були лише зображення тексту, які люди могли перечитати та перетворити в корисну інформацію. Другий крок – даніфікація, яка була здійснена Google завдяки програмі оптичного розпізнавання символів, що могла розпізнати літери, слова, речення та абзаци в цифровому зображенні. В результаті було отримано даніфіковані тексти замість оцифрованих зображень сторінок. Тепер інформація зі сторінок стала доступна не тільки для читання людьми, а й для обробки на комп'ютерах і для аналізу за допомогою алгоритмів. Крім того, тексти стали індексованими, а значить, доступними для пошуку. Служба Google Books NgramViewer надала можливості текстового аналізу, що дозволило по-новому поглянути на процес поширення ідей та розвиток людського мислення протягом століть (див., наприклад, нове застосування контент-аналізу з використанням даних безпрецедентного розміру для аналізу соціокультурної динаміки [13]).

¹ Проект Google Books стартував у 2004 році, а сьогодні ми вже користуємось наданими можливостями.

Даніфікація перетворює наші щоденні дії та взаємодії у формат даних, які можуть бути проаналізовані та надати інформацію про окремих людей, спільноти та суспільство в цілому. Наприклад, соціальні платформи (Facebook, Instagram тощо) збирають і зберігають інформацію про нас та наші переваги. Наявність цих даних, накопичених сайтами соціальних мереж і пошуковими системами, провокує прагнення використовувати їх для цілей соціологічного аналізу, оскільки традиційний збір соціологічних даних є важким процесом, який вимагає багато часу і ресурсів. Проте доступ до таких даних можуть отримати не всі, соціальні медіакомпанії обмежують доступ (особливо до транзакційних даних), що створює нову інформаційну нерівність. «Антрополог, що працює на Facebook, або соціолог, який працює в Google, матимуть доступ, а ось інша частина наукового співтовариства ні» [10]. Так, опитування понад 9000 учених-соціологів, проведене в 2016 році з метою вивчення ступеня доступності великих даних академічним дослідникам, показало, що для 32% опитаних отримання доступу до комерційних або запатентованих даних було «великою проблемою» [24].

Деякі компанії обмежують доступ до даних у всій повноті, інші продають привілей доступу за дуже високу плату; а треті пропонують невеликі набори даних для університетських дослідників. Таким чином, не всі «великі дані» рівноцінні. У зв'язку з чим Д. Бойд і К. Кроуфорд [10] пропонують їх класифікувати за критерієм відкритості: «багаті великі дані», що містять повну інформацію, але доступні лише обмеженому колу дослідників; «бідні великі дані», які не можуть претендувати на повне охоплення інформації про досліджуваний феномен, але доступні широкій аудиторії дослідників. Отже, великі дані, з одного боку, мають великий потенціал для задоволення інформаційних потреб дослідників сучасного суспільства, з іншого боку, створюють нові проблеми.

Технології та методи – другий неодмінний атрибут великих даних. Доступ до великих даних, як і їхня обробка, неможливі без застосування особливих інструментів і методів. Мабуть, тому терміни «Big Data» і «Big Data Analytics» часто ототожнюють. Всі методи великих даних засновані на концепції інтелектуального аналізу, тобто на автоматичному пошуку закономірностей у наявних даних [4]. Відрізнення інтелектуального аналізу даних та Big Data Analytics полягає в тому, що Big Data Analytics є застосуванням технологій Data Mining до нового виду даних. Можна сказати, Big Data Analytics – це поєднання онлайн-даних (цифрових слідів), технологій доступу до них та інтелектуального аналізу даних.

Перші ж спроби дослідження великих даних з метою соціологічного аналізу призвели до необхідності вирішення низки методологічних питань, а також питань «перепрофілювання» методів обробки онлайн-даних, які використовуються інтернет-платформами, з метою вирішення соціологічних завдань. У результаті сформувався підрозділ соціологічної науки – цифрова соціологія, яка фокусується на розумінні використання великих даних як частини повсякденного життя.

Цифрова соціологія виникла у відповідь на певний ажітаж навколо того, як «нові дані» перетворюють способи пізнання суспільства. Вона розуміється як «обчислювальна соціальна наука». Деякі критично налаштовані автори ототожнюють її з певною формою аналізу даних. Але цифрова соціологія пропонує альтернативу вузьким визначенням цифрових соціальних досліджень. Навпаки, цифрові соціологи прагнуть досліджувати набагато ширший набір взаємодій між даними, людьми та технологіями, які переповнюють, перевищують і не «вписуються» у просту історію про нові форми аналізу даних, що займають місце таких старих методів соціальних досліджень, як опитування чи польові роботи [22].

Цифрова соціологія, як вважають її апологети, призначена зрозуміти сучасний даніфікований світ, який потребує нових способів мислення про соціальне. Її послідовники розробляють поняття, інструменти та практики для аналізу перетину соціального та цифрового. Мета цифрової соціології – досліджувати закономірності соціального життя сучасної людини, інтегрованої у цифровий інтернет-простір. Об'єкт – цифрове суспільство як нова соціокультурна реальність. Предмет – соціальні відносини, що виникають у цифровому середовищі, цифрове соціальне життя, що включає в себе різноманітні соціальні феномени, що виникають у цифровому середовищі, а також їхній взаємозв'язок з матеріальною соціальною реальністю. Проте з самого початку свого формування цифрова соціологія зазнавала найбільшої критики у зв'язку з відсутністю теоретичного підґрунтя [5]. Сьогодні можна констатувати, що вона так й не знайшла шляхів перетворення у форму спеціальної соціологічної теорії. Натомість, соціологія поступово акумулює всі методи, розроблені цифровими соціологами, що сприяє широкій зацікавленості до напрямку, що отримав назву «цифрові методи» та по суті є розгорнутою методологією проведення соціологічних досліджень на основі великих даних, яка наразі вже розглядається «не як інновація, а як мейнстрім» [36].

Поняття «цифрові методи» було введено до наукового обігу амстердамським соціологом Р. Роджерсом у 2007 році з метою диференціації нових методів, що з'явилися в останні два десятиріччя та суттєво розширили арсенал методів соціологічних досліджень [30]. Необхідність виділення цифрових методів в якості окремого різновиду методів соціологічного аналізу була зумовлена двома факторами. 1. Соціальна реальність стала розумітися як «доповнена», тобто така, де «реальні» (матеріальні) та

«віртуальні» (онлайн) події взаємопов'язані [6; 8; 21], де цифрове середовище є природнім середовищем розгортання соціальних процесів. 2. Необхідність дослідження доповненої соціальної реальності, особливо її «віртуальної» складової, викликала міграцію соціологічних досліджень з «реального світу» у «віртуальний світ інтернету», з офлайн у онлайн [5; 30]. Ця міграція спровокувала, по-перше, потребу адаптувати традиційні методи отримання соціологічної інформації (опитування, інтерв'ю, спостереження тощо) до цифрового середовища, по-друге, необхідність розробки новітніх методів, заснованих на використанні можливостей цифрового середовища для отримання даних про різноманітні соціальні феномени. Під «віртуальними» (або «оцифрованими») методами почали розуміти методи соціологічних досліджень, перенесені зі звичної реальності (офлайн) у віртуальну реальність інтернету (тобто в онлайн) і адаптовані до онлайн-специфіки інтернет-досліджень. На відміну від них, цифрові методи – це методи, які від самого початку розроблялися для цифрового середовища, повною мірою застосовують можливості інтернету і не можуть використовуватися поза нього.

Особливість цифрових методів полягає в тому, що вони вбудовані в онлайн-пристрої (Google, Facebook, Twitter та ін.) і здатні використовувати як дані, так й обчислювальні можливості онлайн-платформ. При цьому інтернет постає не тільки джерелом даних, а й інструментом їхнього дослідження [30; 31; 39; 40]. Головна проблема, що виникає при застосуванні цифрових методів, визначається труднощами у відокремленні досліджуваних соціальних феноменів від специфіки медіа, в яких вони спостерігаються (як відомо, носій є повідомленням).

Застосування цифрових методів ґрунтується на стратегії «слідування середовищу» [31; 32; 38], етапи якої зумовлюються специфікою цифрових даних, що нерозривно пов'язані як з носієм, де вони були створені, так і з методами, якими вони можуть бути досліджені. Перший етап – відбір даних. Його мета – вибрати з величезних обсягів наявних даних те, що доступно та може сприяти досягненню мети дослідження. По-перше, треба проаналізувати адекватність джерела, що планується використовувати для отримання даних стосовно об'єкту дослідження, тобто необхідно виявити ступінь, в якій спостережуване явище поширене в середовищі, що застосовується для його вивчення. Наприклад, якщо досліджується певна спільнота, слід в'яснити, чи є вона в мережі, чи використовують її учасники певну платформу, простір або пристрій, з якого можуть збиратися дані (Twitter, Facebook, веб-сайт або мобільний додаток). По-друге, слід з'ясувати доступність даних, які містять інформацію про досліджуване соціальне явище (пошукові запити, гіперпосилання, теги, ретвіти, URL-адреси, IP-адреси користувачів, мітки часу, події, акції тощо), та визначити рівень повноти інформації, що міститься в них.

Другий етап стратегії «слідування середовищу» – вибір інструментів аналізу. На цьому етапі належить з'ясувати, які саме інструменти (тобто пристрої інтернету) обробляють обрані об'єкти, та відібрати з них ті, що можуть слугувати аналізу.

Третій етап – перепрофілювання визначених пристроїв з урахуванням специфіки об'єкту дослідження. Тут треба враховувати, що дослідження, засновані на цифрових методах, є різновидом вторинних досліджень, оскільки дані (цифрові сліди), які слугують емпіричною базою, створювалися не для цілей соціологічного аналізу, тому їхнє застосування потребує нетривіальної операціоналізації та узгодження дослідницьких питань з цифровими медіа.

На четвертому етапі вирішується питання стосовно обґрунтованості висновків, зроблених на основі онлайн-даних. Тобто виникає потреба їхньої перевірки традиційними офлайн-методами.

Лідером розвитку цифрових методів є провідна європейська дослідницька група «The Digital Methods Initiative» (DMI), яка складається з соціологів та дослідників нових медіа, що розробляють методи та інструменти перепрофілювання інтернет-пристроїв і платформ (таких як Twitter, Facebook, Google) для дослідження соціальних та політичних питань.

Становлення цифрових методів є результатом еволюції онлайн-методів дослідження середовища, тобто вони повною мірою використовують можливості онлайн-інструментів для цілей соціологічних досліджень завдяки їхньому перепрофілюванню. Перепрофілювання (вторинне використання) – дуже важливе поняття в цифрових методах. Його сутність можна пояснити на прикладі такого поширеного пристрою, як Google Analytics, створеного з метою допомогти веб-майстрам аналізувати інтернет-сайти, наприклад, переглядати наявність посилань на свої сторінки з інших ресурсів та оптимізувати їхню видимість (первинне використання). Проте пошукові запити можна розглядати значно ширше, ніж це роблять веб-майстри. Пошукові запити містять у собі ознаки соціальних проблем, є маркерами соціальної динаміки. Їхнє вивчення дає можливість перейти від дослідження цифрового середовища до використання інтернет-пристроїв для вивчення суспільства [22; 31]. Отже, сьогодні цифрові методи є найбільш розробленою та апробованою методологією дослідження сучасного суспільства на основі великих даних, що підтверджується численними публікаціями, наприклад [34].

Соціальні наслідки – третій аспект великих даних. Вплив великих даних на суспільство зазвичай описують через історії успіху стартапів, які впроваджують технології Big Data. Проте цим вплив великих даних не обмежується. Піонер у галузі великих даних Алекс Петланд писав: «3 Big Data ми

можемо почати реально розглядати деталі соціальної взаємодії та те, як вони розігруються і більше не обмежуються такими середніми показниками, як ринкові індекси або результати виборів. Це приголомшлива зміна. Можливість бачити деталі ринку, політичні революції та вміти передбачати та контролювати їх – це, безумовно, можна порівняти з даром Прометею, який може бути використаний як для добра, так й для зла» [25].

Повсюдна даніфікація змінює суспільство: «На відміну від цифровізації, яка дала змогу підвищити продуктивність та підвищити ефективність уже існуючих процесів, даніфікація обіцяє повністю перевизначити майже кожен аспект нашого існування як людей на цій планеті» [17]. Як буде перевизначено людське існування у зв'язку з даніфікацією? Яким стане суспільство? Ми вже бачимо, що явно не «суспільством знання», навіть не «цифровим суспільством». Сьогодні все частіше в науковому дискурсі з'являється твердження, що ми самі того не помітивши перейшли у *даніфіковане суспільство, тобто суспільство, засноване на великих даних* [15; 16; 19; 28; 34].

У літературі багато прикладів позитивних наслідків застосування великих даних, але «темний бік великих даних» до останнього часу дуже мало дискутувався. Чому? Мабуть, тому, що сутність феномену великих даних й досі не повністю осягнута, досі немає розуміння, що великі дані стосуються не тільки комп'ютерних учених, а всіх, навіть тих, хто про них нічого не знає. Ми всі вже перетворилися на «суб'єктів даних». «Дані не лише формують наші соціальні відносини, вподобання та життєві шанси, але й наші демократії» [33].

Останнім часом голосно звучать заклики до встановлення меж втручання великих даних у людське життя. Цьому значно сприяв нещодавній скандал, пов'язаний з Facebook, коли особиста інформація 87 мільйонів користувачів потрапила до компанії Cambridge Analytica (CA), яка використала могутність великих даних з метою впливу на думку виборців шляхом точно розрахованої персоналізованої реклами. Цей скандал має позитивний бік: «Хороша річ, що стосується скандалу з CA, – це те, що він розпочав тривалу дискусію щодо використання даних соціальних медіа» [40].

Існує безліч ентузіазму та оптимізму щодо того, як уряди всіх рівнів можуть використовувати великі дані, алгоритми та штучний інтелект. Проте одночасно зростає стурбованість ризиками, які виникають із цими новими системами. Оскільки уряди широко використовують великі дані, існує низка реальних та потенційних наслідків, про які треба знати та бути наготові: 1) заохочується перманентний збір даних про громадян, у зв'язку з чим громадяни перетворюються на «суб'єктів даних»; 2) все більше поширюються автоматизовані сервіси прийняття управлінських рішень, алгоритми яких невідомі широкому загалу; 3) громадяни стають «безперервно пізнаними», але мають мало можливостей дізнатися, як їхні дані збираються та використовуються; 4) акценти зміщуються від причинного зв'язку до кореляції, від запобігання до випередження на основі прогнозів, зроблених штучним інтелектом; 5) заохочується розширення партнерства між державним та приватним секторами, а також участь ІТ-корпорацій в управлінні та наданні державних послуг [1].

Зрозуміло, що без належної прозорості, підзвітності та контролю системи великих даних можуть бути використані таким чином, що порушує громадянські права. Ключовим тут є визнання, що при великих даних несприятливі наслідки можуть бути навіть не навмисними зловживаннями, а просто «глюком системи». На даний момент громадяни не мають інформації або ресурсів, необхідних для змістовної взаємодії з цими змінами, які вже відбуваються.

Приклад Китаю, який з 2014 року запроваджує систему соціального рейтингу, яку ще називають системою соціального кредиту, просто жахає. Згідно з «Програмою створення системи соціального кредиту», вже до 2020 року в країні повинна бути запущена система оцінки кожного громадянина, що буде працювати в режимі реального часу, а результати її роботи мають публікуватися в інтернеті. Артикульована мета програми – побудова суспільства, в якому «бути чесним і вартим довіри стане престижним й бажаним». Критерії оцінювання обирає державна влада, яка має право визначати, чи варто вам довіряти. На додачу, рейтинг буде публічною інформацією, від якої залежатиме, чи отримаєте ви кредит, нову посаду, можливість подорожувати і навіть підуть з вами на побачення чи ні.

Алгоритм обчислення рейтингу повністю не розкривається, але оприлюднено 5 головних факторів, що впливають на рейтинг: 1) кредитна історія; 2) здатність виконувати взяті на себе зобов'язання; 3) верифіковані особисті дані, наприклад, адреса чи номер мобільного телефону; 4) особисті переваги та поведінка; 5) стосунки між громадянами.

Як же нас бачить штучний інтелект очима своїх алгоритмів? Якщо ви вчасно не оплатили комунальні рахунки або кредит, то ваш соціальний рейтинг знижується. Система не бачить і не враховує контексти, наприклад, що рахунки не оплачені, оскільки ви лежали в лікарні. Крім того, штучний інтелект оцінює людей за типами продуктів, які вони споживають. Так, особа, що проводить багато часу за відеоіграми, вважатиметься ненадійною. Ті, хто часто купує підгузки, імовірно мають маленьку дитину, отже вважаються відповідальними. П'ятий фактор означає врахування те тільки поведінки певної особи, а й всіх її онлайн-друзів, тобто буде враховуватися, якими словами і про що ви переписуєтеся у чатах та

соціальних мережах, які повідомлення та коментарі залишаєте (на підтримку уряду, чи ні, схвалюєте економічний стан країни, чи ні). Навіть ставити «лайк» громадянам Китаю доведеться дуже обережно, оскільки він може змінити їхній особистий соціальний рейтинг довіри. Таким чином, система спрямовано схилитиме громадян уникати сценаріїв поведінки, які не подобаються уряду.

У західних ІТ-виданнях було багато критики стосовно китайської системи соціального рейтингу. Проте ми не маємо ніяких гарантій, що в інших країнах не створюються передумови для впровадження подібних систем. Китайський уряд хоча би повідомив громадян про свої «соціальні інновації». А тим часом алгоритми Facebook знають наших друзів та можуть розпізнати нас на фотографії. Google взагалі «знає про нас більше, ніж ми знаємо про себе» [3]. Ще у 2015 році ОЕСД (Організація економічного співробітництва та розвитку) підрахувала, що на 100 жителів США припадає не менше 24,9 підключених пристроїв. Всі компанії, які виробляють і обслуговують такі гаджети, збирають безліч інформації про користувачів та їхні звички, щоб розуміти і прогнозувати онлайн-поведінку. «Уряди більшості країн займаються моніторингом. Американське АНБ навіть і не заперечує масштабного стеження за всіма громадянами. Жителі США вже живуть у світі, де алгоритми вирішують, чи є особа небезпечною або походить із зони ризику, чи є вона порядним громадянином та чи можна їй довіряти. Захід набагато ближче до Сходу, який трансформує кредитний рейтинг у соціальну систему оцінювання SCS. От тільки, на відміну від китайців, американців про це офіційно не повідомили» [1].

Якщо не бути пильними та не втручатися у формування даніфікованого суспільства, заснованого на великих даних, ми можемо опинитися в суспільстві безпрецедентної диктатури, суспільстві, де стеження є нормою, а життя пересічних громадян перетвориться на нескінченний конкурс популярності, в якому всі, окрім обраних, змагаються за високий рейтинг, поступаючись власними принципами і вподобаннями.

Як вплинути на ситуацію? Перш за все, потрібна повна відкритість, надійні та прозорі механізми, що управлятимуть процесом і забезпечать належне використання інформації. Щоб довіряти системі, вона не повинна бути «чорним ящиком», в ній не має залишитися жодного нерозкритого елемента, а також не має бути можливостей корегування рейтингів для обраних. Крім того, потрібно встановити рейтинг довіри для самих оцінювачів.

Підводячи підсумок, зазначимо, що великі дані – це не тільки джерело інформації про сучасне суспільство, а й інструмент його дослідження. Цей інструмент поки що далеко не повною мірою опанований соціологами. Проте робота в цьому напрямку йде, лише хотілося би, щоб наша країна активніше залучилася до неї. Безумовно, треба бути відкритими для інновацій, критично осмислювати нові епістемологічні підходи, активніше впроваджувати практику соціологічного аналізу на основі великих даних. Все так, проте, на нашу думку, більш нагальною проблемою на сьогодні є необхідність визнати, що даніфікація немуніча, вона вже відбулася. І якщо дані не використовуються кимось (владою чи корпораціями) з корисною метою, то це не означає, що такої можливості нема. У зв'язку з цим соціологічна спільнота повинна залучитися до розробки справедливої політики даних.

Література:

1. Ботсман Р. Китайське попередження — як працює соціальний рейтинг на основі Big Data, 2017. URL: <https://www.imena.ua/blog/big-data-big-brother-china>
2. Губа К. Большие данные в социологии: новые данные, новая социология? *Социологическое обозрение*. Т. 17 (1), 2018. С. 213-236.
3. Докучаев К. Google знает о вас всё: 14 вещей, которые могут вас удивить, 2017. URL: <https://blog.themarfa.name/google-znaiet-o-vas-vsio/>
4. Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных: история становления термина. *Український соціологічний журнал*. №1-2, 2011. С. 83-94.
5. Кислова О.Н. Быть или не быть цифровой социологии? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. № 1045, 2013 С. 9-15.
6. Кислова О. Н. Дополненная реальность сквозь призму интернет-практик современного студенчества. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Випуск 20, 2014. С. 351-356.
7. Кислова О. Н. Социология в контексте вызова «больших данных»: роль интеллектуального анализа данных в становлении новых подходов к социологическим исследованиям. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. № 1148, 2015. С. 57-62.
8. Кислова О. Н., Николаевская А. М. Концепция дополненной реальности: от технологии к социологии. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Т. 37, 2016. С. 49-54.
9. Саріоглу В. Г. Великі дані як джерело інформації та інструментарій для офіційної статистики: потенціал, проблеми, перспективи. *Статистика України*. № 4, 2016. С.12-19.
10. Boyd D., Crawford K. Critical Questions for Big Data: Provocations for a cultural, technological and scholarly phenomenon. *Information, Communication & Society*. Vol. 15 (5), 2013. P. 662-679.

11. Burrows R., Savage M. After the crisis? Big Data and the methodological challenges of empirical sociology. *Big data & societ.* Vol. 1(1), 2014. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951714540280>
12. Cambridge Dictionary URL: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/big-data>.
13. Chen Y., Yan F. Centuries of sociology in millions of books. *The Sociological Review*. Vol. 64 (4), 2016 P. 872-893.
14. De Mauro A., Greco M., Grimaldi M. What is Big Data? A Consensual Definition and a Review of Key Research Topics. *AIP Conference Proceedings*. Vol. 1644 (1), 2015 P. 97-104.
15. Dencik L. Understanding the Datafied Society by Decentring Data. *iCS Symposium*. 2018. URL: <https://snurb.info/node/2424>.
16. Di Salvo P. (2019). *The role of whistleblowing in the datafied society*. URL: <https://en.ejo.ch/digital-news/technology/the-role-of-whistleblowing-in-the-datafied-society/>
17. Ericsson E. *The Impact of Datafication on Specific Landscapes*. 1st ed. [ebook] London: Ericsson, Imperial College Business School & UK's Sustainable Society Network, 2014. URL: <https://www.ericsson.com/assets/local/news/2014/4/the-impact-of-datafication-on-strategic-landscapes.pdf>
18. Foster I., Ghani R., Jarmin R. S., Kreuter F., Lane J. *Big data and social science: A practical guide to methods and tools*. London, UK/New York, NY: CRC Press, 2016.
19. Hintz A., Dencik L., Wahl-Jorgensen K. *Digital citizenship in a datafied society*. John Wiley & Sons, 2018.
20. Hopkins B., Evelson B. Forrester: Big data – start small, but scale quickly. *Computer Weekly*, 2012. URL: <http://www.computerweekly.com/opinion/Forrester-Big-Data-Start-Small-But-Scale-Quickly>
21. Jurgenson N. When atoms meet bits: Social media, the mobile web and augmented revolution. *Future Interne.* № 4(1), 2012. P. 83-91.
22. Marres N. *Digital Sociology The Reinvention of Social Research*. Cambridge: Polity Press, 2017.
23. Mayer-Schönberger V., Cukier K. *Big data: A revolution that will transform how we live, work, and think*. Houghton Mifflin Harcourt, 2013.
24. Metzler K., Kim D. A., Allum N., Denman A. *Who is doing computational social science? Trends in big data research* (White paper). London, UK: SAGE Publishing, 2016.
25. Pentland A. *Social Physics: How Good Ideas Spread. The Lessons from a New Science*. New York: The Penguin Press, 2014.
26. Pentland A. Reinventing society in the wake of big data systems, 2012 URL: <http://edge.org/conversation/reinventing-society-in-the-wake-of-big-data>.
27. Press G. *A Very Short History of Big Data*, 2013 URL: <http://www.forbes.com/sites/gilpress/2013/05/09/a-very-short-history-of-big-data>.
28. Redden J. Democratic governance in an age of datafication: Lessons from mapping government discourses and practices. *Big Data & Society*. Vol. 5 (2), 2018. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951718809145>.
29. Resnyansky L. Conceptual frameworks for social and cultural Big Data analytics: Answering the epistemological challenge. *Big Data & Society*. Vol. 6(1), 2019. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951718823815>
30. Rogers R. A. *The End of the Virtual: Digital Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
31. Rogers R. Digital methods for web research. *Emerging trends in the social and behavioral sciences: An interdisciplinary, searchable, and linkable resource*, 2015. P. 1-22.
32. Rogers, R. *Doing Digital Methods*. SAGE Publications Limited, 2019.
33. Ruppert E., Isin E., Bigo D. Data politics. *Big Data & Society*. Vol. 4(2). 2017. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951717717749>
34. Schäfer M. T., Van Es K. F. *The datafied society: Studying culture through data*. Amsterdam University Press, 2017.
35. Shaw R. Big data and reality. *Big Data & Society*. Vol.1(4), 2015. P. 1-4.
36. Snee H., Hine C., Morey Y., Roberts S., Watson H. *Digital Methods for Social Science: An Interdisciplinary Guide to Research Innovatio*. Palgrave Macmillan, London, 2015.
37. The Oxford English dictionary. URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/big_data
38. Venturini T., Bounegru L., Gray J., Rogers R. A reality check (list) for digital methods. *New media & society*. Vol. 20(11), 2018. P. 4195-4217.
39. Venturini T., Latour B. The Social Fabric: Digital footprints and quali-quantitative methods. *Proceedings of future en seine*, 2009. P. 87-103
40. Venturini T., Rogers R. API-Based Research or How can Digital Sociology and Journalism Studies Learn from the Facebook and Cambridge Analytica Data Breach. *Digital Journalism*, 2019. P. 1-9.

Большие данные в контексте исследования проблем современного общества

Статья посвящена анализу феномена больших данных и роли, которую они играют в исследовании современного общества. Охарактеризована эволюция трактовки больших данных и показано, что первоначальная технологическая коннотация больших данных связанная с подчеркиванием чрезвычайности их объемов, которые не позволяют осуществлять обработку привычными методами и инструментами, претерпела значительные трансформации, обусловленные включением человеческого компонента. Сейчас большие данные понимаются как совокупность цифровых следов, которые оставляют люди, когда используют информационные технологии: осуществляют интернет-серфинг, загружают мобильные приложения или музыку, общаются с друзьями в социальных сетях, пользуются GPS, покупают товары в интернет-магазинах и т.п. Большие данные генерируются интернетом, однако они содержат информацию не столько об интернете, сколько об обществе и о социальных процессах, которые отображаются в интернете. Другими словами, большие данные – данифицированная информация обо всем и обо всех. Показано, что большие данные являются новым источником информации как об окружающем мире, так и о

развитии социальных процессов, что превращает их в ценную базу эмпирических социологических исследований. Однако эмпирические исследования на основе больших данных невозможны без решения ряда методологических вопросов, в частности вопросов «перепрофилирования» методов обработки онлайн-данных, используемых интернет-платформами, с целью решения социологических задач. Это обуславливает необходимость развития «цифровых методов» – нового направления в сфере методологии социологического анализа, которое формируется в связи с широким распространением больших данных. Подчеркнуто, что повсеместная данификация изменяет общество и переопределяет человеческое существование в эпоху больших данных, в связи с чем нельзя рассматривать большие данные вне контекста их «темной стороны». Сделан вывод, что сегодня насущной проблемой является привлечение социологического сообщества к разработке справедливой политики данных.

Ключевые слова: большие данные, данификация, данифицированное общество, цифровые методы

References:

1. Botsman, R. (2017) Chinese warning – how social rating based on Big Data works [online]. Available at: <https://www.imena.ua/blog/big-data-big-brother-china/> [in Ukrainian].
2. Guba, K. (2018) 'Big Data in Sociology: New Data, New Sociology?' *Sociological review*. № 17 (1). P. 213-236 [in Russian].
3. Dokuchaev, K. (2017) Google knows everything about you: 14 things that may surprise you [online]. Available at: <https://blog.themarfa.name/google-znaiet-o-vas-vsio/> [in Russian].
4. Kyslova, O. N. (2011) 'Intelligent Data Analysis: the history of the making of the term'. *Ukrainian Sociological Journal*. № 1-2. P. 83-94 [in Russian].
5. Kyslova, O. N. (2013) 'To be or not to be of digital sociology?' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «6/ sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. № 1045. P. 9-15 [in Russian].
6. Kislova, O. N. (2014) «Augmented Reality» through the Prism of the Internet Practices of Modern Students. *Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. № 20. P. 351-356 [in Russian].
7. Kyslova, O. N. (2015) 'Sociology in the context of the "Big Data" challenge: the role of Intelligent Data Analysis in the development of new approaches to sociological study'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»* № 1148, 57-62 [in Russian].
8. Kyslova, O. N., Nikolaevska A. M. (2016). The concept of augmented reality: from technology to sociology. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. № 37. P. 49-54 [in Russian].
9. Sarioglo, V. H. (2016) Big Data as an Information Source and a Toolkit for Official Statistics: Capacities, Problems, Prospects. *Statistics of Ukraine*. № 4. P. 12-19. [in Ukrainian]
10. Boyd, D., Crawford K. (2013) Critical Questions for Big Data: Provocations for a cultural, technological and scholarly phenomenon. *Information, Communication & Society*. Vol. 15 (5). P. 662-679.
11. Burrows, R., and Savage, M. (2014) After the crisis? Big Data and the methodological challenges of empirical sociology. *Big data & societ.* Vol. 1(1) [online]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951714540280>
12. Cambridge Dictionary [online]. Available at: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/big-data>.
13. Chen, Y., and Yan, F. (2016) Centuries of sociology in millions of books. *The Sociological Review*. Vol. 64 (4). P. 872–893.
14. De Mauro, A., Greco, M. and Grimaldi, M. (2015) A. What is Big Data? A Consensual Definition and a Review of Key Research Topics. *AIP Conference Proceedings*. Vol. 1644 (1). P. 97-104.
15. Dencik, L. (2018) Understanding the Datafied Society by Decentering Data. *iCS Symposium* [online]. Available at: <https://snurb.info/node/2424>
16. Di Salvo, P. (2019). *The role of whistleblowing in the datafied society* [online]. Available at: <https://en.ejo.ch/digital-news/technology/the-role-of-whistleblowing-in-the-datafied-society/>.
17. Ericsson, (2014) *The Impact of Datafication on Specific Landscapes*. 1st ed. [ebook] London: Ericsson, Imperial College Business School & UK's Sustainable Society Network. Available at: <https://www.ericsson.com/assets/local/news/2014/4/the-impact-of-datafication-on-strategic-landscapes.pdf>.
18. Foster, I., Ghani, R., Jarmin, R.S., Kreuter F. and Lane, J. (2016). *Big data and social science: A practical guide to methods and tools*. Chapman and Hall / CRC Press.
19. Hintz, A., Dencik, L., & Wahl-Jorgensen, K. (2018) *Digital citizenship in a datafied society*. Medford: Polity Press.
20. Hopkins, B., & Evelson B. (2012) Forrester: Big data – start small, but scale quickly. *Computer Weekly* [online]. Available at: <http://www.computerweekly.com/opinion/Forrester-Big-Data-Start-Small-But-Scale-Quickly>.
21. Jurgenson, N. (2012) When atoms meet bits: Social media, the mobile web and augmented revolution. *Future Interne*. Vol. 4(1). P. 83-91.
22. Marres, N. (2017) *Digital Sociology The Reinvention of Social Research*. Cambridge: Polity Press.
23. Mayer-Schönberger, V., & Cukier, K. (2013). *Big data: A revolution that will transform how we live, work, and think*. London: SAGE Publishing.
24. Metzler, K., Kim, D. A., Allum, N., & Denman, A. (2016) *Who is doing computational social science? Trends in big data research* (White paper). London: SAGE Publishing [online]. Available at: <http://repository.essex.ac.uk/17679/1/compsocsci.pdf>.
25. Pentland, A. (2014) *Social Physics: How Good Ideas Spread. The Lessons from a New Science*. New York: The Penguin Press.

26. Pentland, A. (2012) Reinventing society in the wake of big data systems [online]. Available at: <http://edge.org/conversation/reinventing-society-in-the-wake-of-big-data>
27. Press, G. (2013) A Very Short History of Big Data [online]. Available at: <http://www.forbes.com/sites/gilpress/2013/05/09/a-very-short-history-of-big-data>.
28. Redden, J. (2018) Democratic governance in an age of datafication: Lessons from mapping government discourses and practices. *Big Data & Society*. Vol. 5 (2) [online]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951718809145>.
29. Resnyansky, L. (2019) Conceptual frameworks for social and cultural Big Data analytics: Answering the epistemological challenge. *Big Data & Society*. Vol. 6(1) [online]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951718823815>
30. Rogers, R. (2009) A. *The End of the Virtual: Digital Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
31. Rogers, R. (2015) Digital methods for web research. *Emerging trends in the social and behavioral sciences: An interdisciplinary, searchable, and linkable resource*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons [online]. Available at: http://www.govcom.org/publications/full_list/etrds0076.pdf.
32. Rogers, R. (2019) *Doing Digital Methods*. SAGE Publications Limited.
33. Ruppert, E., Isin, E. & Bigo, D. (2017) Data politics. *Big Data & Society*. Vol. 4 (2) [online]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951717717749>.
34. Schäfer, M. T., Van Es, & K. F. (2017) *The datafied society: Studying culture through data*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
35. Shaw, R (2015) Big data and reality. *Big Data & Society*. Vol.1(4). P. 1–4.
36. Snee, H., Hine, C., Morey, Y., Roberts, S. & Watson, H. (2015) *Digital Methods for Social Science: An Interdisciplinary Guide to Research Innovatio*. London: Palgrave Macmillan.
37. The Oxford English dictionary [online]. Available at: https://en.oxforddictionaries.com/definition/big_data.
38. Venturini, T., Bounegru, L., Gray, J., & Rogers, R. (2018) A reality check (list) for digital methods. *New media & society*. Vol. 20(11). P. 4195-4217.
39. Venturini, T., & Latour, B. (2009) The Social Fabric: Digital footprints and quali-quantitative methods. *Proceedings of Future on Seine*. [online]. Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/35307793.pdf>.
40. Venturini, T., & Rogers, R. (2019) API-Based Research or How can Digital Sociology and Journalism Studies Learn from the Facebook and Cambridge Analytica Data Breach. *Digital Journalism*. Vol. 7 (4). P. 1-9 [online]. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21670811.2019.1591927>.

УДК 316.014

СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ, КОНСОЛИДАЦИЯ И ДОВЕРИЕ В ОБЩЕСТВАХ РИСКА: КЕЙС АВТОСТОПА И ЕГО ЭВРИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Руссу Дмитрий Евгеньевич – аспирант кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразіна, 4, пл. Свободы, Харьков, 61022, Украина, email: russudim1994@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9184-3326>

Russu Dmytro – PhD student, Sociology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, email: russudim1994@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9184-3326>

У статті аналізується феномен довіри в ризикогенних суспільствах на прикладі автостопа як практики безкоштовних подорожей на попутному нерейсовому транспорті. Підкреслюється, що саме довіра є фундаментальною складовою актуалізації автостопа як соціокультурного феномену та практики, альтернативної по відношенню до інших видів просторової мобільності. Досліджуються процеси виникнення та відтворення міжособистісної довіри в суспільствах ризику. Приділяється увага взаємозумовленості персоніфікованої довіри та довіри до соціальних інститутів. Розглядаються теоретичні підходи до вивчення ризику та довіри, що представлені в роботах таких дослідників, як У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман, П. Бурдьє. Розглядається автомобіль як основний інструмент здійснення практик автостопа. Підкреслюється, що у сучасному світі він виконує як практичну, так і символічну функції: просторового переміщення та підтримки соціального статусу індивіда. Аналізується історичний досвід розвитку автостопа на державному рівні та спроб його інституціоналізації. На прикладі стратегії двох держав (СРСР та ФРН) показано, що такий досвід був досить успішним. Акцентується увага на висвітленні автостопа в засобах масової інформації, які формують негативний дискурс про цей феномен. Розглядається роль автостопа у формуванні міжособистісної довіри. Демонструється, що автостоп сприяє конструюванню позитивного образу «іншого», а також створює ситуацію, в якій довіра стає основним компонентом соціальних відносин, без якого вони принципово неможливі. Формулюється висновок про те, що процес інституціоналізації автостопа як усталеної соціокультурної практики може посприяти соціальній консолідації сучасного українського суспільства.

Ключові слова: довіра, суспільства ризику, соціальна консолідація, автостоп, мобільності.

The article analyzes the phenomenon of trust in risky societies by the example of hitchhiking as a practice of free travel on non-scheduled transport. It is emphasized that trust is the fundamental component of the actualization of the hitchhiking as a sociocultural phenomenon and practice, alternative to other types of spatial mobility. The processes of the emergence and reproduction of interpersonal trust in risk societies are investigated. Attention is paid to the interdependence of personified trust and trust to social institutions. Theoretical approaches to the study of risk and trust, presented in the works of such researchers as U. Beck, A. Giddens, N. Luhmann, P. Bourdieu, are reviewed. The characteristic is given to the car as to the main tool for the implementation of hitchhiking practices. In the modern world, it has both practical and symbolic functions: spatial movement and maintaining of the social status of the individual. The historical experience of developing hitchhiking at the state level and the attempts of its institutionalization are analyzed. An example of two countries (USSR, FRG) strategies shows that such experience was quite successful. Attention is focused on hitchhiking coverage in the media, which forming a negative discourse about this phenomenon. The role of hitchhiking in the formation of interpersonal trust is considered. It is demonstrated that hitchhiking helps to build a positive image of the "other", and also creates a situation in which trust becomes a core component of social relations. Without this component such relations are impossible. The conclusion is made that the process of institutionalization of the hitchhiking as a well-established sociocultural practice can contribute to the social consolidation of modern Ukrainian society.

Keywords: trust, risky societies, social consolidation, hitch-hiking, mobilities.

Современная глобальная цивилизация переживает многомерный кризис: истощение природных ресурсов, политическая конфронтация, терроризм, неравномерность развития обществ, изменение системы ценностей. Все эти явления актуализируют многочисленные риски, которым ежедневно подвергается человек, а также снижение уровня доверия на макро-, мезо- и микроуровнях социального взаимодействия. «Недоверчивое» современное общество само по себе становится «генератором рисков», что делает анализ рисков и доверия в современном обществе чрезвычайно актуальным.

Именно по этой причине социология уделяет значительное внимание изучению риска и доверия. Многие исследователи проблематики рисков (У. Бэк, Э. Гидденс, Б. Тернер, Н. Луман, С. Лэш) сходятся во мнении, что возникновение общества риска в значительной степени связано с размыванием традиционных паттернов устройства социальной структуры, что ведет к ситуации неопределенности и непредсказуемости общественной жизни. Как отмечал один из самых известных авторов концепции «общество риска» У. Бэк, ключевой чертой таких обществ является производство не только благ, но и рисков, распространение которых имеет бесконтрольный, глобальный, наднациональный характер. Производство рисков влечет за собой трансформацию таких традиционных институтов классического индустриального общества, как семья, государство, образование и т.д. [1].

Кроме того, одной из важнейших черт обществ риска является распространение индивидуализма, что отрицательно сказывается на воспроизводстве доверия на всех уровнях: от межличностного до глобального.

Будучи частью глобальной системы, современная Украина в полной мере столкнулась с названными выше проблемами. Происходят изменения в характере человеческого взаимодействия, куда большее значение приобретают гибкие средства социальной регуляции и координации, а взаимозависимость как основная черта глобализованного мира требует доверия и солидарности.

Состояние современного украинского общества позволяет охарактеризовать его как рискогенное. Многочисленные социологические исследования, проведенные в нашей стране, свидетельствуют о том, что традиционные общественные институты сегодня не пользуются доверием населения, перестают играть свою роль в социальной интеграции, что актуализирует рискогенность общественных практик [2, 3].

Значительная часть исследований доверия посвящена его проявлениям на *макроуровне*, при этом из фокуса внимания социологов упускается *микроуровень* формирования доверия. Как подчеркивает Э. Гидденс, сегодня преимущественно изучается доверие к абстрактным системам, тогда как персонифицированное межличностное доверие выпадает из аналитического поля [4]. По мнению П. Штомпки, именно персонифицированное доверие призвано «компенсировать» недоверие, которое индивид испытывает по отношению к социальным институтам и системам [5]. В связи с этим, как мы полагаем, изучение собственно межличностного доверия становится чрезвычайно актуальным, поскольку поможет понять, что именно и почему подталкивает индивида к тому, чтобы проявить или не проявить доверие на том или ином уровне социального взаимодействия.

Цель данной статьи – выявить основания формирования межличностного доверия в условиях общества риска сквозь призму такой социокультурной практики, как *автостоп*.

Реализуя эту цель, прежде всего подчеркнем, что исследования автостопа практически отсутствуют не только в отечественной социологии, но и в социогуманитарном знании в целом.

Автостоп (хитч-хайкинг) можно трактовать как безвозмездное перемещение на попутном нереиссовом транспорте с согласия водителя. Такое перемещение не имеет территориальных или временных ограничений. В случае автостопа доверие является тем базовым основанием, без которого данный феномен невозможен, равно как и осуществление каких бы то ни было его практик. Исследование таких практик позволяет приблизиться к пониманию оснований межличностного взаимодействия в рамках как формальных, так и неформальных социальных институтов, что особенно актуально для осмысления процессов социальной консолидации в рискогенных условиях. Анализ проблематики автостопа мог бы способствовать как изучению процессов восприятия риска и формирования межличностного доверия, так и внести определенный вклад в разработку логики и принципов организации автостопа как одного из эффективных инструментов социальной интеграции.

Вопрос социальной интеграции встал особенно остро в условиях формирования «второго модерна», то есть глобального общества риска, социальная система которого нарушена [6]. Так, например, сегодня распространена практика аренды жилья без соответствующего договора. Эта практика полностью построена на персонифицированном доверии арендодателя и квартиросъемщика. Конечно, они подвергаются определенным рискам, однако эти риски проистекают из взаимодействий на микроуровне, из которых полностью исключена абстрактная система «государство», одной из задач которой является регламентация отношений подобного рода.

Наряду с производством и распределением благ общество риска производит и распределяет и риски. Причем «распределение» рисков затрагивает, в том числе, и страны, не принимающие участия в тех или иных процессах. В качестве примера можно назвать войну в Персидском заливе, которая стала экологической катастрофой, затронувшей множество стран, не имеющих к ней прямого отношения [7]. Можем вспомнить и торговую войну между Китаем и США, которая затрагивает множество сырьевых стран, в числе которых и Украина [8]. Таким образом, современные риски носят глобальный, наднациональный характер.

В социологии концептуализация категории «риск» началась в работах немецкого исследователя У. Бека. Им было предложено понятие «общество риска», под которым понимается определенное состояние

обществ, достигших в своем развитии фазы позднего модерна. Ключевой характеристикой таких обществ стало то, что производство различных благ (как материальных, так и социальных) неизбежно влечет за собой регулярно воспроизводящийся процесс возникновения различного типа рисков и угроз, немислимых на более ранних этапах существования тех или иных обществ [1]. Эти этапы характеризовались целостностью социальной структуры и связанной с этим относительной предсказуемостью социальных отношений, а значит, и значительно меньшим количеством рисков. В современном мире все еще существуют так называемые «нецивилизованные» народы, которые не входят в контакт с глобализованным социальным пространством и живут, опираясь на собственные традиции: различные племена Африки, Южной Америки и др. Благодаря такому изоляционизму им удастся избежать многих рисков, связанных с глобализационным проектом, однако уйти от них полностью нельзя (вспомним загрязнение океанов или вырубку тропических лесов). В данном случае важно то, что социальная структура таких архаичных сообществ определена очень четко, а потому их повседневность предсказуема.

Напротив, непредсказуемость и неопределенность позднего модерна стали основными детерминантами рискогенности современных обществ, как об этом пишет Э. Гидденс. Модерные общества в большей степени полагаются на обычай и традицию, а потому само понятие неопределенности было для них в значительно меньшей степени актуально, нежели для обществ современных. Сегодня на место обычая и традиции пришел риск-опыт в ситуации непредсказуемости, на основании которого актер и совершает тот или иной выбор [4].

Ситуация неопределенности стала одной из отправных точек концепции рисков Н. Лумана. Он полагает, что неопределенность является ключевой характеристикой современного общества, которое выступает в качестве аутопойетической системы, постоянно воспроизводящей эту неопределенность. И если традиционные общества сталкивались с риском исключительно в форме относительной неуверенности в будущем, то для современных обществ риск выступает свойством системы, характеристикой самой социальной структуры. Технический прогресс привел к тому, что сегодня все население планеты находится под угрозой ядерной войны, дискурс о которой регулярно воспроизводится в СМИ. В этих условиях крупные акторы (правительства стран, например) вынуждены принимать решения, которые всегда сопряжены с риском, поскольку могут иметь непредвиденные последствия. Опасность здесь выступает как свойство окружающей среды, в то время как риск – это последствия принятия решений в *опасной* ситуации неопределенности; то есть риск является постоянным свойством, своего рода константой любого общества как аутопойетической системы [9].

Таким образом, в современном мире невозможны действия, полностью лишённые риска. Невозможно также и возникновение совершенно надежной ситуации, в которой актер не подвергнется бы какому-либо риску, поскольку риск – это имманентное свойство постмодерных обществ.

Как мы отмечали выше, любой современный риск проистекает из специфичной конституции социальной структуры, а потому общество риска особенно остро нуждается в определенных механизмах интеграции, одним из которых служит доверие.

Доверие – хорошо исследованный в социологии феномен. Вслед за Г. Гарфинкелем, можно утверждать, что доверие лежит в основании всех социальных институтов [10]. Будучи единым основанием для многих институтов, оно обеспечивает предсказуемость функционирования системы «общество».

Т. Парсонс полагал невозможным само существование общества без доверия. Каждый из его членов делает свой вклад в социальность, при этом веря, что так поступают и другие [11]. То есть доверие является основанием социального взаимодействия, осуществляемого коммуникативно; именно поэтому базисом любой успешной коммуникации, исходя из теории Н. Лумана, выступает именно доверие. Оно стабилизирует систему, минимизируя социальные риски [12].

Успешная коммуникация на микро- и мезоуровне связана с приобретением социального капитала. Основоположник «капитальной» теории П. Бурдьё под социальным капиталом подразумевает комплекс социальных связей, с помощью которых возможно приобретение тех или иных благ. Чем шире и интенсивнее такие связи, тем больше накапливается капитал. При этом чем объемнее социальный капитал, тем меньше необходимость в традиционных регуляторах общественных отношений. С укреплением связи увеличивается зависимость отношений от ситуативных контролеров, основанных на доверии [13]. Развивая идеи П. Бурдьё, Дж. Коулман подчеркивает, что накопление социального капитала невозможно без наличия в обществе определенного уровня доверия. Оно обеспечивает уверенность в относительной предсказуемости дальнейшего развития отношений и норм, на которых эти отношения выстроены [14]. При этом предсказуемость поведения других акторов может быть исключительно относительной, поскольку разрушение традиционных схем взаимодействия способствует развитию схем индивидуализированных, основанных на личном риск-опыте актора. Возникают новые персонифицированные, крайне ситуативные образцы коммуникации, которые приходят на смену традиционным. То есть *изначально* доверие формируется как система спонтанных связей, основанная на случайных взаимодействиях, поскольку устоявшиеся формы подобных взаимодействий в обществе риска

разрушены. Однако по мере конституирования социальных сетей, основывающихся на доверии, а также возникновения тех или иных неформальных институтов доверие превращается в механизм, который способен обеспечить определенную предсказуемость социальной среды. Это делает доверие важным элементом общества риска, одной из главных черт которого является неопределенность. Она может быть преодолена именно посредством воспроизводства доверия, на основании которого возникают устойчивые образцы взаимодействия [15]. Доверие становится также инструментом закрепления когнитивных установок, нацеленных на положительное восприятие другого как заслуживающего доверия, что в конечном итоге способствует социальной интеграции.

Именно наличие доверия к «другому» является основополагающим фактором, делающим возможным любые успешные практики автостопа. Они подразумевают под собой успешную посадку в попутный автомобиль при полном взаимном незнании водителя и стопера. Водитель дает «чужому» «допуск» в свое приватное пространство. При этом обе стороны ничего не знают о мотивах и намерениях друг друга, что позволяет говорить об установлении отношений активного доверия в этот момент [16]. В данном случае проявленное доверие превышает ощущение риска и беспокойства в отношении коммуникации с «рискованным другим» [17].

Вот почему автостоп является характерным кейсом осмысления того, насколько теории риска и доверия релевантны реальному восприятию людьми вторжения «другого» в их личное пространство. В такой ситуации привычным образцом поведения является проявление недоверия и возникновение чувства риска. Хитч-хайкинг отражает ситуацию, при которой актер склонен проявить доверие, а не поддаться ощущению риска, возникающему в условиях спонтанной коммуникации с «чужим», попавшим в его личное пространство. В этом случае привычные фреймы восприятия разрушаются, а габитуализированные схемы выстраивания межличностной коммуникации перестают работать, что дает потенциальную возможность *проявить доверие в потенциально рискогенной ситуации*, инкорпорировав это доверие в свои коммуникативные практики, культивируя чувство солидарности, желание делиться и кооперироваться, способность понимать и принимать определенные *непривычные* образцы поведения, основанные на доверии.

Таким образом, наличие базового уровня доверия не просто важно, оно является *основополагающим компонентом* для возникновения любых успешных практик автостопа.

Однако дискурс об автостопах продуцирует представления о нем как о рискогенной практике. Так, например, результаты некоторых исследований демонстрируют, что люди воздерживаются от путешествий автостопом из-за страха за собственную жизнь и здоровье [17].

Воспроизводству такого дискурса во многом способствует информация, представляемая в СМИ. В качестве примера можно привести ситуацию 90-х годов XX века в Великобритании, когда местные медиа единогласно провозгласили «смерть» автостопа как явления, ссылаясь на некоторые случаи громких убийств, произошедших в ходе осуществления практик хитч-хайкинга [18].

Однако, на наш взгляд, данная ситуация являет собой в некотором роде реверсивный вариант «систематической ошибки выжившего»¹. СМИ продуцируют информацию, относящуюся к неудачным практикам автостопа, не предоставляя при этом данных относительно успешных практик, что искажает общее восприятие хитч-хайкинга.

Все это привело к значительному спаду популярности автостопа, особенно в сравнении с периодом его расцвета – 60-ми годами XX века, когда распространению хитч-хайкинга активно способствовали многочисленные представители субкультур битников и хиппи. Как следствие, вместе со спадом популярности практик автостопа упал и уровень доверия к автостопщикам, которые превратились в своего рода маргинальную группу. Однако причины этого кроются, как нам представляется, не только и не столько в объективной рискогенности автостопа как такового, сколько в развитии феномена «автомобильности». В современном мире автомобиль стал привычным массовым объектом индивидуального потребления, приписывающим (через символические значения) его владельцу некий статус, с которым связано обладание автомобилем [20]. Он становится квази-приватным пространством, своего рода домом, который перемещается вместе с человеком и в котором тот волен делать все, что ему угодно: переночевать, принять пищу, послушать музыку на любой громкости, совершить половой акт [21]. Такое символическое и практическое значение, ведущее ко все более сильной индивидуализации, предписывалось автомобилям самими компаниями-производителями посредством СМИ. Так, еще в 1949 г. компания «Форд» запустила крайне успешную рекламную кампанию, ассоциирующую автомобиль с

¹ Статистическая ошибка выборки, когда по одной из исследуемых групп существует достаточное количество данных, в то время как по другой таковые практически отсутствуют. Классическим примером такой ошибки является распространенное мнение о «доброте» дельфинов, возникшее благодаря данным по количеству затерявшихся в открытом море пловцов, которых дельфины доставили на берег. При этом нет никаких данных о том, скольких пловцов эти млекопитающие унесли в открытое море, что ставит под сомнение «статистическое доказательство» доброты дельфинов [19].

домом на колесах [22]. Наличие собственного дома в современном мире считается нормой (символически и практически) для успешного или хотя бы встроенного в общество индивида. Поэтому формирование подобного дискурса и проведение параллелей между домом и автомобилем ведут к тому, что владение автомобилем начинает восприниматься как норма, равно как и владение домом.

В свете такого отношения к автомобилям важной представляется информация об их распространенности. Крайне показательны в этом отношении данные по все той же Великобритании. Нами был выбран именно этот кейс, поскольку он отражает динамику роста автомобилей на душу населения непосредственно в период расцвета и последующего упадка автостопа. В эпоху массового распространения практик хитч-хайкинга (в 60-х годах XX столетия) только три домохозяйства из десяти владели хотя бы одним автомобилем. К 90-м годам XX столетия, когда автостоп утратил свою популярность, автомобили имелись уже у семи из десяти домохозяйств [18]. Это свидетельствует о превращении владения автомобилем в норму, а также о потенциальной маргинализации тех, кто не владеет автомобилем [23]. Это привело к тому, что для поколений 1960-х гг. практики хитч-хайкинга являлись частью повседневной социальной жизни, в то время как для последующих поколений эти практики были уже девиантными. При этом в общественном сознании маргинализируются также и некоторые группы, лишённые возможности владеть автомобилем в силу своего временного статуса, например студенты [24].

Что касается современной Украины, то по состоянию на 2016 г., она занимает 67-ю из 184-х позиций в списке, отражающем уровень автомобилизации населения различных стран [25]. Украина входит в первую треть этого списка, что позволяет говорить о достаточно высоком уровне автомобилизации нашей страны. Однако даже та часть населения, которая автомобилями не владеет, подвержена их символическому влиянию. В этом контексте иллюстративной является метафора Р. Барта, который сравнил автомобили с соборами, которые не всеми используются на практике, однако в силу своей вездесущности довлеют над любым из членов того или иного социума, играя в его жизни определенную «магическую» роль, становясь показателями успешности этого социума [26].

Таким образом, возрастающая автомобилизация общества вместе с восприятием автомобиля в качестве приватного пространства и отношением к нему как к имманентному компоненту успешной жизненной траектории привели к маргинализации автостопщиков и, как следствие, к снижению уровня доверия к ним. Еще раз подчеркнем, что межличностное доверие (наряду с доверием к абстрактным системам) лежит в основе базового доверия к окружающему миру, что способствует снижению рисков.

На наш взгляд, в условиях современной Украины институционализация автостопа может содействовать укреплению социальной консолидации, в основе которой лежит доверие. Наши предположения подкрепляются историческими фактами успешного внедрения подобных стратегий на государственном уровне. Так, первая государственная организация хитч-хайкеров была создана в 1961 году в Ленинграде, обретя простое и незамысловатое название – «Автостоп». Особенности государственного уклада СССР отразились и на структуре клуба: она стала централизованной. Существовали разнообразные специальные комиссии, советы на местах и т.д. Кроме того, деятельность организации контролировалась государством. Так, ее члены не могли просто выйти на трассу и пытаться поймать попутный транспорт. Предварительно необходимо было купить предназначенные для поиска попутки книги, в каждой из которых содержалось определенное количество талонов, которых хватало на то, чтобы преодолеть то или иное расстояние. Стандартное расстояние, на которое была рассчитана одна книга, – 500 км. Стоила такая книга один рубль. Кроме того, на обложке был изображен символ советского хитч-хайкинга – ярко-красный круг с вписанным в него перевернутым треугольником, что позволяло водителям идентифицировать людей с такими книгами как членов «Автостопа». В талонах стопер отмечал расстояние, пройденное с каждым из водителей, и отдавал ему эти талоны. В конце года организация проводила конкурс на лучшего водителя. Это давало ему возможность участвовать в специальной лотерее, условием для участия в которой было наличие у водителя определенного количества талонов (не менее десяти, по меньшей мере на 200 км) [27].

Такой организованный хитч-хайкинг нашел отклик и поддержку как среди путешественников, так и среди водителей СССР. Так, уже через год своей деятельности, в 1962 году, «Автостоп» насчитывал 80000 участников, а талонов было продано на расстояние нескольких миллионов километров [28].

Еще за десять лет до создания «Автостопа» в СССР правительство ФРГ приняло ряд схожих решений по хитч-хайкингу, однако в несколько меньших масштабах. В 1951 г. учредили агентство по поиску шоферов и попутчиков, специализировавшееся на организации взаимовыгодных поездок за определенную плату. За 9 лет, к 1960 г., было организовано порядка 400000 поездок [27]. Учитывая куда меньшее, чем сегодня, количество единиц транспорта, такие показатели – это высокий результат, что свидетельствует о пользе своевременных решений государства по поводу новых для страны практик.

Эти примеры показывают, как государственная поддержка непривычных на тот момент для советского населения практик способствовала их популяризации и развитию, что содействовало росту

уровня межличностного доверия и, как следствие, налаживанию продуктивного диалога между обществом и государственными структурами.

Внедрение таких практик со стороны государства способствует интеграции общества и интенсификации базового доверия граждан. Государство институционально берет на себя обязательство регулировать практики, основанные на персонифицированном доверии, то есть производит упорядочивание, регламентацию и институционализацию автостопа. Тем самым обеспечивается регулярный устойчивый рост не только межличностного доверия, но и доверия к системе «государство». Участвуя в практике, основанной на межличностном доверии и при этом *контролируемой государством*, человек проявляет лояльность как к «другому», так и к государству. Он принимает правила игры поля автостопа, навязанные государством, и встраивается в эту систему. Так обеспечивается предсказуемость отношений внутри системы и повышается ее стабильность. С повышением уровня доверия и консолидации общества происходит демистификация рисков, их упорядочивание. Вместе с тем, вырабатываются коллективные и институциональные механизмы противостояния рискам. При этом интересной особенностью поля контролируемого государством автостопа является относительная простота доступа к его ресурсам. Этим обеспечивается доступ к системе для как можно большего количества людей. Вместе с тем, включаясь в поле «организованного» автостопа, человек исключается из поля автостопа «стихийного», не подконтрольного государству. Увеличение доли таких людей способствует постепенной стабилизации системы и снижению рискогенности. При этом социальная интеграция осуществляется не с помощью общепринятых инструментов (как, например, через СМИ), а посредством активизации нетрадиционных практик. Иначе говоря, государство создает условия для того, чтобы население имело потенциальную возможность проявить персонифицированное (однако при этом и структурное) доверие посредством воспроизведения и контроля практик, которые того требуют, то есть автостопа.

Проведенный нами анализ позволяет сделать вывод о том, что автостоп является одним из возможных кейсов для изучения доверия. Более того, само существование автостопа немислимо без определенного уровня доверия в обществе. Именно доверие предопределяет предсказуемость поведения индивидов и его соответствие определенным нормам.

Сама идея допуска «чужого» в свое личное пространство основана на доверии этому чужому. Впуская стопера в автомобиль, водитель проявляет доверие, которое, в свою очередь, формирует доверие стопера к водителю. Это минимизирует чувство опасности по отношению к «другому», связанное с потенциальной возможностью быть подвергнутым определенному риску.

Таким образом, анализ хитч-хайкинга позволяет глубже понять механизмы формирования доверия, превалирующего над чувством риска. Кроме того, внедрение определенных механизмов по включению автостопа в транспортную политику государства со значительной долей вероятности может способствовать формированию доверия на микроуровне, которое, в свою очередь, будет содействовать продвижению идей о доверии в рискогенном обществе, что является неперенным условием общественной консолидации и дальнейшего развития доверия к различным институтам.

Проблематика исследования автостопа содержит в себе множество вопросов, поиск ответов на которые находится в компетенции социальных наук: в чем состоит причина различия отношения к автостопу (и, как следствие, к риску) в различных обществах? Что движет людьми, ищущими возможности сесть в попутный автомобиль, и теми, кто готов эту возможность предоставить? На чем основано их доверие и каково их восприятие потенциального риска? Какие механизмы способствуют разрушению границ эгоизма и развитию социальности, основанной на доверии? Эти и ряд других вопросов открывают широкие перспективы для дальнейшего социологического анализа практик автостопа как практик доверия и риска в тех или иных обществах.

Литература:

1. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну. Москва, 2000. 383 с.
2. Довіра громадян України до суспільних інститутів. 2018. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf (дата обращения 23.09.2019).
3. Общество без доверия : монография / п Киев, 2014. 338 с.
4. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва, 2004. 120 с.
5. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва, 1996. 416 с.
6. Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург, 2008. 240 с.
7. Tucker S. Persian Gulf War Encyclopedia: A Political, Social, and Military History. Santa Barbara: ABC-Clío, 2014. 607p.
8. Ковалевич Д. Торговая война между Китаем и США. Что ждет Украину? 2019. URL: <https://ukraina.ru/exclusive/20190808/1024558309.html> (дата обращения 01.10.2019)
9. Луман Н. Общество как социальная система. Москва, 2004. 232 с.
10. Гарфинкель Г. Концепция и экспериментальные исследования «доверия» как условия стабильных согласованных действий. Социологическое обозрение. 2009. Т. 8, № 1. С. 3-25.
11. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. 270с.
12. Луман Н. Формы помощи в процессе изменения общественных условий. Социологический журнал. 2000. № 1/2. С. 16-35
13. Бурдьё П. Формы капитала // Экономическая социология. 2002. Т. 3., № 5. С. 60-74. URL:

https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf#page=60 (дата обращения 23.09.2019).

14. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // *Общественные науки и современность*. № 3. 2001 С. 121-139.
15. Гидденс Э. *Последствия современности*. Москва, 2011. 343 с.
16. Furedi F. *Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. London: Continuum, 2002. 204 p.
17. Rinvolutri M. *Hitch-hiking*. Cambridge: The author, 1974. 108 p.
18. Chesters G., Smith D. *The Neglected Art of Hitch-hiking: Risk, Trust and Sustainability*. *Sociological Research Online*. №3. 2001. P. 1-9.
19. Michaels R. *Transactions and Strategies: Economics for Management*. Cengage Learning, 2010. P. 21-23.
20. Урри Д. *Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия*. Москва, 2012. 336 с.
21. Jasper J. *Restless Nation: Starting Over in America*. Chicago: University of Chicago Press, 2000. 276 p.
22. Putnam R. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Touchstone, 2001. 544 p.
23. Sheller M., Urry J. *The City and the Car*. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2000. №4. P. 737-757.
24. Greenley J., Rice D. *Female Hitchhiking: Strain, Control, and Subcultural Approaches*. *Sociological Focus*. 1974. №7. P 87-100.
25. Список стран по количеству автомобилей на 1000 человек. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_количеству_автомобилей_на_1000_человек(дата обращения 23.09.2019)
26. Барт Р. *Мифологии*. Москва, 2008. 351 с.
27. Шанин В. А. *Хитч-хайкинг: автостопом по США и Европе*. Санкт-Петербург, 1994. С. 17
28. Федоров Н. *Водители и автостоп*. За рулем. №7. 1963. С. 22.

Социальная интеграция, консолидация и доверие в обществах риска: кейс автостопа и его эвристические возможности

В статье анализируется феномен доверия в рискованных обществах на примере автостопа как практики бесплатных путешествий на попутном нереисовом транспорте. Подчеркивается, что именно доверие является фундаментальной составляющей актуализации автостопа как социокультурного феномена и практики, альтернативной по отношению к другим видам пространственной мобильности. Исследуются процессы возникновения и воспроизводства межличностного доверия в обществах риска. Уделяется внимание взаимобусловленности персонафицированного доверия и доверия к социальным институтам. Анализируются теоретические подходы к изучению риска и доверия, представленные в работах таких исследователей как У. Бек, Э. Гидденс, Н. Луман, П. Бурдьё. Рассматривается автомобиль как основной инструмент осуществления практик автостопа. Подчеркивается, что в современном мире он выполняет как практическую, так и символическую функции: пространственного перемещения и поддержания социального статуса индивида. Анализируется исторический опыт развития автостопа на государственном уровне и попыток его институционализации. На примере стратегии двух государств (СССР и ФРГ) показано, что такой опыт был достаточно успешным. Акцентируется внимание на освещении автостопа в средствах массовой информации, формирующих отрицательный дискурс об этом феномене. Рассматривается роль автостопа в формировании межличностного доверия. Демонстрируется, что автостоп способствует конструированию положительного образа «другого», а также создает ситуацию, в которой доверие становится основополагающим компонентом социальных отношений, без которого они принципиально невозможны. Формулируется вывод о том, что процесс институционализации автостопа как устоявшейся социокультурной практики может способствовать социальной консолидации современного украинского общества.

Ключевые слова: доверие, общества риска, социальная консолидация, автостоп, мобильности.

References:

1. Beck, U. (2000) *Risk Society, Towards a New Modernity*. Translated by Sinelnik, V. D. and Fedorova, N. N. Moscow: Progress-Tradiciya [in Russian]
2. *Citizens' trust in public institutions*, (2018) [online]. Available at: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf (Accessed at 23.09.2019)
3. *A society without trust* (2014) in Golovakha, E., Kostenko, N. and Makeev, S. (ed.). Kyiv.
4. Giddens, A. (2004) *Runaway World: How Globalisation Is Shaping Our Lives*. Translated by Korobochkin, M. L. Moscow: Ves Mir [in Russian]
5. Shtompka, P. (1996) *Sociology of social changes*. Moscow: Aspekt Press[in Russia]
6. Bauman, Z. (2008) *Liquid Modernity*. Translated by Asochakov, Y. V. St.-Petersburg: Piter [in Russian]
7. Tucker, S. (2014) *Persian Gulf War Encyclopedia: A Political, Social, and Military History*. Santa Barbara: ABC-Clío
8. Kovalevich, D. (2019) 'The trade war between China and the United States. What awaits Ukraine?' [online]. Available at: <https://ukraina.ru/exclusive/20190808/1024558309.html> (Accessed at 01.10.2019)
9. Luhmann, N. (2004) *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Translated by Antonovskij, A. Y., Moscow: Logos [in Russian]
10. Garfinkel, H. (2009) 'The concept and experimental studies of "trust" as the conditions for stable coordinated actions', *Russian Sociological Review*, №8 (1), pp. 3-25
11. Parsons, T. (1998) *The System of Modern Societies*. Translated by Kovaleva, M. S. Moscow: Aspekt Press, [in Russian]
12. Luhmann, N. (2008) 'Forms of assistance in the process of changing social conditions', *Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences*, №1, pp. 16-35

13. Bourdieu, P. (2002) 'Forms of capital', *Journal of Economic Sociology*, 3 (5), pp. 60-74 [online]. Available at: https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_13_n5.pdf#page=60 (accessed at 23.09.2019)
14. Coleman, J. (2001) 'Social and human capital', *Obshestvennye nauki i sovremennost*, №3, pp. 121-139
15. Giddens, A. (2011) *The Consequences of Modernity*. Translated by Olshovikov, G. K. and Kibalchich, D. A. Moscow: Praxis [in Russian]
16. Furedi, F. (2002) *Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*, London: Continuum Press
17. Rinvolutri, M. (1974) *Hitch-hiking*. Cambridge: The author, 1974
18. Chesters, G. and Smith, D. 'The Neglected Art of Hitch-hiking: Risk, Trust and Sustainability', *Sociological Research Online*, №3, pp. 1-9
19. Michaels, R. (2010) *Transactions and Strategies: Economics for Management*. Boston: Cengage Learning
20. Urry, J. (2012) *Sociology beyond Societies: Mobilities for the twenty-first century*. Translated by Kralachkin, D. Y. Moscow: Izd. dom Vyshej shkoly ekonomiki [in Russian]
21. Jasper, J. (2000) *Restless Nation: Starting Over in America*. Chicago: University of Chicago Press
22. Putnam, R. (2001) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Touchstone
23. Sheller, M. and Urry, J. (2000) 'The City and the Car', *International Journal of Urban and Regional Research* № 4, pp. 737-757
24. Greenley, J. and Rice, D. (1974) 'Female Hitchhiking: Strain, Control, and Subcultural Approaches', *Sociological Focus*, №7, pp. 87-100
25. *List of countries by the number of cars per 1000 people* (2016) [online]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_количеству_автомобилей_на_1000_человек (Accessed at 23.09.2019)
26. Barthes, R. (2008) *Mythologies*. Translated by Zenkin, S. N. Moscow: Akademicheskij Proekt [in Russian]
27. Shanin, V. A. (1994) *Hitch Hiking: Hitch Hiking in the US and Europe*. St.-Petersburg: Boyanych [in Russian]
28. Fedorov, N. (1963) 'Drivers and hitchhiking', *Za rulem*, №7, p. 22.

СЛОВО ОБ УЧИТЕЛЕ¹

В 2004 году, готовясь к I Международной научно-практической конференции «Якубинская научная сессия», мы опубликовали, с моей точки зрения, замечательную книгу: «Елена Александровна Якуба: Ученый, Учитель, Человек (исследования и воспоминания)». Составителями этой книжки были мы с Ольгой Дмитриевной Куценко.

Готовясь к сегодняшней Якубинской сессии, мы с Ольгой Дмитриевной тоже решили выступить в тандеме и рассказать о личности Елены Александровны – человеке очень нелегкой, драматической судьбы, личности, сочетавшей в себе множество удивительных талантов: талант дочери, талант сестры, талант жены, талант друга, талант гостеприимства, талант исследователя, талант преподавателя, талант борца, талант организатора науки и организатора образования, талант руководителя, талант наставника, талант учителя, талант ученика.

Елена Александровна учила нас, своих учеников, и всю жизнь училась сама: училась быть юристом, философом, социологом и была юристом, философом, социологом.

С 1947 по 1951 г. – студентка Харьковского юридического института; с 1954 по 1957 год – аспирантка кафедры философии, где после защиты кандидатской диссертации она работала преподавателем, доцентом, а с 1972 г. (после блестящей защиты докторской диссертации) профессором.

В 1963 г. Елена Александровна при активнейшем содействии заведующего кафедрой философии Ю. Д. Бухалова отрывает одну из первых в Советском Союзе социологическую лабораторию, бессменным научным руководителем которой она была до конца своей жизни. И здесь она проявляла свой

¹ Выступление на XIV Международной научно-практической конференции «Якубинская научная сессия» 5 апреля 2019 года – в день 90-летия со дня рождения Е. А. Якубы.

удивительный организаторский талант и талант борца. Эти таланты ей пришлось проявлять еще неоднократно: и при открытии в нашем университете в 1980 г. опять-таки одной из первых в СССР кафедр социологии, которой она заведовала до 2001 года, и при создании в том же 1980 г. специальности по социологии на экономическом факультете, и при открытии сначала отделения социологии на экономфаке (1989 г.), а позднее, в 1990 г., одного из первых в Советском Союзе и первого в Украине социологического факультета, и при открытии в 1981 г. аспирантуры на кафедре социологии, и при создании в 1991 г. спецсовета по защите докторских и кандидатских диссертаций по социологии. Этот список можно было продолжать еще очень долго.

Создавая социологическую лабораторию, Елена Александровна собрала вокруг себя единомышленников, прежде всего преподавателей кафедры философии, которых она заразила своей страстью к социологии. Все они не имели социологического образования, поскольку такового вплоть до конца 1980-х гг. в СССР не было. Чтобы стать социологом, нужно было многому научиться самой и научить других коллег. Елена Александровна решала вопросы профессионального становления и развития сотрудников социологической лаборатории по-разному: приглашала к нам в университет уже известных в то время в Союзе исследователей из Москвы, Киева, Ленинграда (Санкт-Петербург), Свердловска (Екатеринбурга), Новосибирска; возила коллег на конференции в эти и многие другие города бывшего СССР; устраивала теоретические семинары на кафедре философии и в лаборатории и многое другое. Через эту школу прошли не только представители первого поколения университетских социологов, но и те, кто принадлежит ко второму поколению, те, кто пришел в лабораторию в 1970 - начале 1980-х гг. (выпускники исторического, филологического, механико-математического, психологического факультетов нашего университета). Правда, в то время появилась еще одна форма ликвидации социологической безграмотности: отделение социологии на факультете общественных профессий (ФOPP) (был такой в нашем университете в 1970-1980 гг.). Я горжусь тем, что у меня есть диплом ФOPPа.

Елена Александровна была инициатором создания этого отделения, а преподавали там не только она, но и другие сотрудники лаборатории.

Главная особенность таланта Елены Александровны как руководителя заключалась, как мне кажется, в ее способности подобрать невероятно творческую, работоспособную команду. Так было и с командой лаборатории, и с командой кафедры.

Конечно, в лаборатории были и случайные люди, но они как-то быстро уходили, не «вписываясь» в команду.

Команда кафедры социологии, собранная и воспитанная Е. А. Якубой, как и команда социологической лаборатории, стала хребтом созданного через несколько лет социологического факультета первым деканом которого был В. С. Бакиров. Елена Александровна приняла его в нашу команду в 1982 году. До конца своей жизни остались преданными лаборатории, кафедре, факультету, преданными Елене Александровне Якубе А. И. Андрющенко, В. Л. Арбенина, В. А. Правоторов, А. И. Навроцкий – люди, которых она привела в команду.

Самый близкий друг и соратник Елены Александровны – Ида Дмитриевна Ковалева и сегодня, спустя два года после своего ухода на пенсию, член нашей команды. На её мастер-классы, которые она теперь проводит у себя дома, приходят аспиранты и преподаватели не только нашего факультета, но и наши выпускники, работающие в других вузах Харькова и даже наши бывшие студенты, которые сейчас живут в других городах Украины, а также ближнего и дальнего зарубежья.

Те, кого с полным правом можно назвать якубинскими кадрами, и сегодня успешно работают на кафедре социологии (Ирина Ивановна Шеремет, Алла Михайловна Николаевская), кафедре прикладной социологии и социальных коммуникаций (Хижняк Лариса Михайловна), в Белорусском государственном университете (Лариса Владимировна Филинская).

Ещё один удивительный талант Е. А. Якубы – талант преподавателя. Все, кто слушал ее лекции, могли убедиться в этом сполна. Как вспоминает О. Н. Балакирева, закончившая в свое время механико-математический факультет нашего университета (сегодня она стала одним из ведущих социологов нашей страны), консультации Елены Александровны, в которых она никогда не отказывала, несмотря на свою невероятную занятость были, настолько информативными, что всю программу кандидатского экзамена, к которому готовилась Ольга Николаевна, она освоила благодаря трехчасовой беседе с Еленой Александровной.

Любимым детищем Елены Александровны были Харьковские социологические чтения, которые по ее инициативе стали ежегодно проводиться в нашем университете, начиная с 1991 года. Елена Александровна была чрезвычайно обеспокоена тем вакуумом научной коммуникации, который возник в начале 1990-х годов после распада СССР. В первых чтениях принимали участие только харьковские социологи, все последующие стали носить сначала общенациональный, а затем и международный характер, превратившись в один из самых авторитетных социологических форумов в нашей стране. В 2018 году мы провели XXI Харьковские социологические чтения.

Елена Александровна была замечательным научным руководителем (в этом я убедилась дважды: при подготовке кандидатской и докторской диссертаций). Думаю что со мной согласятся многие из тех, кто был ее аспирантом или докторантом.

Мне выпала честь быть первой аспиранткой кафедры социологии. Стать ею было очень непросто, поскольку я не была членом КПСС, а кафедры общественных наук, в т.ч. кафедра социологии, были, как тогда говорили, номенклатурой райкома партии. Чтобы меня приняли в аспирантуру, Елене Александровне пришлось поехать в Киев, в Министерство, где у нее спросили: «Почему Вы так печетесь о ней, это что – Ваша родственница?». Елена Александровна впоследствии рассказывала, как она была возмущена этим вопросом. Ей удалось добиться своего, меня приняли в аспирантуру, но только благодаря ее таланту борца. Будучи моим научным руководителем, Елена Александровна никогда не вмешивалась в творческий процесс, никогда категорически не настаивала на том, чтобы я отказалась, кардинально переделала те или иные положения своей диссертации. Никогда не давала почувствовать разницу наших статусных позиций, всегда общалась со мной как с равной. И еще: для Елены Александровны защита аспиранта или докторанта всегда была событием, более того – праздником. К защите каждого своего подопечного она шила себе новый наряд.

Профессиональное и личностное общение с Еленой Александровной многому научило меня и моих коллег. В его процессе открывались какие-то новые грани личности нашего учителя, которыми можно только восхищаться. У Елены Александровны было удивительное чувство эмпатии. Никогда не забуду как она ругала себя за то что, часто обращается к Вилю Савбановичу с просьбой решить тот или иной вопрос (тогда он уже был в ранге ректора нашего университета): «на него столько навалилось, он так занят, у него такие уставшие глаза, а тут я со своими вопросами».

Елена Александровна учила нас не быть категоричными. Только в одном случае она была категоричной: если, с ее точки зрения, нарушились те или иные моральные нормы. Именно моральные нормы личности и коллектива были в фокусе ее научных интересов. Этим она «заразила» Аллу Михайловну Николаевскую, которая теперь читает на нашем факультете учебный курс «Социология морали».

Елена Александровна очень любила принимать гостей, всегда старалась угостить нас оригинальными блюдами, проявляя свой кулинарный талант. Собираясь на кафедре, факультете или дома у Елены Александровны за праздничным столом, мы, естественно, говорили о ее удивительных личностных качествах, заслугах, достижениях. Она не любила славословия в свой адрес, а когда это случалось, всегда говорила: «Не перебільшуйте».

Елена Александровна была настоящим университетским ученым и университетским преподавателем. Да не покажется это громкими словами, своей деятельностью она осуществляла миссию университета: образовывать, просвещать, воспитывать, «сеять разумное, доброе, вечное». Все 10 заповедей Кодекса ценностей Каразинского университета были реализованы в деятельности заслуженного профессора нашего университета Е. А. Якубы: единство образования и науки, демократизм и коллективность, академическая свобода и академическая ответственность, гражданственность и патриотизм, просвещение, гуманизм, креативность, свободомыслие, открытость и толерантность, совершенство и совершенствование.

С моей точки зрения, именно Елена Александровна заложила образовательные, научные и моральные основы нашего сегодняшнего факультетского сообщества, которое мы называем Sociofamily. Елена Александровна сыграла огромную роль в жизни многих из наших коллег. Вот что написала об этом Лариса Владимировна Филинская:

«В 1977 году Елена Александровна познакомила меня с социологией.

В 1980 году Елена Александровна сделала социологию моей профессией.

В 1981 году Елена Александровна остановила меня от ухода из социологии.

В 1982-1985 годах Елена Александровна была моим научным руководителем при написании кандидатской диссертации и на мою защиту сшила красивую белую блузку.

В 1994 году Елена Александровна объяснила мне, что надо быть сильной, если тебя предали.

В 1998 году Елена Александровна убедила меня, что выйти замуж и уехать в другую страну – можно и нужно.

На протяжении всей своей жизни Елена Александровна на личном примере доказала, что можно решать любую проблему и достичь всех намеченных целей.

На протяжении всей моей взрослой жизни Елена Александровна учила меня слушать и слышать людей.

Низкий поклон и безмерная благодарность моему Учителю!»

Я назвала свое выступление «Слово об Учителе». Для меня Учитель – это не просто человек, передающий своим ученикам некую сумму знаний в той или иной предметной области, это человек, наставляющий меня на путь истинный не нравоучениями, нотациями, а своим собственным примером,

своими повседневными практиками, всей своей жизнью и, пожалуй, главное, изменяющий мою собственную жизнь, делающей её другой, не такой, какой она могла бы быть без Учителя.

Я думаю, что моя жизнь, жизнь О. Н. Балакиревой, Л. В. Филинской, которых я процитировала выше, как и жизнь многих присутствующих и не присутствующих в этой аудитории людей, знавших Елену Александровну близко, общавшихся с ней практически каждый день (в семье, на кафедре, в студенческой аудитории) или знакомых с нею заочно (по её монографиям, учебникам, статьям, выступлениям на конференциях), была бы совсем другой без неё, без того, что сделала Елена Александровна для каждого из нас, для кафедры, для факультета, для нашего университета, для отечественной социологии.

Я хочу выразить своему Учителю – Елене Александровне Якубе – безмерную благодарность за то, что моя жизнь состоялась, что она такая, как есть, что я люблю такую свою жизнь.

И ещё. По отношению к своим ушедшим родителям и учителям человек испытывает не только чувства любви и благодарности, но и, во всяком случае я могу говорить это о себе, чувство вины, видимо, потому, что они дают нам гораздо больше, чем мы им. И за это я хочу попросить прощения у Елены Александровны.

Простите нас, пожалуйста.

Сокурская Людмила

*докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

УЧЕНИК, НАЙДИ УЧИТЕЛЯ

Есть люди, у которых можно учиться всю жизнь – даже тогда, когда сами эти люди со свойственной им неблескучей скромностью тебе говорят: «...И ты ли приходишь ко мне?». И при этом недемонстративно, ненавязчиво, неманифестативно ведут себя так, что с лёгкостью представляешь их на картине В. Мыльниковой «Вечерние сумерки» - таких утончённых, понимающих, глубоких, изысканно-книжных и задумчиво-возвышенных.

Есть люди, которые позволяют у себя учиться всю жизнь – даже тогда, когда, казалось бы, ты с ними беседуешь на совершенно отстранённые темы; даже тогда, когда это может угрожать тому, что сейчас громко называется «конкурентными позициями на рынке труда»; даже тогда, когда они имеют полное право сохранить своё время от твоих посягательств.

Есть люди, которые щедро делятся тем, что у них есть, и даже тем, чего у них сейчас ещё нету, делясь своим будущим, своими планами, своими идеями, своими ожиданиями.

И это всё – не о Людмиле Георгиевне. Лишь потому, что нет в языке таких превосходных форм глагола и прилагательных, чтобы вышеприведенные слова стали хоть сколько-нибудь соответствующими и содержательными. Как же характерно, что одной из любимых цитат Людмилы Георгиевны является «Мысль изречённая есть ложь»!

Потому что такие люди не описываются индивидуально существующими и воспринимаемыми категориями. Это люди, являющиеся носителями (но и сигнификатами) тех самых коллективных представлений, коллективных номинаций, коллективных восприятий. Это коллективное никогда не сводимо, не сводится и не должно быть сведено к индивидуальным восприятиям, представлениям, номинациям. И это коллективное неизбежно для любой социальной общности, Gemeinschaft'a, единства, целокупности.

Таких людей называют «духом эпохи», «домовым» (сколь показательна эта параллель со сверхъестественной высшей силой, иногда доброй, иногда поучительно-дидактичной!), «Alle Geist», «столпами общины». Над ними посмеиваются, когда они задумываются о коллективной идентичности и идентификации (неважно в виде кодекса деятельности социолога или в виде гимна «Gaudeamus», в виде объединения социологов в рамках САУ или в виде поддержки коллективных (факультетских или кафедральных) идей или проектов, но понимают, сколь многим они являются.

Такие люди иницируют, инспирируют да самим своим присутствием и взглядом катализируют процессы и события, идеи и проекты, замыслы и поиски.

Это Учителя, Собеседники, Идеалисты, Прожектёры, Искатели, Борцы, Инженеры (и не только человеческих душ), Служители (в противоположность Наёмным Работникам, Ландскнехтам и Фрилансерам).

И истинным везением, счастьем и радостью (как жаль, что очень часто запоздавшей, как жаль, что очень часто не нашедшей своевременного выхода, как жаль, что очень часто не-сказанной) является найти таких людей, расположить их к себе и расположить их в своей жизни.

Именно отсветы, эхо, следы таких людей и составляют наилучшее в нас, делает нас хотя бы отчасти таких же людей, помогает нам транслировать в будущее их огонь и свет.

Удивительно ли, что в таких людях часто соединяется истинная интеллигентность с простотой и спокойствием в общении, аристократизм (от лексики до одежды) с демократизмом (общения, понимания, снисхождения), сила и настойчивость с хрупкостью-в-себе и бережностью-для-других? Да, удивительно, потому что ты не устаёшь удивляться каждый день. Удивляться тому, как каждый день тебя находят звонком с «пре(не)приятнейшим известием», что «у царя-злодея новая затея». Тому, как на каждый день находится далеко не дежурная улыбка и далеко не привычно-банальное приветствие. Тому, что даже при колоссальном статусном, человеческом, онтологическом, знанием разрыве к тебе обращаются как к равному. Тому, что даже при наличии всех институциональных, юридических, моральных прав на самостоятельное решение с тобой совещаются и у тебя спрашивают.

Это очень важно – почувствовать уже на самой заре трудовой и творческой биографии, что ты личность. Что даже несмотря на свою обязанность как аспиранта, у тебя могут осведомляться, нет ли у тебя планов на какой-либо день, и только после этого – спросить, не смогу ли я подхватить пару ввиду отъезда научного руководителя (то есть собственно коммуниканта) на конференцию. Что твоё видение исследовательской проблемы, хотя оно и ортогонально видению научного руководителя, имеет право на жизнь, «и в конце концов, это же Вам защищать». Что мысль, тезис, аргумент важнее статуса, званий, неравенств. Что мировоззренческие различия не представляют собой ничего принципиально разрывающего человеческие и профессиональные отношения.

И далеко не всем удаётся, достигнув столь многого, пройдя сквозь столь многое, взлетев столь высоко, сохранить человеческое отношение к тем, кто только начинает, к тем, кто, может, никогда не сможет повторить или превзойти, к тем, кто, вероятнее всего, никогда и не попробует этого сделать. Да ещё и в сочетании с бережным, осторожным, деликатным отношением к чужой позиции (даже если она едва выражена, даже если сам её носитель не способен её выразить), к чужому бытию.

Именно такие люди сохраняют в окружающих надежду на то, что либерализм как система взглядов всё ещё жив и всё ещё возможен. Ведь такие люди оказываются истинными носителями истинно эмансипирующего, истинно освобождающего и истинно расковывающего отношения к Другому и к его свободе.

Оно начинается с первого момента общения с Людмилой Георгиевной – и это подкупает, это очаровывает, это заставляет думать, что именно таково её отношение не только к тем, чьё мнение или взгляды для неё референтны, но ко всем людям и всему миру. Ты обращаешься к ней, желая спросить её согласия руководить твоей работой, она, опережая твой вопрос, тактично, зная о твоих предыдущих опытах сотрудничества с другими преподавателями, осведомится, не хочешь ли ты её известить о том, что планируешь писать работу под руководством кого-либо из них. Ты (не) хочешь понять свою тему – она сначала спросит, а чем ты вообще интересуешься, а потом элегантно синтезирует три, казалось бы для студента, никак не связанных темы в один эстетичнейший концепт и оставит тебя в покое обдумывать его.

И всё дальнейшее сотрудничество проходит именно под этим знаком огромного уважения. В умении мотивировать высокими ожиданиями, верой в своего ученика, доверием к его решениям Людмила Георгиевна безусловный мастер. Когда же это соединяется с интеллигентной, гроссмейстерски продуманной и ювелирно точной речью, это производит неотразимое впечатление; и даже в самые сложные периоды работы, в условиях самого жестокого «завала» и «затора» в потоке дел невозможно не прийти на кафедру по звонку Людмилы Георгиевны, «потому что надо».

Под знаком этого уважения, преемственности, не-разрыва с прошлым проходит вся работа и всё общение с Людмилой Георгиевной. Она экзюпериевски относится и к «тем, кого она приручила», и к тем, в отношении которых она считает себя чем-то должной или обязанной. Если её ученик, её студент, её аспирант оказывается в затруднительном положении – он всегда может если не рассчитывать (ибо трудно рассчитывать в нашем ненадёжном, безумном мире), то надеяться на её помощь. Трудно сказать, её умение находить людей (нет, я не хочу говорить «кадры») является перенятым от её учителя Е. Якубы или наработанным в колоссальном опыте организаторской и управленческой работы (начиная со студенческих лет), но это так. Не употребляя громких слов вроде «команда» или «тим-билдинг», не присваивая себе заслуг «создания научной школы», Людмила Георгиевна собственным примером, своими усилиями делает и то, и другое, и много что ещё.

Может, это связано с тем, что сама Людмила Георгиевна часто приговаривает: «Учитель, воспитай себе ученика, чтоб было у кого потом учиться», и таким образом ищет в учениках ту струнку, которая заставит учеников расти, стремиться выше. Может, с тем, что при таком количестве разнообразных, совершенно зачастую неожиданных идей и проектов, бьющих неуёмной энергией и оригинальностью, неизбежен их переход в качество. Может, с тем, что она, в отличие от анекдотических политруков, ведёт себя как комиссар, не говоря: «Делай», а говоря: «Делай, как я!». Может, с тем, что она подаёт пример уважительного, честного, добросовестного отношения к собственному и коллективному прошлому, постоянно воспроизводя его, не отказываясь от него, не стирая его и не искажая его, в том числе к собственному учителю и к своим коллегам того времени.

Вряд ли это однофакторный феномен. Но это феномен. Вечная доброжелательность в сочетании с огромной силой и энергией во времена, когда, казалось бы, невозможно не разочароваться в людях, – не феномен ли это? Постоянство памяти при постоянном, открытом и увлечённом поиске нового – не это ли феномен? Однозначная, определённая, научно весомая позиция при желании получить от аспиранта или докторанта что-то новое, отличающееся, пропитанное его собственной авторской позицией – разве это не феномен? Последовательность и строгость в мировоззренческой и жизненной позиции при полном отсутствии категоричности, при крайней чуткости к мнению, аргументации (что ещё важнее), взглядам – это ли не феномен?

Уже почти два десятка лет в том или ином проекте, том или ином исследовании, той или иной идее мне доводится сотрудничать с Людмилой Георгиевной. И каждый раз я открываю для себя всё новые грани человеческой природы, хотя иногда я и спрашиваю себя, имею ли я право экстраполировать увиденное в ней на всех без исключения людей. Но в это очень хочется верить, ибо, пожалуй, именно вера, вера в своё дело, вера в окружающих людей, вера в своё призвание, вера в своего учителя и вера в своих учеников – это стержень, это центр Людмилы Георгиевны. То, вокруг чего она сама выстраивает себя и вокруг чего выстраивает свою жизнь. И это далеко не последнее сокровище, которым она делится со всеми, кто способен его разделить с ней.

Голіков Олександр

*доктор соціологічних наук, доцент, кафедра соціології,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

«МАТЕРИНСТВО – ПОСАДА ПОЖИТТЄВА»

Ці слова Карла Райнера, розширюючи їхній зміст чи конкретизуючи його, дуже легко, навіть занадто легко асоціюються з людиною, яку не так часто називають за її статусами та посадами.

А вона – докторка соціологічних наук, професорка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, заступниця декана з наукової роботи соціологічного факультету, член Правління Соціологічної асоціації України, академік Академії наук вищої школи України, заступниця голови Спеціалізованої Вченої ради Д 64.051.15. Вона – людина, жінка, яка, якщо вже бере на себе якусь роботу, обов'язок, посаду, й несе їх з честю та стільки, скільки потрібно та вистачає сил.

І саме у цієї жінки ювілей, у який ніхто з тих, хто знає Ларису Михайлівну, ніколи не вірить: настільки є вона юною душею та емоціями, настільки свіжим та оптимістичним є її світосприйняття, настільки людяним та невідстороненим є її ставлення до будь-якого аспіранта, студента, колеги. Воістину материнство – посада пожиттєва, і це стосується не тільки її прямих материнських обов'язків, які вона, судячи з результатів, виконує з честю.

Все своє професійне життя Лариса Михайлівна присвятила та присвячує єдиній своїй науковій любові – любові до соціології. Ще з моменту її навчання у Харківському державному університеті імені О.М. Горького, з її захисту дипломної роботи, кандидатської дисертації, а потім і докторської дисертації – вся її наукова любов сконцентрувалася та об'єктивувалася у двох сотнях статей та монографій, у сотнях вихованців та учнів, аспірантів та послідовників. І у всьому цьому Лариса Михайлівна демонструвала і демонструє самовідданість, професіоналізм, відповідальне ставлення, істинно материнську любов до молодших колег та учнів. І все це вона поєднувала з якісними та кількісними результатами роботи. Роботи аспірантів, захищені під керівництвом Лариси Михайлівни – це завжди «знак якості». Статті та монографії під авторством чи редактурую Лариси Михайлівни, – це завжди об'єкт інтересу та цікавості з боку колег та студентів.

Дослідження Лариси Михайлівни в галузях економічної соціології, організаційної динаміки, соціології організацій, соціології вищої освіти, соціології ринків, дослідження державної освітньої політики та університетської освіти в умовах глобалізації, комунікаційних процесів, трудових відносин, культурних вимірів економічної діяльності, модернізаційних процесів в суспільстві та їхніх бар'єрів, становлення індустрії електронної освіти, трансформацій в управлінській сфері тощо стали широко відомими в українській соціології та далеко за її межами. Лариса Михайлівна є активним учасником наукового життя різноманітних наукових спільнот – як дослідницьких, так і комунікаційних, різноманітних семінарів, «круглих столів» від університетського до міжнародного рівня. Її мастер-класами захоплювалися слухачі практично всіх Шкіл молодого соціолога, які десять років поспіль проводить

Соціологічна асоціація України. Колеги не втомлюються дивуватися її активній позиції у самовдосконаленні, у пошуках можливостей наукового саморозвитку, нових наукових форм взаємодії та сумісної дії.

Лариса Михайлівна є безумовним комунікаційним та емоційним лідером величезної кількості зв'язків, мереж, відносин у соціологічній спільноті, що пов'язано як з її публікаційною активністю, педагогічним демократизмом, гострою актуальністю та публіцистичною доступністю її численних доповідей та виступів, так і з її душевною та інтелектуальною щедрістю.

При цьому Лариса Михайлівна не втрачає і можливостей працювати у високостатусних та відповідальних областях, зокрема у редакційних колегіях декількох фахових видань з соціології, в експертній раді ДАК Міністерства освіти і науки України або ж у комітеті «Соціологія організацій та управління» при САУ. Так самовіддана праця, іноді ніким не рефлексована та вбачувана (або, як нині модно писати, «невидима»), залишається часто за лаштунками наукових спільнот та комунікативних процесів, але без зусиль Лариси Михайлівни, одночасно людини принципової і гуманної, чимала частина цих процесів та дій були б суттєво ускладнені, а то й взагалі неможливі.

Але попри це все Лариса Михайлівна перш за все викладач і педагог. Починаючи від таких класичних курсів, як «Економічна соціологія» чи «Організаційна динаміка в сучасному суспільстві», і закінчуючи нетривіальними сучасними розробками, Лариса Михайлівна кожного року пропонує студентам щось нове, цікаве, при цьому науково обґрунтоване та глибоко вкорінене в класичні та модерні соціологічні традиції. Недивно при цьому, що чимала кількість випускників соціологічного факультету можуть із впевненістю та гордістю називати себе учнями Лариси Михайлівни – як напряму, як це роблять її дипломники та аспіранти, так і непрямо, як це роблять сотні тих випускників соціологічного факультету, які при нагоді завжди згадують про ювілярку теплим словом.

Складна організаційна наукова робота не страждає від такої безкінечної, нестримної активності Лариси Михайлівни. Вона бере участь в організації наукового семінару соціологічного факультету, веде об'ємну роботу заступника декана з наукової роботи, в межах якої, попри всі обставини, що все більше і більше ускладнюють наукову роботу в сучасному університеті, попри складнощі та організаційні обмеження, Лариса Михайлівна завдяки своїй невпинній енергії, істинно материнській турботі все ж знаходить час, сили, увагу, інтелектуальні можливості заохочувати, підштовхувати, підтримувати, надихати наукові проекти, аспірантську та докторантську діяльність, функціонування Студентського наукового товариства факультету.

Без всього цього соціологічний факультет, Соціологічна асоціація України та вся наукова спільнота були б зовсім іншими. Тож вітаємо Вас, дорога Ларисо Михайлівно, з ювілеєм і бажаємо, щоб Ваша материнська турбота, Ваша людяна теплота, Ваша професійна енергія, Ваша емоційна зануреність завжди були з Вами і нами, щоб Ви і Ваші унікальні якості лише розвивалися.

І нехай життя посміхається Вам, нехай люди навколо Вас і Ваше здоров'я ніколи не підводять, нехай Ваші молодість духу, щоденна посмішка, радісні емоції завжди будуть з Вами, а Ваші родичі та друзі ніколи не ображалися на те, скільки свого часу та уваги Ви присвячуєте факультету, кафедрі, колегам.

*З повагою та любов'ю
колектив соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
редколегія Віснику Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»
та редакція «Українського соціологічного журналу»*

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. УДК.
2. Назва статті (українською, англійською та російською мовами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора українською, англійською та російською мовами.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса та індекс) українською, англійською та російською мовами.
5. ORCID
6. Електронна адреса
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків кожна).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Бібліографія оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style* <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

Статті приймаються електронною поштою у текстовому редакторі *Microsoft Word* у форматах **.doc** або **.rtf**.

Стаття повинна бути обсягом не менш 11000, не більш 22000 знаків (на одній сторінці формату А4 розміщується приблизно 2500 знаків). Користуйтеся *меню Сервіс - Статистика*.

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту редакцією та ухваленою редакційною колегією до друку.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті.

Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання цілей (мета) статті;
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті, що не відповідатимуть вимогам ВАК України до наукових публікацій, до друку не прийматимуться!

Матеріали надсилати на адресу: socioedition@karazin.ua

З усіх питань звертатися до: Сокурянської Людмили Георгіївни (057)707-54-90,
Остроухової Анни Сергіївни (057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua; sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6
Телефон: (+38 057) 707-53-97
fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua
Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів з України та інших країн за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціальні комунікації, реклама та зв'язки з громадськістю», «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю», «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення. Підготовка фахівців здійснюється за рівнями вищої освіти «бакалавр» та «магістр».

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 42

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 24.06.2019 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 7,2. Обл.-вид. арк. 8,5
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09